

ᑭᑦᑭᑦ - ᑭᑦᑭᑦ

Ueberhaupt 3. Maßstab

Zeit- und Raumverhältnisse

9(566)
S-37

1971

Տ Է Ր - Զ Օ Ր

Հեղինակ
ԱՂԷՏԷՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ

ՄՏՈՂԱԳՆԻՒՄ Ե 1958

ՓԱՐԻԶ
ՏՊԱՐԱՆ Պ. ԷԼԷԿԵԱՆ
1955

Կինը մեր տունը բերին: Երբ ներս մտաւ, շլմոքած
եւ ապշած, սկսաւ վազել մէկ կարասիէն միւսը, գաճաճ
շօշափելով եւ փայփայելով: «Մենք ալ, կը կրկնէր հե-
կեկալով, հօրս տանը մէջ ունէինք այսպէս աթոռներ,
այսպէս գորգեր, այսպէս սեղան, ձեռագործ...»:

Իր յուզումը փոխանցուեցաւ մեզի եւ սկսանք մենք
ալ արտասուել իր հետ:

ՏԻԿ. ՓԱՌԱՆՁԵՄ ՊԱԼԵԱՆ

Ն Ե Ր Ա Ժ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Այս գիրքը շարունակութիւնն է «1915 -- Աղէտ եւ Վերածնունդ»ին, կամ երկրորդ եւ վերջին հատորը, որ կ'ամբողջացնէ առաջինը:

«1915 -- Աղէտ եւ Վերածնունդ»ին մէջ, իրենց յուշերը գրեցին վերապրած հայեր: Պէտք էր լսել նաեւ անոնք որոնց համար աղէտը կը շարունակուի մինչեւ այսօր. որոնք չմեռան, բայց նաեւ՝ չվերապրեցան. որոնք կենդանի-նահատակներ են եւ որոնց գոյութիւնը ամենէն ահաւոր հերքումն է «եւրոպական եւ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան»:

Տէր-Ջօրի անապատին մէջ, վրաններու տակ, պետուիներու թափառական կեանքով, անասելի թշուառութեան մէջ, տակաւին կ'ապրին տարագրութեան զոհեր, խլեակները՝ նահապետական, առողջ, մաքուր հայ ընտանիքներու, զորս թուրքը արմատախիլ ըրաւ իրենց չորսհազարամեայ բնակավայրէն, եւ Հայաստանի, Փոքր Ասիոյ եւ Թրակիոյ հեռաւոր քաղաքներէն ու գիւղերէն քշեց, ինչ որ չէր ջարդած, մինչեւ Տէր-Ջօրի անապատը, «քրիստոնեայ» եւ «քաղաքակիրթ» մարդոց աչքին տակ եւ կամ անոնց մեղսակցութեամբ:

Դիտեցէք իրենց լուսանկարները: Նահատակութիւնը դրոշմուած է անոնց դէմքին վրայ: Տարագրութեան սարսափներէն ետք, Միջագետքի հասարակածային տաքը, աւազուտքին յատուկ փոխանցիկ եւ կուրցընող թրախօման, տեղական հիւանդութիւնները և վարակիչ ախտերը, վրանաբնակներու ծայրայեղ չքաւորութիւնը, «հաճի» զարնելու սովորութիւնը, վրանաբնակ կիներու աւելի քան տաժանելի աշխատանքը, այլանդակած են դիրենք:

Յուշերու հաւաքման առաջին օրէն, ծրագրեցի այցելել Սուրիա եւ Միջագետք, անձամբ հաւաքելու համար հայ-պետուհիներու վկայութիւնը: Տէր-Զօրի անպատէն անցեր եմ հինգ անգամ, 1914էն քիչ առաջ: Մանօթ էի պետուհիներու նիստ ու կացին: Քաղաքական աննպաստ պայմաններ դժբախտաբար արգելք եղան ծրագրիս: Գրեցի Լիբանան, Սուրիա, եւ Իրաք, ծանօթներու եւ ազգային իշխանութեանց, գտնելու համար թղթակից մը Տէր-Զօրի մէջ: Տարի մը ամբողջ, դիմումներս մնացին ապարդիւն, մինչեւ որ, օրին մէկը, ինքնաբերաբար իր աշխատակցութիւնը առաջարկեց Տէր-Զօր բնակող հայուհի մը, Տիկ. Փառանձեմ Պալեան, որ եղաւ ոչ միայն անձնուէր եւ սրտցաւ, այլեւ թանկագին աջակից մը իր գրական կարողութիւններով:

Դժուար է, անշուշտ (տղամարդոց համար նոյնիսկ վտանգաւոր), կապ հաստատել վրանաբնակներու հետ և հետաքրքրուիլ անոնց կիներով ու զաւակներով: Աւելի դժուար է գիրենք լուսանկարելը: Տիկ. Փառանձեմ Պալեան յաջողեցաւ ձեռք բերել սպասուածէն աւելին:

Իրեն կը պարտինք երկու հատորները ամբողջացնող «Տէր-Զօր»ի մասը: Իրն են տեղեկութիւնները Միջա-

զետքի հայկական գաղութներուն եւ Սէնճարի լեռնային շրջանին մէջ ապրող քրդախօս հայերու մասին: Ծնորհիւ իր նախածեռնութեան, Տէր-Զօր ապրող կարգ մը տարազիրներ տարիներ ետքը իրենց ազգականները գտան թերթերու միջոցաւ:

Իր առաջին նամակը, անապատին ողբերգութեան ամենէն ցնցող փաստաթուղթն է: Խօսքը տանք իրեն:

«Մաքրուհի Տէր-Ղազարեան, որուն յուշերը ներփակ կը գրկեմ, պատուր ծախելու համար (կենդանիներու չորցած ազր, զոր կը գործածեն իբր վառելանիւթ: Լ. Մ.) եկած էր Տէր-Զօր իր մեծ դաւկին հետ: Պր. Մութաֆեան (Տէր-Զօրցի մը որ տեղեակ էր յուշերու հաւաքման ձեռնարկին: Լ. Մ.) իրենց կը հանդիպի փողոցին մէջ եւ դիմագծէն կռահելով, կը հարցնէ. «Հա՞յ էք»: «Ոչ», կը պատասխանէ տրան, «մենք արարներ ենք», բայց մայրը զայն կը լսեցնէ եւ կ'ըսէ. «Այո, հայ եմ եւ այս տղան ալ գաւազս է. չէի գիտեր որ տակաւին հայ մնացած է աշխարհի մէջ...»

Կինը մեր տունը բերին: Երբ ներս մտաւ, շլմորած եւ ապշած, սկսաւ վաղել մէկ կարասիէն միւսը, զանոնք շօշափելով եւ փայփայելով: «Մենք ալ, կը կրկնէր հեկեկալով, հօրս տանը մէջ ունէինք այսպէս աթոռներ, այսպէս գորյեր, այսպէս սեղան, ձեռագործ...»: (Պետուին վրաններու տակ ոչ մէկ կարասի գոյութիւն ունի: Լ. Մ.):

Իր յուզումը փոխանցուեցաւ մեղի եւ մենք ալ սկսանք արտասուել իր հետ: Նստեցուցինք, սուրճ եւ ճաշ հրամցուցինք:

Մայերր փետտելով եւ հեղեղի նման արցունք թա-

փելով, սկսաւ երգել: Նոյնութեամբ գրի առի արտասանած բառերը, որոնց իմաստը չէր հասկնար:

Բնակարանս տխուր, պանդոկ օտարաց,
Օդս օտար, ջուրս օտար, օտար ազգ,

(փոխանակ «Հաց»ի: Փ. Գ.)

Ա՛խ հայրենիք, քեզ յիշելով կ'արտասուեմ,
Զկայ հայրիկ, չկայ մայրիկ, քոյր, եղբայր,
Զիք ազգակամ, որով ցաւերս մեղմանար...

Փոխեց երգը.

Վէրքերով լի ջան փէտան եմ, քափառական տուն
չունիմ,
Եարիս փոխան գէնֆն եմ գրկեր, գիշերները քուն
չունիմ...

«Ա՛խ, կ'ըսէր, 'ես շատ տառապած եմ, հիւանդ եմ, աղատեցէք զիս, քոյրեր, եղբայրներ...: Երբ էՎէրէկ էինք, աւելցուց, մայրս, քոյրս եւ ես միասին լուսանըկարուեցանք: Մայրս ձեռքը բռնած էր Ս. Գիրքը. մենք ալ ծաղկեփունջ: Ամերիկա, մեր ազգականներուն զրկեցինք»: Հաղիւ այսքանը կրնայ յիշել: Հայերէնը եւ թուրքերէնը մոռցած է, շատ սահուն արաբերէն կը խօսի: Երկած երգերը էՎէրէկ սորված է: Զէ մոռցած նաեւ թուրքերէն լեզուով աղօթք մը, զոր խաչակնքելով արտասանեց.

«Եա բապպ, Աբրահամըն իմանընտան՝ իման, Իսահակըն իթա'աթընտան իթա'աթ, վէ Յորուն սապընտան՝ սապը իհսան էյլէ պանա, քի շաշըրմայըմ վէ սէնին եօլլարընտան եիւրէյիմ»:

Իր ըսածին համաձայն, պետուին վրաններու տակ

բազմաթիւ հայեր կան, որոնք կը կարծեն թէ աշխարհի մէջ հայ չէ մնացած :

Միւս կողմանէ, մինչեւ 1930, շնորհիւ անմոռանալի Միս Եէփէի ջանքերուն, հազարաւոր հայեր, մեծ մասամբ կին եւ աղջիկ, փրկուեցան անապատէն : Միս Եէփէի մահէն ետք, դադրեցաւ փրկութեան գործը : Տէր Զօր եւ չրջակայքը ապրող կիներ երբեմն ծնողք եւ ազգական կը գտնեն, բայց ընտանիք կազմած են, զաւակ ունին եւ չեն ուզեր բաժնուիլ անոնցմէ : Կան այրեր, որոնք 5-6 տարեկանին որդեգրուած են արաբներէ եւ ամուսնացած են իսլամ աղջկանց հետ, զաւակներու հայր են եւ կ'ըսեն. «Մենք հայերու մէջ չենք վայլեր...» :

Իրենց հայութիւնը եւ ազգային զգացումը չեն մոռցած քրդական չրջանի հայերը, որոնք քրդախօս են : Գամիշլիի եւ Հասիչէի միջեւ գտնուող Թէլպրակ գիւղին բնակիչները, ամէնքն ալ քրդախօս, ամբողջութեամբ ներգաղթեցին վերջին կարաւանով : Իրենց հետ աղնուազգի ձիեր տարին : Ճէզիրէի հայութիւնն ալ ուզեց ներգաղթել, իրենց տունը եւ կարասիները ծախողներ եղան, բայց դժբախտաբար իրենց կարգը գալէ առաջ, ներգաղթը դադրեցաւ :

Շարունակեմ Մաքրուհի Տէր-Ղազարեանի մասին :

Հիւանդ ըլլալուն վրայ շատ պնդեց եւ աղաչեց որ ճար մը խորհինք : Անմիջապէս մեր բժիշկը կանչեցինք, որ քննելէ ետք, սաստիկ բարկացաւ մեզի : «Ճրանկախտով վարակուած է, ըսաւ, ինչպէ՞ս կը համարձակիք սեղանակից ընել եւ ձեր Երախաներուն կեանքը վտանգել : Կրնաք տունով տեղով վարակուիլ...» :

(Անապատի վրաններուն տակ տարածուած է սարսափելի ախտը, զոր ոչ ոք կը խորհի դարմանել : Վարակուեցան մեր խլեակներն ալ, որոնք, էվէրէկցի կնոջ

նման, կ'ապրին կենդանի-նահատակութեան կեանքը, իր բոլոր զարհուրանքով... Լ. Մ.) :

Տիկ. Փ. Պալեանի յաջորդական նամակներէն .

«Այստեղ կը գտնուի Սերաստացի Արմենուհի Թուլումճեանը, որուն յուշերը գրեցի: Իր հետ միասին փնտոեցինք ուրիշ Սերաստացիներ եւ հատ մը գտանք: Փնտոտուքը պիտի շարունակենք:

«Երկրորդ Սերաստացի կնոջ հայրը ուսուցիչ է եղեր Սերաստիա: Տարագրութեան միջոցին կը սպաննուի: Այս կինը ծծկան մանուկ է եղեր, մայրը կ'ամուսնանայ արարի մը հետ, Շէտտէտէի կողմերը: Աղջիկը երբ կը մեծնայ, կ'ամուսնացնէ արարի մը հետ, որ արդէն կին մը ունի եղեր: Կը նախատեն եւ կը ծեծեն զինքը, թէ ամուսինը եւ թէ առաջին կինը: Շատ թշուառ վիճակ մը ունին: Զինքը կանչել տուի արարի հետ ամուսնացած հայ կնոջ մը տունը: Հազիւ հատ ու կտոր պատասխանեց եւ փախաւ, ըսելով թէ հայրը, մայրը արաբ են եւ ազգական չունի: Կը վախնայ ամուսինէն եւ միւս կնոջմէն: Դրացի կինը մօրմէն լսած էր իրենց պատմութիւնը եւ ինծի հաղորդեց» :

«Հայ կին մը եւս կայ, հաւանաբար Սերաստացի, Ովսաննա Տէրտէրեան: Ամուսինը, Նշան Տէրտէրեան, քահանայի սերունդ, քանի մը տարի առաջ կը մեռնի, ձգելով այրի մը եւ հինգ զաւակ: Աղջիկներէն մէկը ամուսնացած է խեղճ արհեստաւորի մը հետ: Երկրորդը կը ծառայէ ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ: Մնացեալները իրենց մօր քովն են: Միայն ամենափոքրը մանչ է, Յ տարեկան: Աղքատ են եւ օգնութեան կարօտ: Ովսաննան լուացարարուհի էր, բայց ծանր հիւանդութիւն անցուց եւ երկու տարիէ ի վեր չկրնար աշխատիլ: Ամուս-

նոյն ազգականները Ամերիկա են եղեր: Կը խնդրէ որ թերթերու մէջ գրէք, թերեւս տեղեկանան եւ քիչ մը օգնեն իրենց»:

Մնացեալը պիտի կարդաք հայ-պետուիներու յուշերուն մէջ, զորս Տիկին Պալեան հաւաքեց այնքան խղճատութեամբ եւ անձնուիրութեամբ, արհամարելով նման աշխատանքի մը բոլոր դժուարութիւնները և այլազան վտանգները: Շնորհակալութիւն իրեն, յանուն կենդանի-նահատակ մեր քոյրերուն եւ յանուն հայութեան ամենաարդար դատին:

Այս հատորին մէջ հրատարակուած են «Տէր-Զօր»ի յուշերէն զատ ուրիշներ, որոնք առաջին հատորէն դուրս մնացած էին նիւթերու առատութեան պատճառաւ: Էական էր անոնց հրատարակութիւնն ալ, նկատի ունենալով առաջադրուած նպատակը. որքան կարելի է հաւաքել վկայութիւնը՝ Թուրքիոյ ամէն մասերէն տեղահանուածներուն, ապացուցանելով թէ Ոճիրը ղեկավարուեցաւ միեւնոյն ծրագրին հետեւելով եւ գործադրուեցաւ միեւնոյն ձեւով, Պալքաններէն մինչեւ Տէր-Զօր եւ մինչեւ Սանճար...:

Կրնայ անհաւատալի թուիլ, բայց ոճրագործը, քաջալերուած իր պաշտպան մեղսակիցներէն, արդէն կ'ուրանայ Ոճիրը:

Ունինք այն հաստատ հաւատքը որ այս երկու հատորները, «1915-Աղէտ եւ Վերածնունդ» եւ «Տէր-Զօր», պիտի ըլլան անհերքելի թղթածրար, երբ մեր մէկ ու կէս միլիոն զոհերը ներկայանան — եւ պիտի ներկայանան, ուշ կամ կանուխ — վերանորոգուած մարդկութեան մը դատարանին առջեւ:

Այս հատորն ալ ունի նախորդին նման իր լուսաւոր

կողմը, վերածնունդի բաժինը, բազմաթիւ լուսանկարներով:

Շնորհիւ հայ ժողովուրդին անընկճելի նկարագրին, մարմին առած է հայուն դարերու երազը, վերածնուած եւ հրաշալի հայրենիք մը, Սովետական Հայաստանը, որ տասանորդուած հայուն փրկութեան խարխիս դարձաւ եւ որուն շարունակական վերելքը մեծ Սուգէն ետք, մեզ կը լեցնէ երջանկութեան եւ հպարտութեան զգացումով:

ԼԵՒՈՆ ՄԵՍՐՈՊ

Արաբացած հայ ընտանիք մը

ՏԻԿԻՆ ՓԱՌԱՆՁԵՄ ՊԱԼԵԱՆ

Ծնած է Թաթևս : 1901ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ Նոյն քաղաքին Վարդ-Պատրիկեան վարժարանէն : Պէտք է շեշտել որ Թաւասը, թէև Թրքախօս Կեսարիոյ շատ մօտ ,

Տիկին Փ Պալեան

եղած է հայախօս եւ Ասիական Թուրքիոյ ամենէն զարգացած հայկական կեդրոններէն մէկը :

Շրջանաւարտ ըլլալէն քիչ ետք, կ'ամուսնանայ Ռուբէն Պալեանի հետ, Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Եպ.ի ազգականը, տնօրէն Նիյտէի ազգ. վարժարանին, գրագէտ եւ Թղթակից պոլսական Թերթերու : Նոյն վարժարանին մէջ այր ու կին միասին կը պաշտօնավարեն, յե-

տոյ կ'անցնին Գոնիա եւ Ռօւօութօ, աղգային վարժարաններու մէջ նոյն պաշտօններով:

Իրենց ամուսնութեան հինգերորդ տարին Ռուբէն Պալեան կը մեռնի: Այրին, երկու անչափահաս զաւակներով, Երուանդ եւ Նուրհան, կը շարունակէ պաշտօնավարել Կեսարիա եւ Գոնիա: Վեց տարի ետքը կ'ամուսնանայ Ժիրայր Պասմաճեանի հետ: Կ'ունենան տղայ մը՝ Նորայր: 1912ին կ'երթան Հալէպ իբր տնօրէն եւ տնօրինուհի Աղգային Հայկազեան վարժարանին: Վրայ կը հասնի պատերազմը: Հայկական դպրոցները կը փակուին: Ժիրայրը թարգմանի պաշտօն կը գտնէ Պաղտատի երկաթուղիին ընկերութեան մօտ եւ Զինադադարէն առաջ կը մեռնի:

Տիկ. Փառանձեմ, կրած անուորք հարսուածներէն ետք, ամբողջովին կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին եւ տարագրութեան պատճառաւ որբացած երախաներու կրթութեան:

Պոլսոյ մէջ, զինապաղարին, քսանհինգ որբանոցներ հաստատուած էին Այդ. Սնամատարութեան հսկողութեան ներքեւ: Տիկ. Փառանձեմ Պալեան կը ստանձնէ Պէշիկթաշի աղջկանց որբանոցին տնօրէնութիւնը: 1922ին որբանոցները ամերիկեան Բըլիֆի պաշտպանութեան կը յանձնուին: Թրքական նոր վտանգին առջեւ, որբերը կը փոխադրուին Յունաստան: Տիկ. Փառանձեմ Պալեան անոնց կ'ընկերանայ եւ Աթէնքի Օթօփօս որբանոցին մէջ կը պաշտօնավարէ, իր պատասխանատուութեան տակ ունենալով 200 չափահաս որբուհիներ: Որբանոցին մէջ կային 1000 հայ եւ յոյն աղջիկներ:

Թուրքերը վերստին ձեռք կը ձգեն Պոլիսը եւ Իզմիրը: Արտագաղթը կը սկսի: Տիկ. Փառանձեմ իր Հայկանուշ քրոջը ընկերացնելով Ամերիկա կը դրկէ զաւակ-

**Կեսարիոյ Արամեան վարժարանի 1908-9ի Քրջանաւարտուհիները
մէջտեղո՛ւ տնօրէն Արսէն Սարաֆեան, Փ. Պալեան (սեւագգեստ)
Օր. Հրանդը (ուսուցչուհի): Մեծ մասամբ սպաննուած :**

ներէն մէկը՝ Երուանդ, որ ինքնօգնութեամբ կը դաւնայ երկրաչափ, ներկայիս՝ կը բնակի Տիթրոյիթ:

Տիկ. Փառանձեմ կ'անցնի Հալէպ եւ կը շարունակէ պաշտօնավարել ազգային դպրոցներու մէջ: 1930ին այդ տեղ կը հիմնուի Պօլոս Կիւլպէնկեան Հաստատութիւնը, շնորհիւ Լոնտոնարնակ Ներսէս Կիւլպէնկեանի: Ինը տարի կը պաշտօնավարէ իբր մնայուն դաստիարակուսուցչուհի նոյն հաստատութեան:

Իր երկրորդ դաւակը՝ Նուրհան, Էլեքտրապէտ-երկրաչափի պաշտօնով կը փոխադրուի Տէր-Ջօր: Տիկ. Փառանձեմ Պալեան, երկար եւ յաճախ դժնդակ տարիներու ծառայութենէն ետք, կը քաջուի կրթական ասպարէզէն եւ հիմա, իր տղուն, հարսին եւ թոռներուն հետ կ'ապրի Տէր-Ջօր:

* * *

Նման ազգանուէր եւ մեծահոգի մօր մը դաւակը չէր կրնար տարբեր ճամբու հետեւիլ:

Նորայրը ծնած է 1919ին: «Նոր Հայաստանի համար նոր մարդ, կ'ըսէ հայրը, անունը Նորայր պիտի դնեմ»: Երջանաւարտ ազգային վարժարանէն, ուսումը կը շարունակէ Պէյրութի Փրանսական լիսէին մէջ, որուն ամենէն աչքառու աշակերտը կը դառնայ: Աւարտական քննութեանց մէկ ամիս մնացած, թոքերու տկարութեան հետեւանքով կը փոխադրուի Պհաննէսի բուժավայրը, Լիբանան: Չորս տարի ետքը, բժիշկները կը յայտարարեն թէ կատարելապէս՝ առողջացած է: Կը նետուի կեանքի եւ պայքարի ասպարէզը: Կը պաշտօնավարէ կառավարական շրջանակին մէջ իբր Փրանսագէտ, միեւնոյն ատեն խմբագրելով «Առաւօտ» օրաթերթը: Իր նշանաբանն էր. «Կը նախընտրեմ կարճ ապ-

Գոնիա - Սահակեան վարժարանի տղջկանց բաժնի տարրական կարգերը: Ուսուցչական կազմ՝ Վերգինէ Սարաֆեան, Փառանձեմ Պալեան (տիսչուհի), Ազնիս Անարունեան: Բացի Տիկ. Պալեանէն եւ մէկ քանի աշակերտուհիներէ, միւսները մեռած են կամ խողխողուած տարագրութեան ծամբուն վրայ:

րիլ եւ հայրենիքիս ծառայել, քան թէ ունենալ երկար
եւ անօգուտ կեանք» : Կը դառնայ գործակիցը իր ուսու-
ցիչ եւ «Առաւօտ» թերթի տնօրէն Հրանդ Տէվէճեանին :
Գիշեր մը, հաւաքոյթէ մը վերադարձին, ուր բանախօ-

Նորայր Պատմաճնան

սած էր, կ'ենթարկուի սաստիկ պաղատութեան, թոքա-
տապի կը բռնուի եւ երկու օր անկողին իյնալէ ետք, կը
մեռնի 1945 Ապրիլ 10ին : Քսանըվեց տարեկան էր :

«Տակաւին դպրոցական աչակերտ, կը դրէ «Առա-
ւօտ», երեկոները կ'անցընէր ժողովուրդին մէջ, որուն
ծառայելը իրեն նշանաբան ընտրած էր : Տասնըվեց տա-
րեկանին կը մտնէ համայնավար կուսակցութեան շար-

քերը: Նորայրը տկար էր Փիղիքականով եւ պէտք ունէր հանդիստ կեանքի, սակայն չէր կրնար հանդիսատեսի դերին մէջ մնալ: Կը տեսնէր որ զործեր կան կատարելիք եւ իր նման աշխատող երիտասարդներու պէտք

ՎԵՐԸՆՈՒՆԳ

Տէր-Զօրի նայ գաղութէն մայրիք իրենց նրախաներով

կայ: Իբրև «Առաւօտ»ի խմբադիր, խանդավառութեամբ կը տանէր իր զործը...: Իր աչքերը փակեց աշխատանքի ճակտին վրայ, ինչպէս հերոսներուն միայն յատուկ է...»:

Յուզարկաւորութիւնը, որուն կը մասնակցին հայ եւ արաբ տասնըութը կազմակերպութիւններ, հայ-արաբական եղբայրութեան հսկայ ցոյցի կը փոխուի:

Առաջին ներդադիին, երբ «Փօպիէտա»ն Պէյրութի քարափին կը մօտենայ, ընկերները սպահանդէս կը սարքեն իր թարմ հողակոյտին վրայ. «Ե՛լ, Նորայր, երազներդ իրականացա՛ն...»:

Տ Է Ր - Զ Օ Ր

ՔԱՂԱՔԸ

Թրքական տիրապետութեան տակ, արեւելեան յետամնաց քաղաք էր Տէր-Զօրը, հողակերտ տուներով ու նեղ, անարեւ դռի՛ններով: Համեմատաբար լայն պողոտայի մը եւ զուգահէտ երկու փողոցներու մէջ կեդրոնացած էին Տէր-Զօրի պլխաւոր շէնքերը. կառավարչատուն, կարաւանի իջեւան-խաներ, մզկիթ, շուկայ, սրճարան, զինւորական հիւանդանոց, մէկ ղեղարան եւ այլն:

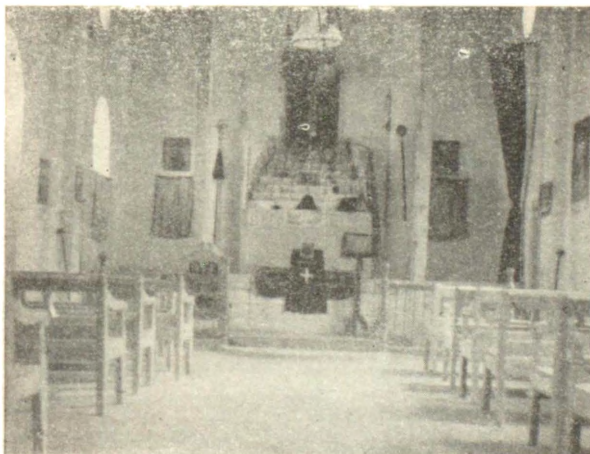
Հակառակ խեղճ վիճակին, Սուրիոյ եւ Իրաքի արաբական քաղաքներուն եւ անապատի թափառաչըջիկ ցեղերուն առեւտրական միակ կեդրոնն էր Տէր-Զօր, անպաշտօն, բայց իրական մայրաքաղաքը՝ Միջագետքի անապատային տարածութեան:

Թուրքերու օրով, Հալէպ-Պաղտատ կառքի ճամբորդութիւնը կը տեւէր 18-20 օր: Կարաւանի ոտքով՝ 40 օր: Հիմա, Դամասկոս-Պաղտատ զծով եւ օթօքառերով՝ 12-14 ժամ: (Պաղտատի եւ Հալէպի միջեւ հեռաւորութիւնն է հազար քիլոմէթր): Ուղեւորը, երկար եւ դժուարին ճամբորդութիւնը կիսելէ ետք, սփոփանքով կ'ողջունէր Տէր-Զօր քաղաքին հեռաւոր եւ սպիտակ սիլհուէթը:

Միջագետքի ազատագրումը Թուրքին լուծէն, հրակայական փոփոխութիւն առաջ բերաւ քաղաքին մէջ:

Բացուեցան լայն, ծառայարդ պողոտաներ, շինուեցան դպրոց, լիսն, կառավարական պալատ, հիւանդանոց, երկրագործական դիշերօթիկ վարժարան, նոր կամուրջ, արդիական օթիկներ ևւն. : Նորութիւններ են նաև ելեքտրական լուսաւորութիւնը, ջուրի բաշխումը եւ գրասւայրերը : Վարժարաններու աշակերտութիւնը, տղայ եւ

Տէր-Քօրի հայոց եկեղեցին

աղջիկ, կը հադուին միօրինակ, նոր հագուստներով : Ուսուցչուհիները սարտաւոր են առանց քօղի շրջիլ :

Քաղաքին բնակչութեան թիւն է 32·000, մեծամասնութեամբ՝ արար, շրջակայ գիւղերով՝ 60·000 : Փոքրամասնութիւններն են՝ հայ, հայ-կաթոլիկ, Սուրիան-կաթոլիկ, Քիլտան — (Քաղղէացի) կաթոլիկ, Սուրիան-հին օրթօտոքս եւ հայախօս Ասորի :

Հին Սուրիան դաւանանքը մնացորդն է Նեստորա-

կան եկեղեցիին, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Արարական եւ Հնդկական Ովկեանոսներէն Զինաստան : Իսլամին յայտնութենէն առաջ Տէր-Զօր Նեստորական եկեղեցւոյ կարեւոր թեմերէն մէկն էր : «Տէ՛ր»՝ կը նշանակէ վանք, «Զօր»՝ անտառ : Նեստորական վանքը հաս-

Արարացած յայ կնոջ մը աղջիկն ու թոռը

տատուած էր քաղաքին հանդիպակաց, անտառուտ, երկար կղզիին մէջ, ուր դեռ կը մնան անտառի հետքեր : Այս կղզին է որ գերեզմանը եղաւ հարիւր հազարաւոր հայերու եւ զոր յաճախ կը յիշեն տարագրութենէ եւ սպանդէ փրկուածները իրենց վկայութեան մէջ :

Միջազգետքի անապատին հայութիւնը, Աղէտին հետեւանքով, կը բաժնուի մէկ քանի դասակարգերու:

Առաջինը կը կազմեն փոքրաթիւ հայեր որոնք, 1915էն առաջ, իրր խանութպան եւ արհեստաւոր, հաստատուած էին Տէր-Զօր եւ ուրիշ վայրեր: Տէր-Զօրի մէջ օրինակ, կը բնակէին քսան հայ ընտանիք, մեծ մասամբ Տիգրանակերտցի եւ Սղերդցի: Ասոնց վրայ աւելցան,

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳ

ձեզիքի հայ Արիները

Թուրքերու մտարումէն ետք, Աղէտէն ճողոպրած հայեր, առեւտրական եւ պաշտօնեայ:

Երկրորդ դասակարգը՝ տարապրուած բազմութիւններու խլեակներն են, պահած են իրենց հայութիւնը եւ մաս կը կազմեն Միջազգետքի հայկական դաղութներուն:

Վերջապէս երրորդ դասակարգը՝ մեծ մասամբ կին, Տէր-Զօր քաղաքին եւ շրջակայ անապատին մէջ արաբ-

ներու հետ ամուսնացած, կիսով կամ ամբողջովին արաբացած հայեր եւ վրանաբնակ հայ-պետուհիներ: Ասոնց թիւը կը հասնի հազարներու: Փրկուած են քաղաքացի եւ պետուհի Արարներու շնորհիւ:

«Եթէ չըլլար Արար աղնիւ ժողովուրդին մարդասիրութիւնը, կը գրէ անհատական նամակի մը մէջ Հայկ Թորոյեան, 1915ի Աղէտին առաջին վկայուը, Սուրիոյ եւ Միջագետքի հայութեան մեծ մասը գոյութիւն չէր ունենար: (Տեսնել՝ «1915 - Աղէտ եւ Վերածնունդ», էջ 16-17):»

Արարներու մասին վկայութիւն մը եւս, գրուած՝ Տէր-Չօրի անաւոր ջարդէն վերապրողի մը կողմէ. «Այս միջոցին, աւելի քան 50.000 հայեր խճողուած էին Բասէլ-Այնէն մինչեւ Տէր-Չօր: Թրքական իշխանութիւնը ատոնց մաքրագործման յոյսը գրած էր Տէր-Չօրի արարներուն վրայ: Արիւնարբու Ձէքի պէյը տեղւոյն երեւելիները հրապարակի մը մէջ հաւաքելով, ուր կանչուած էին հալարաւոր տարադրուածներ, կ'առաջարկէ հայերը ջարդել: Ինք տալով օրինակը, հայ մանկիկ մը կը յափշտակէ եւ ոտքէն բռնելով, սուրովը երկու կտոր կ'ընէ: Ներկայ Արարները սարսափահար կը հեռանան, խնդրելով 48 ժամուան պայմանաժամ մը, իրենց ընելիքը որոշելու համար: Յետ խորհրդակցութեան, կը պատասխանեն. «Մեր խիղճը չենք կրնար բեռնաւորել անմեղներու արիւնով...»: Որմէ ետք, հրէշ թուրքը Սաֆա գիւղի Ձէչէններուն միջոցաւ կը գործադրէ իր արիւնոտ ծրագիրը...»:

Արարացած հայերէն անոնք որ 1915ին առնուազն 8-10 տարեկան էին, կը յիշեն իրենց հայկական ծագումը, ծննդավայրը, ծնողքը, աղգականներ եւ պապենական սովորութիւններ:

Կը կարծուի թէ, անապատի ցեղերուն, գլխաւորապէս Անէղէ եւ Շամմառ ցեղախումբերուն մէջ, անուաղն հինգ հազար հայ-պետուիներ ցրուած են, Եփրատէն մինչեւ Պարսից ծոց: Միայն Տէր-Ձօր քաղաքին մէջ կան, արարներու հետ ամուսնացած մօտ հազար հայ կիներ: «Մեր նման 750 ընտանիք հաշուած ենք» ըսած է Տէր-Ձօրցի արաբ ոստիկան մը, որուն մայրը հայ է: Տէր-Ձօր քաղաքի կլիման բնականաբար հասարակածային է եւ շատ տաք, բայց, բաղդատմամբ անապատին՝ տանելի: «Այս ամառ, կը գրէ Տիկ. Պալեան, մեր սենեակներուն տաքութեան աստիճանն էր 36-38 (սանթիկրատ): Դուրսը, շուքին մէջ, 42-45 աստիճան: Կը մտածեմ թէ խեղճ տարագրեալները ի՞նչպէս տոկացին անապատի սարսափելի տաքին, քալելով եւ անդադար քալելով, անօթի ու ծարաւ...»:

Հայ պետուիներու տեղափոխութիւնը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԸ

Տէր-Զօրի ներկայ Հայկական գաղութը կը բաղկանայ 60 տնուորներէ, մօտ 400 շունչ, Հայ-կաթորիկներով միասին՝ 500էն աւելի:

Հայերը ունին նորակառոյց եկեղեցի մը, դպրոց, գրադարան, Բարեգործականի եւ Կարմիր Նաչի մասնաճիւղեր, երկու մարդական միութիւն եւ Բարեգործականի Օժանդակ Կանանց յանձնախումբ, որուն նախա-

Հայ պետուին կին մը իր երախաններով

ձեռնութեամբ կը սարքուին դպրոցական հանդէսներ եւ տօնական երեկոյթներ: Օժանդակ կանանց յանձնախումբը մեծերու համար հաստատած է Հայերէն լեզուի դասախօսութիւն:

Տիկ. Վարդանուշ Պալեան, հարսը՝ Տիկ. Փառանձեմ Պալեանի եւ հասարակական անձնուէր գործիչ մը,

իր ընկերուհիներուն հետ հաստատած է լսարան մը, ուր տարագրութենէ փրկուած կիներ, որոնք գրեւ-կարգալ չեն գիտեր, կը հաւաքուին եւ կ'ունենդրեն գրադարանի գրքերու ընթերցման: «Երբ մեզի կու գան, կը գրէ Տիկ. Վարդանուշ, կը սկսինք հայերէն խօսիլ: Շատերը կորսնցուցած են մայրենի լեզուն, ուրիշներ՝ դժուարաւ կ'արտայայտուին եւ մեծ մասամբ օտար բառեր կը

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ
Հայ Մարզիկներ

խառնեն: Իրենց կը կարդանք եւ կը բացատրենք հայերէն գրքեր: Կին մը կայ, երեք զաւակներու մայր, որ շա կը փափաքի գրեւ-կարգալ սորվիլ, երկու նպատակաւ, նախ՝ այդ գրքերը ինք կարդայ կամ երբ եկեղեցի երթայ, կարող ըլլայ աղօթագիրք կարդալ, երկրորդ՝

կարենայ նամակ գրել ծնողքին որ ներգաղթած են Հայաստան» :

Հայկական դպրոցը ունի նախակրթարան, վեց դասարաններով եւ մանկապարտեզ, երեք դասարան : Աշակերտներու թիւը՝ 75 : Կը պաշտօնավարեն մէկ ուսուցիչ, երկու ուսուցչուհի եւ կառավարութեան կողմէ վճարուած ուսուցիչ մը արաբերէն լեզուի համար :

Տէր-Զօրի հայերուն մէջ կան՝ երեք ատամնաբուժ, երկու քաղաքապետական երկրաչափ, ելեքտրական ընկերութեան տնօրէն մը, երեք պանդոկապետ, երկու դերձակ, երեք մեքենայ նորոգող, մէկ վաճառական, երկու յանձնակատար, մէկ ժամագործ, մէկ փռապան, երկու գինեվաճառ, չորս շօֆէօր, նոյնպէս՝ մանրավաճառներ եւ արհեստաւորներ : Տէր-Զօրի հայերը ընդհանրապէս բարեկեցիկ են :

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԻՒՍ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

ՐԱԳԳԱ

Տէր-Զօրի մօտ, Եփրատի վրայ շինուած, արաբական գիւղաքաղաք, ուր հաստատուած են 400 հայեր, միեւնոյն պարագաներու տակ ինչպէս Տէր-Զօրի հայ դպրութիւնը :

Վարձուած չէնք մը մատուտի եւ դպրոցի վերածած են : Վարժարանը ունի երկու ուսուցիչ եւ մէկ մանկապարտիզպանուհի : Կառավարութիւնը՝ տրամադրած է երրորդ ուսուցիչ մը, արաբերէն լեզուի համար :

Գոյութիւն ունին մարդական երկու միութիւն եւ գրադարան :

Բազմայի հայերը ընդհանրապէս արհեստաւոր , իսնութպան եւ կամ հողագործ են , իսկ կիներէն շատերը՝ կարուհի : Այստեղ ալ կան , Սուրեան-կաթուղիկներ :

ՀԱՏԻՁԷ

Հայերու թիւը՝ երեք հարիւր : Ունին իբր մատուռ եւ դպրոց ծառայող համեստ շէնք մը :

ԱՅՆ-ԱՐՈՒՍ

Ամբողջութեամբ հայ է բնակչութիւնը՝ 350 շունչ : Ունին դպրոց մը միայն :

ԹԵԼ-ԱՊԵԱՏ

Հայերու թիւը՝ 400 : Ունին դպրոց : Զբաղում՝ մեծ մասամբ հողագործ :

ՍՈՒՎԱՐ

Ուր հարիւր հազարներ քուեցան եւ կոտորուեցան , կը բնակին երկու հայ ընտանիք միայն :

ՃԵՁԻՐԷ

Տէր-Զօրի անապատէն հեռու , Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան լեռնային երկրամասն է Ճէզիրէն , հինէն ի վեր բնակուած՝ քուրդերով եւ քրդախօս հայերով : Ամբողջ երկրամասին մէջ հայերուն թիւն է 18.20.000 :

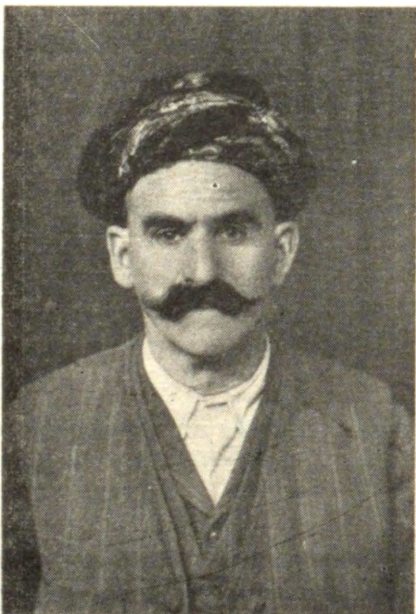
Հողագործական շրջան է Ճէզիրէն : Կան հարուստ գիւղատէր-հողատէրեր եւ չքաւոր , անհող գիւղացիներ :

Աղէտի տարիներուն , Ճէզիրէ ինկան տարագրեալ բազմութիւններու վերջին ալիքները : Շատեր մեռան ,

մնացեալները պատասպարուեցան քուրդ և հայ տեղացիներու կողմէ :

ԳԱՄԻՇԼԻ

Ճէզիրէի մայրաքաղաքը : Վեց հազար հայ, հայկական երեք գոլրոց, մանկապարտէզ, եկեղեցի, առաջնոր-

Ի սոչո Խալո Էդո Շարօ

Ջ. Ռ. Ռ. Միւլթեանն սնդիրէի մասնաճիւղին նստազան :

զական փոխանորդ վարդապետ մը, քահանաներ, փոխանորդարան, դրաղարան, Բարեգործականի մասնաճիւղ, մարմնամարդական և պատանեկան միութիւն-

ՎԵՐԱԾԻՈՒՆԴ

Յէր-Ջօրի Ագգ. վարժապետի երկսեռ աշակերտութեան խմբա-
նկարը, որուն մէջէն եր պատկսին ծիւ ու բողբոջ դասարաններուն
յանի մը սաները յիշոյն:

ներ: Հայ կաթողիկէները մօտ 100 տնւոր, ունին առան-
ձին եկեղեցի եւ դպրոց:

Պալօ Պաչօ Աղա Շարօ, քաղաքին եւ շրջա-
կայ գիւղերուն մէջ ազդեցիկ եւ յայտնի դէմք է: Քրդա-
խօս է բայց հայրենասէր, մաքուր հայ: Իր զաւակնե-
րուն և թոռներուն սորվեցուցած է լաւ հայերէն: Բարե-
գործականի մասնաճիւղին կ'անդամակցի: Վարած է
նախագահի պաշտօնը: Բնիկ պշերիկցի է: Կը զբաղի
երկրագործութեամբ:

ՀԸԼՔՕ

Պշերիկէն այստեղ ապաստանած քրդախօս հայերէ
կազմուած է բնակչութիւնը: Տարագրութեան շրջանին,
մէկ մասը իսլամացած է, յետոյ, ձէզիբէ փոխադրուե-
լով, մկրտուած են հայ: Հըլքոյէն մեծ թիւով ներգաղ-
թած են Հաբաստան:

Հինգ տարիէ ի վեր կը պահեն դպրոց մը, Բարե-
գործականի օժանդակութեամբ: Գիւղապետն է Գրիգոր
Մանէ, քրդախօս:

ԹԱՐԹԱՊ

Բնակիչները՝ պշերիկցիներ, որոնք 1946ին Բ. կա-
րաւանով ամբողջովին ներգաղթած են:

ԶՆՈՒՏ

Քրդական գիւղ, ուր 7 հայ ընտանիքներ կ'ապրին:

ՃՈՒԶԱ

Քրդախօս զուտ հայաբնակ գիւղ: Տասը տարիէ ի
վեր վարժարան մը ունին, Ս. Պաչ անունով: Գիւղա-
պետն է՝ Ներսօ, վերջերս սորված է հայերէն գրեւ-կար-
դալ:

ՇԵՅԽ ԱՃԻԼ

Զուտ հայկական: Գիւղապետն էր յեղափոխական Օսմանը (մեռած՝ 1949ին): Ներկայ գիւղապետն է Օմար Օսման: Վեց տարի առաջ հիմնած են վարժարան, Բարեգործականի օժանդակութեամբ:

ԻՍԿԷՆՏԵՐՈՒՆ

Ամբողջութեամբ արարախօս հայ-կաթոլիկ: Մէկ մասը Ալեքսանտրէթէն տարագրուած, մնացեալը՝ Թուրքիայէն:

ՀԱՏՊԱ

Նոյնպէս հայ-կաթոլիկ արարախօս: Ունին աղջկանց եւ տղոց առանձին վարժարան:

ԱՄՐԻ -- (ԿՆՏԻԿ)

Զուտ հայարնակ: Քրդախօս են: Կէսը ներգաղթած է: Կը պահեն հայկական վարժարան:

ԱՊՈՒՃԱԼԱԼ

Մեծամասնութեամբ քրդախօս հայ:

ՄԸԼՈՒՔ ՍԱՐԱ

Զուտ հայկական գիւղ: Եօթը տարի առաջ հիմնած են վարժարան, Բարեգործականի օժանդակութեամբ: Գիւղապետը՝ Իպրահիմ Տօնէ, սկսած է հայերէն սորվիլ:

ՏԵԼԱՎԻԷ

Բնակչութեան կէսը քրդախօս հայ, միւս կէսը արար:

ԽԱՊՈՒՐ - ՊԻԹ

Տասնեակ մը հայ ընտանիքներ, հայախօս, կը պարապին առուտուրով եւ ջաղացականութեամբ: Այս գիւ-

**դէն 30 ընտանիք ներդադրած են վերջին կարաւանով :
Քսան ընտանիք փոխադրուած են Քամիչլի :**

ՏԵՄԻՐ ԿԱՓՈՒՒ

Իրաքի և Ճէպէլ Սինճարի սահմանակից : Տարազ-

Հայ պետուիւն կին մը

**րութեան և սպանդի թատերավայրը Լզած են այս և և
չբջակայ գիւղերը : Այս գիւղին մէջ ծախուած են հա-
րիւրաւոր ազջիկներ և կիներ :**

ՎԵՐԱԺՆՈՒՆԻ

*ՏԼՈՒՋՅՈՒՆ Բ.Գ. ԿԱՐՃԱՐԱՆԻ ՊԵՐՏԵՅ ՍԿԱՆ ԵՍՏ ԴԷՍԻ ՄԻՋՈՑԻՆ
ՄԱՐԳԱՆԵՐ :*

ՏԵՐԻՓ

Տարապրութեան վայրերէն մէկը, ուր ներկայիս կը բնակին 50 հայ ընտանիք: Իրենց ծախքով վերջերս շինած են եկեղեցի եւ դպրոց:

ՐԱՍԷԼ-ԱՅՆ

Վերապրողներու վկայութեանց մէջ յաճախ յիշուած սպանդի վայրը, ուր ներկայիս կը բնակին 400 հայեր: Իրենց ծախքով շինած են եւ կը հոգան հայկական դպրոցը:

Վերոյիշեալ դիւղերէն դատ, ձէզիրէի քրդական լեռներուն մէջ կան բազմաթիւ գիւղեր, ուր ցրուած են, տարապրութեան շրջանէն մնացած կամ հինէն ի վեր այդտեղ բնակող փոքրաթիւ հայեր, ինչպէս՝ Շամասիէ, Թէլ-Ահմէտ, Սիւլէյմանիէ, Ջըլ-Աղա, Թէլ-Քօջար, Այն-Տիվար եւայլն:

Հաւաքուած տեղեկութեանց մէջ յիշուած են անհատներ, որոնց կեանքի պայմանները եւ հայ-հանրային ասպարէզին մէջ ունեցած դերը որոշ լոյս կը սփռեն թէ Աղէտին մեծութեան եւ թէ ձէզիրէի քրդախօս հայութեան վրայ:

Շամմասիէ քրդական դիւղին մէջ, ուր միայն երկու քրդախօս հայ ընտանիք կ'ապրին, Աղէտէն փրկուած հայ կին մը կայ, բնիկ Երզնկացի, ամուսնացած՝ քորդ աղայի մը հետ: Ունի չորս դուստր: Կը խօսի մաքուր հայերէն:

Թէլ-Ահմէտի մէջ, երկու քոյր Եղսօ եւ Խաթուն, ամուսնացած են քորդի հետ:

Ջըլ-Աղա գիւղին ընտր (գիւղապետը) հայ կին մըն է, վանեցի: Քուրդ ամուսինը մեռած է, ունի վեց դուստր: Առատաձեռնութեամբ կը մասնակցի հայկական

ձեռնարկներու : Բազմա կը բնակին՝ Թորոս-Պաչօ , Կարնեցի , քրդախօս , ամուսնացած՝ մշեցի մտաւորական Վահան Կարապետեանի աղջկան հետ եւ խաթուն Արբահամեան , Կարնեցի , ամուսինը սպաննուած՝ տարազրութեան միջոցին , ամուսնացած է քուրդ ցեղապետ Պաղրի Աղայի հետ :

Թէլ-Ապիաթի մէջ , Մուշէն տարագրուած Ֆաթումա (հայկական անունը՝ Սրբուկ) ամուսնացած է Եզիտի քուրդ աղայի մը հետ : Վարսօ (Վարսենիկ) , բնիկ Կարնեցի , ամուսնացած՝ արար դիւղացիի մը հետ :

Բաս-իւլ-Այն , -- Յովօ Մղսէ (Յովակիմ Մովսէսեան) , բնիկ Սասունցի , կինը քուրդ : Մեծ եղեռնին այս կողմերը քշուած եւ իսլամացած է : Ունի հինգ զիւղ : Կ'օդնէ հայկական ձեռնարկներուն : Կը սիրէ իր հայ ազգակիցները :

Բաս-իւլ-Այնի եւ Տէրպէսիէի միջեւ կը բնակին՝ Պալիլ-Մահմուտ , բնիկ Պալացի , քրդախօս , զգացումով լաւ հայ , աւատածեռնօրէն կ'օդնէ Բարեգործականին , հայկական եկեղեցիներու եւ դպրոցներու : Մուրատ Պաշարեան , զինադադարին կը հաստատուի Բաս-իւլ-Այն եւ կը մկրտուի հայ : Կը սորվի գրել-կարդալ : Իր զաւակները կ'ուսանին Պէյրութ : Սայա-Պրահիլ , բնիկ Մարմատցի , կրօնքով Եզիտի , կը խօսի հայերէն , կինն ալ հայ է : Իրենց երկու զաւակները Եզիտի կրօնականներ են :

ՃէՊէլ-ՍԻՆՃԱՐ

Մեծ Եղեռնին Թուրքիայէն , Իրաքէն եւ արարական անապատէն այստեղ ապաստանեցան հազարաւոր աղէտեալներ : Սինճարը դժուարամտչելի լեռ է , բնակուած՝ հայերու բաղդակից եզիտի քուրդերով : Զինադադարին ,

հայերու մէկ մասը գացած է Մուսուլ, Պաղտատ, Սուրիա եւ կամ Սով. Հայաստան: Սինճար մնացողները ցրուած են քրդական գիւղերու մէջ, չունին համայնքային կազմակերպութիւն, հազիւ կը յիշեն իրենց հայկական ծագումը եւ խառնուած են եզիտի ընտանիքներու:

Սինճար լեռան եզիտի-քուրդերէն մէկ մասն ալ միացած է հայրենադարձ հոսանքին:

Հայ վրանաքնուսիներ

ՅՈՒՇՆԲ ՏԷՐ-ԶՕՐԻ ԱՆԱՊԱՏԷՆ

ԵԷՆԻՃԷՑԻ ՎԵՐԺԻՆ ՅԻՆԿԻՐԵԱՆ

(Պրուսայի շրջանէն)

Հօր անուն՝ Գալաւտ Թիմկիրեան : Հօրեղբայրը՝
Յակոբ : Հօրեղբոր գաւակնեւրը՝ Վարդերես եւ Յովհան-
նէս : Եղբայրը՝ Նշան : Քոյրերը՝ Բօլին, Պայծառ եւ
Վարդեմի :

Ծննդովայրս է Եէնիճէ, երբ 1915 թուականին տե-
ղահանութիւն ազդարարուեցաւ հազիւ 25 տարեկան
երիտասարդուհի մըն էի եւ վաղուց ամուսնացած Պա-
չիկ Տէրէրեանի հետ : Ունեցած քանի մը դաւակներս
տակաւին երեխայ մեռած էին եւ մնացած էր 7 տարե-
կան աղջիկ մը միայն՝ Հերմինէ անունով :

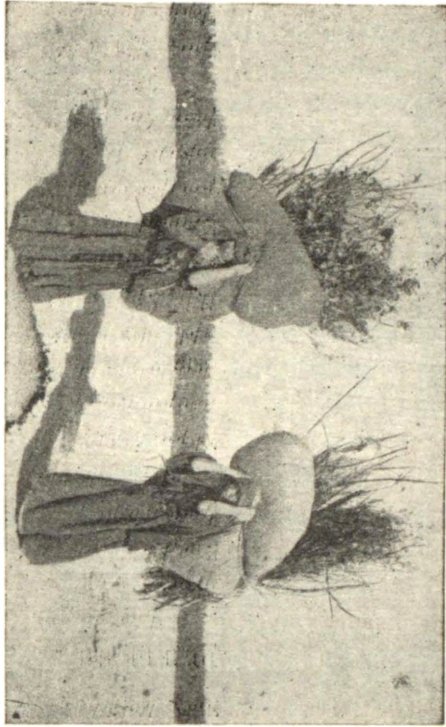
Կը դրապէինք շերամարուծութեամբ. ունէինք
թրթաստաններ, տուն, այգիներ եւ պարտէզներ :

Մինչ մեր տուները՝ մեր այգիներուն եւ պարտէզ-
ներուն բերքերովը լեցուած էինք և կը սպասէինք մօտա-
լուտ ձմրան տաքուկ վառարաններուն շուրջը՝ վայելքի
երջանիկ օրերուն, ահա ահազանդը կը հնչէ տարազու-
թեան, սուղի ու խուճապի մատնելով բոլոր հայերս :

: «Յոդոտառ

ձի զվճարանոցի՝ զտղթրամիտասոյի թնգզգզում ընդզվի
-տղտմ զոտս մղճ : Յվզոտս վր մղթնսն նմանցում մտցն մղջ
մս ռհոզնո «Յոդոտանոցի վտվիո շո Յոթմղ վտվիո մղն
-ղտ իտիտսոթ մոթոն զուսթմոն մր վղտթ» · վնգր զվոյ

զվզոտս մի տրոմիոնոցոմի մղզվիւնոմոս րսիմն զոնոմոմոմն

։ Յվճարատոմտոսի մղ Յտնի զնրոթ ՔՇ . ընո իողզվիլո րղ
րղո զնո յողոսսր վտվիոն շո իողոսսր իոնմիկն Յղթմղ

Պարուած, շատ թեթեւ գոյքերով ճամբայ ելանք՝ մեր տուներուն բանալիները յանձնելով կառավարութեան: Անոնք որ ի վիճակի էին ճարեցին գոմէշի սայլեր. ոմանք կենդանիներուն վրայ, ուրիշներ հետիոտն: Հետզհետէ կարաւանը կը ստուարանար շրջակայ գիւղերէն ու քաղաքներէն մեր կարաւանին միացող գաղթա-

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԻ

Տէր-Ջօրի Հայկական գաղութին փոքրիկները
Երեկոյթի գիշեր մը

կաններով՝ որոնց թիւը հազարը կ'անցնէր: Հասանք էրէյլի ուր մնացինք ամիս մը, բացօթեայ, մեր պաշարը հատած էր, սկսանք ծախել ինչ որ ունէինք իբր ոսկեղէն: Անկողին, վերմակ կամ հագուստի ծրարներ կը թալանուէին ամէն օր, թշուառութիւնը տիրեց մեր վրայ:

Հոս, այրերը գատեցին կիներէն, տարին եւ չվերադարձուցին: Օր մըն ալ զեռատի աղջիկները գատեցին:

տարին եւ զանոնք ալ չվերադարձուցին, իսկ մնացեալ կիներն ու երեխաները քչեցին Պապ: Հոն անօթի, ծարաւ եւ մերկ մնացած էինք, ասոնց վրայ կը բարդուէր թիֆուսի համաճարակը: Ես ալ հիւանդացայ, աղջիկս մնաց մէջտեղ, խորհելով թէ ալ մահը անվրէպ էր ինձ համար, նոյն միջոցին ինձ ներկայացող արարի մը յանձնեցի աղջիկս յօժար կամքովս:

Պապի մէջ վրան մը հիւանդանոցի վերածուած էր, քալելու ոյժ եւ կարողութիւն չկար վրաս, գետնի վրայ սողալով հասայ յիշեալ հիւանդանոցը, երկար օրեր մնացի հոն, առողջացայ եւ ուրիշ կարաւանով մը քշուեցայ Տէր-Զօր: Արդէն էրէյիէն ասդին սկսած էինք քալել հետիոտն, մնացած քանի մը կտոր մեր դոյքերը շալկած: Երբ հասանք Եփրատի եզերքը, հազարաւոր հայեր մըջիւնի պէս խոնուած իրարու քով կը սպասէին տրուելիք հրահանգին: Երբեք չեմ կրնար բացատրել ոչ գրելով, ոչ լեզուով այն թշուառութիւնը որ կը տիրէր հոն. անօթութիւն, աղտոտութիւն, հիւանդութիւն, վերքեր, ղշիւ... Տէր-Զօրի իսլամ ժողովուրդը արգահատելով մեզ վիճակին երբ իրենց մեռելներուն հոգւոյն համար հաց կամ այլ ուտելիքներ բաժնել ուզէին, կ'արգիլուէր թուրք դահիճներուն կողմէ: Տեղատարափ անձրեւներ եւ հեղեղներ կու գային լրացնել մեր աղէտն ու տառապանքը. ուստի որոշեցի փախչիլ մօտակայ արաբ դիւղերը: Հասայ գիւղ մը եւ սկսայ հարցնել վրանաբընակներուն թէ սպասուհիի պէտք ունէ՞ի՞ն: Յօժարած էի նոյն իսկ իբր մշակ աշխատիլ: 10-15 վրաններու գիմելէ ետքը, վերջապէս մէկ հոգի ըսաւ. «Եկո՛ւր աշխատէ՛»: Բոլոր հոգւովս ուրախացած մտայ վրանէն ներս, տանտիկինը կարով զբաղեցուց զիս, գոհ էի վիճակէս, գոնէ անօթի ծարաւ չէի մնար, վրանի մը տակ պատասպար-

ուած էի, բայց դժբախտաբար երբ կարը վերջացաւ 15 օր ետքը, զիս ազատ արձակեց: Ես ուրիշ գործեր չկարողանալով գտնել այդ գիւղին մէջ, հարկադրուեցայ վերադառնալ Տէր-Ջօր եւ կծկտեցայ վրանի մը տակ: Հայերուն մեծ մասը քշուած էր: Վրանի մը տակ սկսայ ադիոզորմ արցունքներ թափել, Հերմինէս, անուշիկ դաւակս կը պատկերանար երեւակայութեանս առջեւ, կը խորհէի միթէ ան ալ նոյն կարօտը չէ՞ր զգար. արդեօք ի՞նչպիսի ձեւքերու մէջ կը գտնուէր անմեղունակ եւ դժբախտ աղջիկս:

Փախած զիւղիս մէջ, վերադարձի պահուս, տանտիկնսջ տուած մի քիչ ուտելիքով քանի մը օր կըրցայ ապրիլ, անկէ ետքը մնացի դարձեալ անօթի եւ խեղճ, հազիւ ցնցոտիով մը ծածկած մերկութիւնս: Նոյն միջոցին Ահմէտ անունով արար մը եկաւ տեսաւ վիճակս, վրաններու հսկիչ պաշտօնեային տուաւ 20 մէճիտ եւ ոչխար մը ու զիս իրը իր օրինաւոր կինը տարաւ Հավախ ցեղախումբին մէջ, որուն շէյխը կը կոչուէր Ծէյխ Ասատ: Հոն ամուսինս ունէր 50 ոչխար եւ մաս մը դետին ցանելու համար: Ես, անվարժ պետուինի մը սովորական աշխատանքներուն, շատ դժուարութիւն կը քաշէի. օրինակի համար ոչխարները կթել, խնամել, դաշտի աշխատանքներ, հնձել, ցանել եւ այլն, բայց տակաւ առ տակաւ վարժուեցայ, ունեցանք 1 աղջիկ եւ 6 մանչ, որոնցմէ հինգ հատը մեռան եւ մնացին երկու մանչ զաւակներս միայն, որոնցմէ մին 25 տարեկան, կը կոչուէր Թրապ. իսկ միւսը 27 տարեկան՝ Ապտըրահման: Երկուքն ալ ամուսնացած են:

Չաւակներս ամուսնութեան պարագային իբր նիքեահ տուին ոչխարները եւ արտը: Ամուսինս մեռած է 7 տարիէ ի վեր. այնպէս որ հիմա կ'ապրինք օրավար-

ձով ուրիշներու արտերուն մէջ աղքատ պետուինի մը կեանքով :

Կեանքի դառնութիւնները ճաշակած եւ տառապանքէն ընկճուած, երբ կը յիշեմ անցեալի շէնչող կեանքս, հոգիս ի զո՛ւր կը փնտռէ գէթ աղգական մը, պարագայ մը որոնցմով կարենամ մխիթարուիլ մի քիչ. կը փնտրուեմ մէկը՝ որուն հետ գէթ երկու բառ հայերէն խօսելու առիթը ունենամ : Զրկուած հարազատներէս (որոնց ամենն ալ զոհ դարձած են տաժանելի տարագրութեան եւ խողխողումի) կ'ապրիմ մենաւորիկ վերջիչելով երիտասարդութեան երջանիկ օրերս :

Ծանօթ . -- Վերոյիշեալ կինը չէ մոռցած ոչ հայերէնը եւ ոչ ալ թուրքերէնը. շատ սահուն կերպով կը խօսի երկու լեզուներն ալ. միշտ արտասուլթոր են իր աչքերը :

Իր բանաստեղծութիւնն է . .

Տէրտիմի տէֆթէրլէր ալմագ,
Եագարըմ գալէմ տայանմագ.
Սէօյլէր իսէմ ֆիսէ իմանմագ :

ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ԽՈՒՊԷՍԷՐԵԱՆ

Թալաս (Կեսարիոյ շրջան)

Ձաւակն էի բնիկ Կեսարացի Յակոբ Գուլեանի : Հաստատուած էինք Թալաս : Մայրս Ֆիլօր, մեռած էր եւ մենք երկու եղբայր եւ հինգ քոյր էինք : Ունէինք երկու ընդարձակ տուն, խանութ մը, վեց գեղեցիկ այգիներ եւ պարտէզներ, նաեւ երկու արտ : Հայրս համբաւաւոր եւ վարպետ կօշկակար մըն էր եւ պետը՝ 15 անդամէ բաղկացեալ ընտանիքի մը : Հանգիստ կ'ապրէինք :

Տեղահանութեան հռչակուելէն քանի մը օր առաջ, հօրս ծանօթներէն թուրք գիւղացի մը կու դայ խանութ, ձեռքը բռնած լեցուն տոպրակ մը եւ կ'ըսէ . «Յակոբ աղա, ինդրեմ այս տոպրակը քիչ մը հոս թող մնայ, շուկայէն գնում պիտի ընեմ, կէս ժամէն կու դամ կ'առնեմ» : Հայրս անվարան կը հաւանի եւ գիւղացին տոպրակը կը տեղաւորէ անկիւն մը : Գիւղացիին մեկնելէն 10 վայրկեան ետքը, խումբ մը ռուսիկաններ ներս կը խուժեն եւ կը սկսին խուզարկել խանութը : Ասդին անդին նայուածքներ պտտցնելէ ետքը, ձեռք կը նետեն անկիւնի տոպրակին վրայ որ ամբողջութեամբ լեցուն էր ձեռնառումբերով :

«Վայ խրչանէթ կեա՛վուր» ըսելով կը յարձակին հօրս վրայ եւ կը տանին բանտ :

Հայրս ի զուր կ'աշխատի ինքդինքը արդարացեալ :

Բանտին մէջ բրածեծ կ'ընեն շարունակ 15 օր :

Վաթսուճամեայ ծեր մարդը կը տոկայ այդ հարուածներուն : Մեծելէն ձանձրացած, կ'ըսեն . «Տարէք եւ

զնդակահարեցէք» : Քաջի համբաւը վայելող խեղճ հայրս այսպէսով կը հասնի իր տխուր վախճանին, հակառակ որ եղբայրներէս մին թուրք բանակին մէջ զինուոր էր եւ միւս եղբայրս ալ երկաթուղիի սաշտօնեայ ըլլալով զինուոր կը համարուէր :

1915 Դեկտեմբերը վերջանալու մօտ էր, ձիւնը ծածկած էր բարձրաբերձ լեռները եւ Կեսարիոյ ընդարձակ դաշտերը : Մըրիկը կը սուլէր գուրսը, տխուր էր բնութիւնը, տուները ստարպուսած իրենց բնակիչներէն, փոփոցները ամայացած : Հայոց թաղերուն մէջ կը տիրէր մեռերային լսութիւն, զոր մերթ ընդ մերթ կ'ընդհատէին շուներուն հաջոցը միայն :

Ո՞ւր մնացին թալասի խրախճանութիւնները, ոգելուրութիւնը, ինչո՞ւ չեն լսուիր մանկանց ճիչերը հակայ տուներու եւ փոփոցներու մէջ, ինչո՞ւ չեն լսուիր քաղցր մեղեդիները սրտնք երբեմն կը թնդացնէին փառաւոր եկեղեցիներուն հոյակապ գմբէթները, ո՞ւր են դպրոցականներուն քաղցր աղպային երգերը՝ որոնք կ'երգուէին անհուն ողբերգութեամբ :

Վերջացած էր ամէն ինչ :

Հայերը տեղահան եղած էին բացի զինուորի ընտանիքներէ որոնք փոխադրուած էին շրջակայ իսլամ գիւղերը : Իսկ մնացեալ ժողովուրդը կարաւան առ կարաւան կը քշուէր :

Ես իբր զինուորի քոյր կը սպասէի իմ կարգիս, ո՞վ գիտէ ո՞ր իսլամ գիւղը պիտի փոխադրէին զիս : Քոյրս Սիման, իր չորս զաւակներով փոխադրուած էր իսլամ գիւղ մը (Քէմբէչ) :

Ճիշտ այդ միջոցին Ամերիկայէն ամուսնէս, Սարգիս Խոսէպէտեանէն ստացայ նամակ մը եւ 40 տուար-

Հայկանոյշ Նուպէսէրեան, ամուսինը եւ զուակները

Նոց մանտարոստ մը, գանձելի՝ Կեսարիոյ նամակատունէն :

Հետեւեալ օրը կանուխ զուակներուս համար պէտք եղած ուտելիքները պատրաստեցի եւ դուռը անոնց վըրայ կղպելով ճամբայ Ելայ Թալասէն դէպի Կեսարիա :

Օդը սաստիկ ցուրտ էր, մրրիկը կը գոռար, բայց ես զլուխս ծածկած բուրդէ հաստ ցփսփով մը, կը քալէի ձիւներուն եւ սառնամանիքներուն մէջէն՝ ժամ առաջ ունենալու համար մեր ապրուստին յատկացուած գումարը:

Վերջապէս մէկ ու կէս ժամէն հասայ կեսարիա, ներկայացայ նամակատան պաշտօնեային եւ պարզեցի խնդիրը:

— Անունդ ի՞նչ է:

— Հայկանոյշ Պուպէսէրեան:

— Հայկանո՞յշ... Շուտ կորսուէ այս տեղէն: Թէ հայու անուն կը կրես եւ թէ կը համարձակիս զալ եւ դրամ պահանջել...

«Ահմէ՛տ, շուտ այս կեավուրը խառնէ աշդ կարաւանին» հրամայեց դռնապանին, ցոյց տալով քիչ հետուն սպասող կարաւանը:

Ահմէտ, իր կարգին սկսաւ խարազանը շաչեցնել կոնակիս վրայ, հայհոյել եւ հրմշտկել:

Անակնկալի եկած եւ հաշուարսափի մատնուած, ծունկի եկայ եւ խարազանի հարուածներուն ներքեւ ի զո՛ւր աղերսեցի, ի զո՛ւր թախանձեցի, թէ ես զինուորի քոյր եմ, թէ երեք զաւակներուս վրայ դուռը կղպած եկած եմ, թէ՛ անհնցմէ ամենէն մեծը 15 տարեկան անդամալոյծ է եւ անկողնոյ կը ծառայէ...

Բայց ո՞վ կը լսէ Հայկանոյշին աղաչանքն ու պաղատանքը, խարազանի հարուածներուն ներքեւ խառնուեցայ ստուարաթիւ կարաւանի մը՝ որ արդէն պատրաստ էր մեկնելու:

Հակառակ որ ճամբորդութեան համար ոչ մէկ պատրաստութիւն ունէի, մտասեւեռումս հոգեհատոր զաւակներս էին միայն ու միայն:

Ստեփանս, որուն վիճակը կը տրորէր սիրտս, անդամալոյժ իր անկողնին մէջ, իմ խնամքէս զատ ուրիշի խնամքին չէր հանդուրժեր: Տիրանս, Յակոբիկս, ա՛հ սիրելի պաւակներս, եթէ ձեր մայրը երեկոյին չվերադառնայ, ի՞նչ պիտի զգաք, ո՞վ պիտի խնամէ ձեզ, ո՞ր օտարին ձեռքը պիտի իյնաք...

Ոստիկաններուն ահուսարսափին ներքեւ երեք շարաթէ ի վեր կը քշուէինք, ձիւնապատ լեռներէն մազըլցելով, շունչը սառած մեր շրթներուն վրայ: Ոտքերս ցուրտէն ուռած, ձեռքերս ճաթոտած եւ արիւնլուայ, պիտի մազլցէինք ժայռերէն վեր, ոգեկոչելով Յիսուսի Գոզոթան:

Հալէպ գտնուող Փառանձեմ քրոջս քով հասնելու միջոց մը կ'սրոնէի մտքիս մէջ: Կարաւանին պաշարը շատոնց սպառած էր: Մեր հասած գիւղերէն շատ դժուարու քիչ մը հաց հաղիւ կրնայինք ճարել, յաճախ կը մնայինք անօթի: Արդէն իմ դրամս այնչափ դոյզն բան մըն էր որ երբ գնելու առիթ ներկայանար, հազիւ 1 - 2 զրուշ կրնայի յատկացնել սնունդիս:

Մեր կարաւանը այս պայմաններու տակ երկու ամիս քալեց, թուրք գիւղերէն թալանուելով եւ առեւանգուելով: Երիտասարդուհի կիներ եւ աղջիկներ թէեւ իրենց պեղեցկութիւնը ծածկելու համար դէմքերնին եւ ձեռքերնին մոխիրով կը ծեփէին, բայց ի զուր: Անոնք որ տակաւին մաս մը դրամ ունէին եւ կ'ուղէին կենդանի մը վարձել, կ'արդիւուէր իրենց, «Նընզըր կեավուրլար, եէօրիւլիւնիւզ, կէպէրիւիզ»: Յամենայն դէպս նպատակս մեռնիլ չէր, «յոյսը ջահն է կեանքին», կ'ուզէի մղել այս ահաւոր պայքարը, ողջ մնալ եւ գտնել զաւակներս:

Մեր ուղևորութիւնը տակաւ առ տակաւ սարսա-

փեղի վիճակ մը կը ստանար: Անօթութիւն, ալտստու-
թիւն, ոջիլներու բոյն դարձած մեր մարմինները եւ
համաճարակ թիւֆիւսի սարսափը, հետզհետէ կ'ընկճէր
դիս: Մէկ մէճիտ միայն մնացած էր քովս: Հասած էինք
Իսլահիէ: Կայարանէն բաւական հեռու վրաններ կային
զաղթականներուն համար: Հոն առաջնորդեցին մեզ,
չէին ձգեր դուրս ելլել, անոնք որ տակաւին բաւականա-
չափ դրամ ունէին կաշառելով ոստիկանները շոգեկառք
կը նստէին եւ կ'երթային Հալէպ, իսկ աղքատները քիչ
մը դաղարէ ետքը կը քշուէին Տէր-Ջօրի անապատները:

Մեր հոս հասնելուն հետեւեալ օրը, կէս օրուան մօտ
լսուեցաւ սուլոց մը, ըսին. «Հալէպէն շոգեկառք կու
գայ»: Ամբողջ էութեամբս սարսուսլ սկսայ: Ի՞նչ ընէի,
մէկ միճիտով կաշառել անկարելի էր, Հալէպ մեկնիլը
արտօնելու համար ոստիկաններ լիաբուն ոսկիներ կը
ստանային:

Վազեցի ոստիկանիս քով եւ ունեցած փայլուն ար-
ծաթ մէճիտս սահեցնելով անոր գրպանը, ըսի.

— Չավուշ աղա, շոգեկառք ըսուածը երբէք տեսած
չեմ, խնդրեմ թոյլ տուէք որ գէթ չմեռած երթամ տես-
նեմ քանի որ այս մէճիտէն զատ ուրիշ դրամ չունիմ եւ
դատապարտուած եմ մեռնելու:

Ոստիկանը շլացած փայլուն մէճիտէն, «Գնա,
ըսաւ, տես»:

Սուրացի կայարան եւ ներկայացայ կայարանապե-
տին, որ շատ ազնիւ արար երիտասարդ մըն էր:

— Պարոն, շատ կը խնդրեմ, ըսի, եթէ կարելի է
կ'ուզեմ հեռագրել Հալէպ:

— Որո՞ւ:

— Ժիրայր Պասմաճեանին որ՝ թարգմանի պաշտօն
ունի Պաղտատի գիծին կայարանը:

— Ձեր ի՞նչն է ժիրայր Պասմաճեանը :

— Գեոսայրս է :

— Շատ լաւ տիկին , ես շատ մօտէն կը ճանչնամ
դինքը , ի՞նչ կ'ուզէք որ հեռագրեմ :

— Կ'ուզեմ Հալէպ իրենց քով երթալ :

— Առանձի՞ն էք տիկին :

— Ո՛չ պարոն , աղգականներովս քառասուն հոգի
կ'ըլլանք :

— Լաւ տիկին նստեցէ՛ք :

Այլած այս անակնկալ բախտէն , մտադրեցի հետս
տանիլ երիտասարդ աղջիկներ եւ կիներ ունեցող քանի
մը ընտանիք , զէթ զանոնք աղատելու համար : Կայա-
րանապետը եկաւ զուարթ արտայայտութեամբ եւ
բաւալ :

— Տիկին , հեռագրեցի եւ պատասխանը ստացայ .
Պրն . Պասմաճեանը կ'ըսէ . « Ոչ թէ միայն քառասուն ,
այլ քանի հոգի ալ ըլլան անմիջապէս զրկեցէ՛ք » : Վաղը
չոգեկառքը մեկնելէ առաջ , հոս պէտք է ըլլաք որպէսզի
երթաք Հալէպ :

Այս աւետիսը երկնային ձայն մըն էր ականջիս : Կա-
յարանապետին կրկին եւ կրկին շնորհակալութիւն յայտ-
նելէ եւ մաղթանքներ ընելէ ետքը , եկայ ուղեկիցնե-
րուս քով , յարմար դատած ընտանիքներուս հաղորդելէ
ետքը խնդիրը , առաւօտուն կանուխ երբ ոստիկանը կը
քնանար , փախայ մտայ կայարան , անկիւն մը կծկը-
տած սպասեցի մինչեւ կառախումբին մեկնելու պահը
եւ նետուեցայ մէջը : Կեղծ աղղականներէս ոմանք ոստի-
կանը կաշառելով , ոմանք փախուստ տալով եկած դրա-
ւած էին իրենց տեղերը կառախումբին մէջ :

Եւ ա՛նա կրկին սուլեց շոգեկառքը եւ շարժեցաւ :

Դժուրքէ մը ազատուողի գոհունակութիւնը մեր սրտերուն մէջ հասանք Հալէպ :

Կառախումքը կանց ատաւ կայարանին առջեւ, հոն ներկայ էր Ժիրայր Պասմաճեան : Պարզեցի իրեն ազգականներու խնդիրը, գոհ մնաց զանոնք ալ ազատելուս, եւ ըսաւ մեզի թէ շոգեկառքէն ելլող գաղթականները Հալէպ չեն մտցներ, այլ կը զրկեն Գարլըզ (Հալէպէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ) վրաններու տակ, ետքը մենք միջոցներ կը գտնենք ձեզ այստեղէն ազատելու :

Ինք պաշտօնին բերմամբ բաժնուեցաւ մեզմէ եւ մենք, հոն գտնուող ոստիկաններու առաջնորդութեամբ դացինք Գարլըզ, վրաններու տակ, դարձեալ հոն իբր հսկիչ ունենալով թուրք ոստիկաններ : Եղանակը փոխուած էր, մարտ ամսուան մէջ էինք, յաճախ կ'անձրեւէր եւ հեղեղի նման ջուր կը լեցուէր վրաններու մէջ : Դարձեալ կորսնցուցած էինք մեր հանգիստը, շաբաթէ մը ի վեր կը մնայինք վրաններու տակ եւ անձրեւը կը շարունակուէր : Մինչդեռ մենք այս կացութեան մէջ էինք, կառք մը եկաւ եւ մօտեցաւ վրաններուն, մէջէն երկու հողի իջան եւ ուղղուեցան դէպի սահապան ոստիկանին վրանը, տեսնուեցան անոր հետ, կանչուեցաւ իմ անունս : Քոյրս եւ քեռայրս եկած էին զիս տանելու : Քոյրս երբ արցունքը աչքերուն կը խոյանար վրաս զիրկնդխանումի համար, զինք ետ հրեցի ու ես ալ ետ քաշուեցայ : Բիւրաւոր ոջիլներ նոյնիսկ հազոուստներուս դուրսի մասերուն վրայ վեր վար կ'երթեւեկէին : Ամիսներէ ի վեր ջուրէն եւ օճառէն զրկուած մարմին միջբրոպի բոյն եղած էր : Վերջապէս քեռայրս 10 օսմանեան հնչուն ոսկի համրեց ոստիկանին ձեռքը, տարին զիս շիտակ բալնիք հազուստներս ու կօշիկներս ծրարով աղբանոց նետելով, զիս նոր հազուստներով հազուեցու-

ցին: Վրայէս հապարա մը հազցնելով, իբր տեղացի կին, քայրս զիս տարաւ իրենց տունը: Կեղծ աղգականներս միջոցներ գտնելով տեղաւորուեցան Հալէպ: Ձաւակներու մասին ունեցած մտատանջութիւնս կը շար-

1

Հայ պետուիմներ իրենց վրաններուն տակ

չարէր զիս, բայց մարմինս իր հանգիստը գտած էր, տան մը բարիքները կը վայելէի, տաքուկ անկողինի մէջ կը հանդչէր հիւժած մարմինս, սկսած էի սնունդ ստանալ, եւր ահա շորս հինգ օր ետքը սկսան տեսնուիլ վրաս թիֆուի նշաններ:

Երկու քոյր տասնըհինգ երկար տարիներու կարօտով լեցուած, հաղիւ իրարու հանդիպած եւ իրարմով մխիթարուած, կրկին յուսահատութեան մատնուեցանք:

Թիֆուսի համաճարակը թէ Հալէպի մէջ եւ թէ վրաններու տակ կը խլէր բիւրաւոր կեանքեր: Կառավա-

րութիւնը յատկացուցած էր Սէն Լուի Տիւանդանոցը եւ հոն սօքթթ. Յովակիմեանի բոլորանուէր խնամքներուն ներքեւ կը դարձանուէին Տիւանդներ: Զիս ալ փոխադրեցին հոն: Առողջական վիճակս հետզհետէ կը վատթարանար եւ շարաթ մը յետոյ զիտակցութիւնս կորսնցուցած կը դառանցէի, նախատելով թուրքերը: Ամիսէ մը ապաքինեցայ:

Իմ զլխաւոր հոգը զաւակներս եւ ամուսինս էր: Ամուսինս կը գտնուէր Ամերիկա եւ իր հասցէն չէի գիտեր: Մինչ արցունքը աչքիս ամիսներ կը հոլովէի, ժիրայր Պասմաճեանի վաղուց փափուկ ասողջութիւնը հետըզհետէ կը վատթարանար իոր կսկիծ պատճառելով իր բաղձանդամ ընտանիքին: Հիւժախտը սկսած էր իր աւերը գործել:

Այս պայմաններուն տակ ինքզինքս աւելորդ բեռ կը նկատէի այդ ընտանիքին: Զինուորական դերձակատուներ կային ուր կ'աշխատէին բաղձաթիւ կիներ: Երկու կիներու հետ խցիկ մը վարձեցինք, ցերեկները դերձակատան մէջ աշխատելու համար մէկ հացի վարձքով:

1918 Նոյեմբերին հռչակուեցաւ զինադադար եւ այս առիթով յայտարարեցին թէ շոյեկասքը երեք օր ձրի ճամբորդ պիտի փոխադրէր Պոլիս: Այս անակնկալ առիթէն օգտուելով անմիջապէս մեկնեցայ, յուսալով տեղեկութիւն մը քաղել զաւակներուս մասին եւ ամուսնոյս հասցէն ձեռք անցնել Պոլիս իր ազգականներուն քովէն: Հասայ Պօլսնի: Կառախումբը կանգ առաւ, հետաքրքիր՝ զլուխս պատուհանէն դուրս հանեցի եւ տեսայ եղբայրս, Պօղո՛սը... որ կայարանապետի պաշտօնով Պոլսէն հոն փոխադրուած էր: Ողջագուրուեցանք: Պօղոսը անակնկալի եկած էր: Կր կարծէր թէ վաղուց կորսուած էի Տէր-Զօրի անապատներուն մէջ: Անմիջապէս առաջ-

նորդեց զիս իր սենեակը ուր աւելի մեծ անակնկալի մատնուեցայ : Սկսայ խելայեղօրէն խաչակնքել, երբ հոն սենեակին մէջ գտայ երկու զաւակներս, Տիրանն ու Յակոբի՛կը . . . : Մայր ու զաւակներ իրարու միացած յարութեան եւ զիրկընդխառնումի զերագոյն պահը կ'ապրէինք :

Ինչպէ՞ս կրցած էին պահել իրենց զոյութիւնը : Ո՞ւր էր Ստեփանը : Երբ զաւակներու վրայ դուռը կղպելով գացած էի Կեսարիա, անոնք ի դուր սպասեր են 8-10 օր : Ուտելիքնին սպասած էր եւ Ստեփանը հիւանդացած : Դուռը տակաւին կղպուած կը մնար իրենց վրայ, սկսած էին լալ ու ողբալ : Իրենց ծանօթ հայ մը փողոցէն անցած միջոցին լսելով անոնց աղաղակը եւ տեղեկանալով եղելութեան, կոահած էր զաղթականներուն խառնուիլս : Ազնիւ մարդը անմիջապէս մէկը վարձելով կը սրկէ Քէրէզ, քրօջս Սիմային :

Սիման մեծ յուզումով կը փութայ Թալաս : Դուռը բանալ տալով կը տեսնէ Ստեփանը մահամերձ վիճակի մէջ : Վերջապէս կը մեռնի անդամալոյծ Ստեփանը, չկարենալով տոկալ իր հիւանդութեան եւ սրտի կսկիծին : Սիման, Տիրանն ու Յակոբիկը գիւղ կը տանի : Սիմային ամուսինը թուրք բանակին մէջ զինուոր էր արդէն եւ ինք ոեւէ տեղեկութիւն չունէր անոր մասին : Զորս փոքր զաւակներով իրր զինուորի ընտանիք, այդ տննչան իսլամ զիւզր փոխադրած էին զինք : Իրմէ զատ ուրիշ հայ ընտանիք չկար հոն եւ ոչ ալ սչխատելու միջոց : Ապրուստի խնդիրը կը ճնշէր իր վրայ : Տիրան, լնկճուած այս թշուառ կեանքէն, հաղիւ 13 տարեկան, օր մը կ'ընկերանայ կառապանի մը եւ իրր օգնական ծառայելով կը հասնի Պօպանթի եւ կ'ապաստանի իր մօրեղբոր Պօպոսի քով : Թալասս զտնուող ամերիկեան միսիօ-

նարներ նոյն միջոցին որբանոց մը կը բանան եւ կը հաւաքեն որբեր: Միման լսելով ասիկա, անմիջապէս կը դիմէ անոնց եւ կը ստանձնէ որբանոցի մէջ դերձակուհիի պաշտօնը, որով կը հաւաքէ իր թշուառ որբերը եւ Յակոբիկն ալ միասին կը բերէ որբանոց: Ատեն մը կը մնան եւ կը պաշտպանուին հոն: Երբ միսիօնարները որբանոցը Պէյրութ կը փոխադրեն, իրենք ալ անոնց ընկերացած կու գան: Ճամբորդութեան միջոցին կը հասնին Պօղանթի, Յակոբիկը կը ձգեն իր մօրեղբօր քով, որով երկու եղբայր միասին կը մնային Պօղանթի, հրբ հանդիպեցայ իրենց:

Երբօրս հետ քանի մը շարաթ մնալէ ետքը, զաւակներուս հետ դացի Պոլիս մօրաքրոջս քով, այնտեղէն յաջողեցայ թղթակցիլ ամուսնոյս հետ եւ պէտք եղած դրամը ստանալով վերջապէս հասանք Ամերիկա: Ամուսինս մեզ դիմաւորեց Նիւ-Եօրք, անկից ալ դացինք Սաութ-Պէնտ ամուսնոյս հաստատուած քաղաքը ուր կրկին վերակազմեցինք մեր երջանիկ բոյնը:

* * *

Հայկանոյչ ինքզինքը շատ բարեբախտ պիտի զգար Եթէ քանի մը տարի ետքը քաղցկեղը իր մահացու ճիրանները անցուցած չըլլար անոր վշտակոծ կրծքին եւ բժշկական դործողութեան սեղանին վրայ յաւէտ փակած չըլլար իր արտասուաթոր աչքերը: Ամուսնոյն դպացած կակիծը երկար չապրեցուց ղինքը եւ ամիս մը ետքը անոր ալ մարմինը կ'ամփոփուէր միեւնոյն դամբանին մէջ:

Այսպէս իր վախճանին հասաւ Հայկանոյչին տխուր

կեանքը. իր յանդգնութեամբ եւ հնարամտութեամբ սպանդի ճանապարհին մէջ պահելով իր գոյութիւնը եւ փրկելով քառասուն ազգակիցներու կեանքը:

ՆՈՒԱՐԴ ԱՅՏՆԵԱՆ

Սիվրի Հիսարցի (Էսկի Շէհիրի շրջան)

Հայրս՝ Կարապետ, մայրս՝ Եգիսարեթ, քոյրերս՝ Լուսաբեր եւ Մարիամ, մօրաքոյրս՝ Թէպէշիրեան:

Ազգական, պարագայ թէեւ շատ ունէի, բայց տարագրութեան ատեն տարիքով շատ փոքր ըլլալուս համար չեմ կրնար յիշել իրենց անունները:

1915 թուականին երբ Սիվրիհիսարի մէջ տարագրութիւն յայտարարուեցաւ, մենք բոլոր ազգական պարագայ հաւաքուած միասին ճամբայ ելանք, տունէն առնելով առատ ուտելիք, հագնելիք, անկողին, մեր ոսկեղէնները եւ պատրաստ դրամնիս:

Շոգեկառքով եկանք Գոնիա, հոն գտանք ուրիշ քաղաքներէ քշուած բազմաթիւ գաղթականներ, որոնցմէ ոմանք պանդոկներու մէջ, իսկ մեծամասնութիւնը կայարանին շուրջը տեղաւորուած, կը սպասէին իրենց մեկնելու հերթին: Մենք ալ սպասեցինք զրեթէ երկու շաբաթ: Երբ հրաման տրուեցաւ շոգեկառք նստելու, հապճեպով ես նստեցայ հօրեղբօրս կնոջ քով որ ունէր ինծի հասակակից եւ ինձմէ մեծ երեք աղջիկներ: Հազիւ թէ տեղաւորուեցանք, շոգեկառքը շարժման մէջ

մտնելէ առաջ, մեր վակոնը զատեցին մօրս նստած վակոնէն : Այպէսով բաժնուեցանք ազգական եւ պարազայ, եւ ալ մնացի հօրեղբորս կնոջը քով :

Անջատուած կառախուժքին ճամբորդներս սպասեցինք Գոնիա ատեն մը եւս եւ ահա մեր դոյքերը էջերու վրայ բեռցուցած ճամբայ ինկանք հետիոտն դէպի Մերսին :

Այս տաժանելի եւ աղէտալի ճամբորդութեան ընթացքին կրկին ու կրկին կողոպտուելով մատնուեցանք ծայրայեղ թշուառութեան : Երբ Մերսին հասանք, սկսանք դաշտերէն խոտեր հաւաքել ու ուտել : Բայց եւ այնպէս ասով ալ գոհացած էինք՝ եթէ մարախները խուռներամ չյարձակէին ու չընաջնջէին խոտերը : Երկու երեք շաբաթի չափ մնացինք Մերսին :

Վերջապէս այլազան ու աննկարագրելի տառապանքներէ ետքը հասանք Բազպա, ուր մեռաւ մեր տէրը եւ պաշտպանը եղող հօրեղբորս կինը, վերջին պահուն հալար գուրգուրանքով պահած մաս մը դրամը բաժնելով իր երեք աղջիկներուն եւ ինծի հաւասարապէս :

Մենք լալով ողբալով կարաւանին խառնուած, կը շարունակէինք մեր տաժանելի եւ անսպառ ճանապարհը : Հօրեղբորս աղջիկներէն մին տուինք արաբի մը. քանի մը օր ետքը մեր ուղեւորութեան ընթացքին, երբ հօրեղբորս երկրորդ աղջիկը այլեւս չէր կրնար քայել, ողջ ողջ ճամբան ձգեցինք զայն եւ բաժնուեցանք լալով : Բարուհին եւ ես մնացած էինք :

Մինչ այսպէս կը քալէինք կարաւանին հետեւելով տխուր եւ յուսահատ, հանդիպեցանք Մերտինցի ընտանիքի մը որ բռնատար ուղտեր առաջնորդելով կ'երթար Տէր-Ձօր : Անոնցմէ հաց եւ ջուր խնդրեցինք, տուին,

մենք այ փոխադարձաբար իրենց զրկի երևխաները գըրկեցինք: Այսպէս անոնցմով մխիթարուելով հասանք Տէր-Ջօր, հոն տեսանք զԵտեղերքի իջեւանած բազմա-

Հայ պնտուին մը, եղեգով շինուած վրանին տակ

հազար հայեր, որոնք հերթով կարաւան առ կարաւան նաւակով կ'անցնէին Եփրատի ձախ ափը, շարունակելու համար սպանդանոցի ճանապարհը դէպի Սուլթար եւ Մէրկէտէ:

Քանի մը շարաթ Տէր-Ջօր մնալէ ետքը կարգը մեզի եկաւ. իրարանցումի միջոցին Բարուհին կորսնցուցի:

Փախած գացած էր, եւ ալ նաւակին մէջ քնացեր եմ-
երբ աչքս բացի եփրատի միւս ափը պտայ ինքզինքս :
Կարաւանով սկսայ քալել մենաւորիկ եւ անպաշտպան-
անցանք տատասկալից, անջրդի եւ կիզիչ անապատ-
ներէ : Ութը օրէն հասանք Սուվար :

Օր մը կառավարական պաշտօնեաներ հաւաքեցին
բոլոր պաղթական այրերը եւ պոռացին. «Ձեզմէ ով որ
կարդալ-յրել գիտէ թող դատուի» : Խեղճ գաղթական-
ները կարծելով շնորհ մը պիտի ըլլայ իրենց, գատուե-
ցան : Ատարադարցի խեղճ, անմեղ քահանայ մը առաջ
քաշելով, ամուր կերպով կապեցին սիւնի մը վրայ,
սկսան նախատել եւ ծաղրել «Կանչէ՛ Գրիստոսը թող
դայ, քեզ ազատէ» : Սկսան ողջ ողջ մորթը քերծել,
խեղճը աղիողորմ ճիչեր արձակելով աւանդեց հոգին :
Իսկ մնացեալները ծայրը գունտ երկաթ գաւաղաններով
չարաչար ծեծեցին եւ կիսամեռ վիճակի մէջ գլտորեցին
փոսի մը մէջ :

Ասկէ ետքը այրերը սկսան իրենց կուրծքին վրայ
կեղծ ծիծեր ձեւացնել եւ կնոջական հագուստներ հագ-
նիլ : Բայց, աւա՛ղ, այդ սեւ օրերուն իսկ մեր ազգին
մէջ գտնուեցան մատնիչներ, որոնց ցուցմունքներով
դարձեալ ձերբակալուեցան :

Ձիս ալ քանի մը անգամ տարին ջարդին վայրը,
բայց փախայ : Իսկ վերջին անգամուն երբ դարձեալ
չարչարուողներուն խումբին մէջն էի եւ դահիճներէն
մին կիսամեռները կը գլորէր փոսին մէջ, իբր պզտիկ
մանուկ մը կից մըն ալ ինձի զարկաւ եւ գլորեց փոսին
մէջ : Մտ հոն մարած վիճակի մէջ մնացեր եմ չեմ գիտեր
որչափ ատեն, երբ աչքս բացի տեսայ արշալոյս է, դիտե-
ներուն վրայ կոխելով գաղտագողի փոսէն ազատեցի
ինքզինքս եւ պահուրտեցայ ծերպի մը մէջ :

Անկէ յետոյ ջարդը թուլցաւ Սուլարի մէջ: Իմացանք որ Շէրիֆը եկած էր իր ձիաւորներով: Ջարդը դադրեցուցին, ետքը եկան անգլիացիները եւ բարերար հրեշտակի նման հաւաքելով հայերը տարին որբանոց եւ պատսպարաններ:

Այս յեղաշրջումի միջոցին, ինծի վիճակեցաւ երթալ Պաղտատի որբանոցը, որ քանի մը տարի ետքը փոխադրուեցաւ Եգիպտոս:

Բարուհին՝ երբ Տէր-Չօր էինք, Սուլար մեկնելէ առաջ փախած եւ գինւորական հիւանդանոցի սպասուհի նշանակուած է եղեր եւ անգլիացիներուն միջոցաւ կը փոխադրուի Հալէպի որբանոցներէն մին:

Եգիպտոս, որբանոցին մէջ երբ չափահաս աղջիկ եղայ, ամուսնացայ Պրուսացի Վարդան Օհանեանի հետ: Ջինադադարին դացինք Ատանա, հոն մնացինք տարի ու կէս, դտայ հօրեղբօրս աղջիկը Բարուհին՝ որ ամուսնացած էր Կարնեցի Ղազար Խըթաեանի հետ:

Ֆրանսացիներ՝ երբ Ատանայէն հանեցին հայերը, եկանք Պէյրութ ամուսնոյս հետ: 12 տարի ետքը դտայ մայրս եւ Լուսաբեր քոյրս: Մարիամ քոյրս մեռած էր:

Ունիմ երկու զաւակ, աղջիկ մը եւ մանչ մը, որոնք ամուսնացուցած եմ. ցարդ կը բնակինք Պէյրութ, արաբ հիւրընկալ ազնիւ ժողովուրդին հովանիին ներքեւ կ'աշխատինք եւ կ'ապրինք խաղաղ:

Մաղթենք որ օր մըն ալ համբուրենք հայրենիքի հողը:

ՍԱՔՐՈՒՅԻ ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Էվէրէկցի)

Ծնողքը՝ Յակոբ եւ Ալիսուն : Քոյրերը Ովսաննա՝ 14 եւ Տիրուհի 5 տարեկան : Մօրեղբայրները՝ Յակոբ եւ Սարգիս Զօրալեան :

Էվէրէկէն երբ տեղահանուեցանք հազիւ 12 տարեկան փոքրիկ սղջնակ մըն էի : Հայրս եւ մօրեղբայրներս կը գտնուէին Պոլիս . չեմ յիշեր ինչ գործով կը զբաղէին . միայն պիտեմ թէ յաճախակի նստակ եւ զբամ կը զրկէին մեզի : Ունէինք մեր սեփական տունը, այգին եւ պարտէզը, շատ հանդիստ կ'ապրէինք եւ երջանիկ էինք :

Մայրս տնական գործերով կը զբաղէր եւ մեր դաստիարակութեան շատ հոգածու էր :

Էվէրէկէն երբ տեղահանուեցանք եղանակը ձմեռ էր եւ մեր կարաւանը բաղմամբիւ : Կը քալէինք տաժանքով փոթորիկներուն եւ ձիւնամբրիկներուն մէջէն, հազիւ մէյմէկ էջերու վրայ բնացուցած մեր շատ կարեւոր պէտքերը կը քալէինք հետիտն իյնալով եւ ելլելով, առաջնորդուելով թուրք ոստիկաններէ որոնք՝ ձիերու վրայ նստած, խարաղաններ ձեռքերնին, քիչ մը աւելի չարչարելու համար մեզ, կ'առաջնորդէին զարտուղի ճափքաներէ եւ քարքարուտ արահետներէ : Օրեր եւ շաբաթներ շարունակ կը տեղար ձիւնը սառեցնելով մեզ : Լացող, ողբացող եւ սառող փոքրիկներու հաշիւը չկար, Գողզոթան մեր առջևն էր, Արգէոսի ստորոտէն մերթ զառիվար, մերթ զառիվեր, ո՛ր կ'երթայինք, չէինք գիտեր :

Մեր սննեցած ուտելիքի պաշարին շնորհիւ 1-2

չարաթ անօթութեան հոգր չունեցանք, բայց այնուհետեւ սկսաւ տառապանքին տեսակը բազմապատկուիլ. անօթութիւն, թշուառութիւն, թալան եւ առեւանգում: Մեր կարաւանը այս տաժանելի ուղեւորութիւնով նուազած, երկու ամիսէն հասաւ Հալէպ: Հալէպէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Գարլըղ կոչուած դաշտին վրայ,

Մաքրուհի Տէր Ղազարեան

վրաններու տակ տեղատնտեսին մեզ, հոն օդը աւելի մեղմ էր եւ յաճախ կ'անձրեւէր. երկու շաբաթ մնացինք հոն:

Շարունակելով մեր ուղեւորութիւնը հասանք Քիլիս (Այնթապի մօտ գիւղաքաղաք մը), հիւանդներուն հաշիւը չկար, թիֆուսը դիակներ կը սփռէր: Մնացինք հոն երկու ամիս, բախտաւորները կը մեռնէին թիֆուսէն, իսկ դժբախտներս շարունակեցինք մեր տաժանելի ճամբորդութիւնը:

Նախ քան մեր մեկնումը, մայրս հացի հետ փոխանակեց ինչ որ ունէինք իբր զարդեղէն. օղ, մատանի եւայլն: Կը լսէինք որ անապատէ պիտի անցնէինք ու հոն ուտելիք չի կար: Բարեբախտաբար եղանակը փոխուած էր, դաշտերը սկսած էին կանանչնալ, տեղ տեղ երեւցած դալարիքներ յոյս կը ներշնչէին մեր մարած սրտերուն: Մենք նորածիլ այդ խոտերը ուտելով հասանք Մէսէնէ, յետոյ Բագգա: Մնացինք հոն քանի մը շաբաթ: Թուրքեր եւ արարներ մօրս հետ ամուսնանալ ուզեցին, բայց մայրս մերժեց եւ ըսաւ. «Կը նախընտրեմ անօթութեամբ մեռնիլ քան թէ օտարի հետ ամուսնանալ»:

Մեր թշուառութիւնը իր զենիթը հասած էր: Քալելու ոչ մէկ ոյժ չէր մնացած մեր վրայ: Մայրերնիս հիւանդացաւ եւ վերջապէս անօթի մեռաւ:

Մենք երկու քոյրեր մնացինք անտէր եւ անտիրական: Արաբ գիւղացի մը, որուն անունն էր Իպն Նասըր, մեզ առաւ եւ ծախեց պետուինի մը որ Իմսիքա ցեղախումբին կը պատկանէր. յիշեալ ցեղախումբին Շէյխն էր Ադալ:

Ցեղախումբին մէջ ամուսնացանք երկու քոյրեր. իմ ամուսինս որ կը կոչուէր Նըհար, շատ աղքատ մարդ մըն էր, հինգ ոչխարէն զատ ոչինչ ունէր, վաչկատուն էինք, կը դրաղէինք անապատին մէջ արածող ուղտերուն աղբերը (պարուր) հաւաքելով տանիլ Տէր-Ձօբ այլ վայրեր ծախել իբր վառելանիւթ եւ այսպէսով հայթայթել շատ խեղճուկ ապրուստ մը: Թանէ եւ կորկոտապուրէ զատ ուրիշ կերակուր չէինք գիտեր: Ունեցայ աղջիկ մը եւ երկու մանչ. մեծ մանչս 28 տարեկան է. աղջիկս 25 իսկ կրտսեր մանչս 13 տարեկան: Ամուսինս մեռաւ: Քոյրս որուն հետ երբեմն տեսնուելու

ստիթը եւ մխիթարութիւնը կ'ունենայի, երեք տարիէ
ի վեր կորսնցուցած եմ. չեմ գիտեր ո՞ր ուղղութեամբ և
ուր գացին, անոնք ալ մեզի պէս վաչկատուն էին: Մենք
այժմ կը գտնուինք ձէպէլ Գըշրի:

ՔՐՎԱՆՏԱ ՍՕԼԱՔ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

(Կիւրիմցի)

Հօր անուն՝ Սարգիս Սօլաք Մինասեան
Մօր անուն՝ Մարիամ
Եղբայրը՝ Համբարձում,
Քոյրերը՝ Եղիսաբեթ, Խնկաբեր, Սիրամոյշ
Մօրաքոյրը՝ Վարդուհի Մէրկէրեան
Հօրեղբայրները՝ Յարութիւն եւ Եագուպ
Յարութիւնին գաւակը՝ Կարապետ
(Կարապետը թերեւս Ամերիկա կը գտնուի)

Հայրս՝ Սարգիս Սօլաք Մինասեան հնութեան վե-
րաբերեալ գործերով կը զբաղէր: Ունէինք տուն, ալգի-
ներ եւ դրամ: Մայրս զարգացած կին մըն էր եւ շատ լաւ
կը հասկնար Տոմարը եւ գուշակութիւններ կ'ընէր: Տե-
ղահանութենէն քանի մը ամիս առաջ օր մը մայրս սօ-
մարի նայած միջոցին սկսաւ լալ: Երբ հարցուցինք
պատճառը, ըսաւ. «Շատ զէշ գուշակութիւններ կան
հայոց համար»:

Թէեւ հաւատալ չուղեցինք, բայց միեւնոյն ատեն
շատ ալ տխրեցանք եւ ահա քանի մը ամիս ետքը տեղա-

հանութիւն հոչակուեցաւ : Հայեր կարաւան առ կարաւան սկսանք քշուիլ մեր քաղաքներէն : Հօրեղբօրս ընտանիքը նախորդ կարաւանով զացեր էր : Մերինը վերջին կարաւանն էր որ մօտաւորապէս 400 հոգիէ կը բաղկանար : Մայրս կարգ կարգ մեր ոսկիները վերմակի մը մէջ տեղաւորած էր . նաեւ մեր ներքնազգեստներուն մէջ շարք շարք կարուած էին ոսկիներ եւ զարդոսկիներ : Նոյնպէս գօտիներու մէջ ոսկիներ տեղաւորելով մեր մէջքը կապած էինք , այնպէս որ ընտանիքի բոլոր անդամները ոսկիներով բեռնաւորուած էինք : Ունէինք կառք , որուն մէջ տեղաւորուեցանք մեր թանկագիտ առարկաներով եւ ձիերուն վրայ բեռցուցած էինք նոյնպէս անկողիներն եւ դորգեր : Ունէինք նաև առատ ուտելիք պաշար :

Կարաւանը ելաւ ճամբայ : Մենք հանգիստ ուտելով խմելով ճամբորդի մը նման կ'ընթանայինք : Հասանք Ալպիսթան : Հոն հանդիպեցանք հօրեղբօրս ընտանիքին , զոր բոլորովին կողոպտած էին : Երբ մեր կարաւանը հոն հասաւ , հօրեղբօրս կարաւանը քշուեցաւ դէպի Մէսքէնէ . մենք տեղաւորուեցանք վրաններու տակ :

Քոյրերէս երկուքը Եղիսարեթ եւ Ոսկարեր Ալպիսթան վրանի տակ ծաղկախտէ մեռան :

Կողոպտուտի կարգը եկած էր մեզի : Գիշեր թէ ցերեկ թուրքեր կու գային , կը խլէին վերմակներ , զորգեր , ծրարներ , կ'առեւանդէին ազլիկներ , տղաքներ : Երկու ամիս մնացինք այդ վրաններուն տակ : Մեր յոյժերուն կէսէն աւելին կողոպտուեցան . երբ հայրս քնանար , մայրս արթուն կը հսկէր եւ փոխադարձարար :

Երկու ամիս ետքը մեզ ալ քշեցին , եկանք Մունճուպ , հայրս հոն յանկարծամահ եղաւ . եղբայրս ճամբան մեռաւ . ձգեցինք իր զիակը քարի մը վրայ եւ շա-

րունակեցինք մեր տառապանքի ուղևորութիւնը, այլեւս ձի, կառք չէր մնացած, մեր բեռները շալկած կը քալէինք անապատի տապներուն վրայէն, հասանք Մէսֆէնէ: Շարաթ մը մնացինք հոն, միշտ կողոպտուելով,

Հայ մօր մը աղջնակը

բայց մեր ոսկիներուն վերմակը շատ հին քուրջով մը ծածկուած՝ կը մնար մեր քովը. նոյնպէս մեր հագած հագուստները:

Մէսֆէնէէն քշուելով հասանք Տէր-Ձօր, Եփրատ գետին եզերքը. քանի մը օր մնացինք հոս, առանց քաղաք մտնելու:

Կարաւանը յոգնած, ուժաթափ ու անօթի էր, կը

և 1-2 ժամ կտքը հասանք մարդուն հողաչէն մէկ սեն-
կակէ բողկացած բնակարանը: Ուտելիք բերաւ մեր
առջև. հաց և մածուն: Ուտելու երբեք ախորժակ
չունէինք, չկրցանք ուտել: Մայրերնիս նստած էր եւ
կու լար, մենք յողնած. և տխուր կը դիտէինք մեր չուր-
ջը: Մարդը՝ (որուն անունը չէինք գիտեր) սկսաւ արագ
արագ գետինը փորել, բացաւ խորունկ փոս մը, անոր
մէջ տեղաւորեց մեր սակիներուն վերմակը, մեր վրան
դնուած սակիները և սակեղէնները և տակաւին ծրար-
ներուն մէջ ինչ գոյքեր որ ունէինք, անմիջապէս հողով
ծածկեց և ծեփեց: Քիչ յետոյ երկու քոյրեր քնացանք:

Աստուտուն երբ արթնցանք, տեսանք որ մայրեր-
նիս չկար և վրան սակիներ կարուած ներքնազգեստը
պատէն կախուած էր: Մենք սկսանք լալ, մարդը մեզի
նշանացի կը հասկցնէր որ չի լանք որպէսզի Զէչչնները
մեզ ալ չկտրեն մեր մօրը պէս: Հասկցանք որ այդ գիշեր
մայրերնիս կտրած էին:

Այս միջոցին եկաւ մարդ մը (բնկերն է եղբր մեզ
փախցնողին) մենք իրենց արտայայտութենէն կռահե-
ցինք որ մեր սպրանքները կը փնտռէր: Տանտէրը պա-
տին վրայէն կախուած մօրս ներքնազգեստը կը ցուցը-
նէր, ան չէր գոհանար, վերջապէս մեծ կոխ մը
փրթաւ, դիրար վերաւորեցին, ոստիկաններ վրայ հա-
սան, երկուքն ալ բռնեցին տարին:

Ճիշտ այս միջոցին հաց բաշխող մարդը Ասքար էլ
Համէտ եկաւ և ըսաւ տնեցիներուն. «Քանի որ մայ-
րերնին մեռած է, այս ազգիկները տուէք ինձի իբր հո-
ղեգաւակ»:

Անոնք անմիջապէս մեզ յանձնեցին: Քոյրս 10 տա-
րեկան էր իսկ և 8 տարեկան: Մենք դարձեալ սկսանք
պիտոյորմ արցունքներ թափել, մարդը մեզի կը հասկը-

ցնէր որ ինք չպիտի մորթէր մեզ, ապուր հապուստ պիտի հաղուեցնէր եւայլն :

Երբ իր տունը տարաւ մեզ, որ բաւական հետու կրայն վայրէն, կիներ սկսաւ բարկանալ : Ասքար էլ Համէտ սկսաւ ծեծել կիներ, այր ու կնոջ այս վիճակը ալ աւելի կը յուզէր մեզ եւ կու լայինք անդադար : Երկու օր ետքը իրենց դրացիներէն մէկը եկաւ եւ զիս խնդրեց իբր հոգեղաւակ, որպէսզի իր նորածին մանկան օրօրոցը օրքեմ : Տուին զիս անոր եւ մէծ քոյրս մնաց իրենց քով : Իմ տիրուհիս շատ դուրսուրանք ցոյց կու տար ինծի հանդէպ, մինչչեւ քրոջս տիրուհին դայն երբեք տունէն դուրս չէր հաներ, շատ քիչ պարագային ունէ ասիթով մը հաղիւ կրնար գալ մեզի, մինչչեւ իմ տիրուհիս շարաթը երկու անգամ զիս անոնց տունը կը տանէր, այս-

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Րազզայի հայկական նախակրթարանը

պէսով երկու քոյր կրնայինք տեսնուիլ եւ իրարմով մխիթարուիլ :

Օր մըն ալ քոյրս զիշերով փախած մեր վրանը եկած էր ինձի իմացնելու թէ՛ իրենք պիտի տեղափոխուին , պիտի երթան Մէլհա , կ'աւելցնէր քոյրս . «Եկուր , փախիր միասին երթանք որ զիրար չկորսնցնենք» : Տիրուհիս գուշակեց մեր նպատակը եւ այն զիշեր զիս գրկած քնացու : Այսպէսով բոժնուեցանք քրոջմէս : Ասքար էլ Համէտ քանի մը տարի ետքը իր կիներ ձգելով քրոջս հետ ամուսնացած էր :

Անցան բաւական տարիներ , մեր ուղտերուն համար ուտելիք կը պակասէր մեր շրջաններուն մէջ , հետեւաբար պէտք էր տեղափոխուէինք մենք ալ : Գացինք Ջունէ : Մեր ուղտերուն կարաւանով կը մնայինք այդ շրջաններուն մէջ , ես ալ չափահաս աղջիկ եղած , վրանաբնակի բոլոր դորձերուն վարժուած , ծանր աշխատանքներուն կը մղէին զիս :

Օր մըն ալ կէս զիշերին ձիաւոր արար մը , հետն ալ ոստիկան մը եկան մեր վրանը եւ Փրանսական կառավարութեան անունով զիս ուղեցին :

Տէրս անակնկալի եկած անմիջապէս հաւանեցաւ եւ զիս յանձնել ուղեց անոնց ձրի :

Բայց անոնք ըսին . «Մենք ձրի չենք ուղեր , օրէնքը պէտք է դորձադրուի» , 10 ուղտ եւ 10 օսմ . ոսկի տալով տիրոջս , զիս առին տարին Տէր-Ջօր , ամուսնացայ Ալլէ-ուի անուն արարի մը հետ , տասը տարի վրանաբնակներու մէջ մնալէս ետքը :

Ներկայիս ամուսինս մեռած է որ փայտահատ մըն էր . (ամուսնացած ատեն զինուոր է եղեր) :

Ունիմ չորս մանչ զաւակ , անդրանիկս 23 տարեկան՝ ամուսնացած է , ունիմ թոռներ :

Չաւակներուս անուններն են. Խըտըր, Իպրահիմ, Ապտիւլ Լաթիֆ, Հիւսէյն, իսկ անունս ալ Խաթուն:

Իմ ամուսնութենէս ետքը Սիրանոյշ քոյրս կորսընցուցած եմ, Ասքար էլ Համէտի հետ ուր զնաց չեմ գիտեր:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԹՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆ-ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

(Սեբաստացի)

Հայրը՝ Յովհաննէս Հայրապետեան
Մայրը՝ Սողիկ
Եղբայրները՝ Գալուստ եւ Համբարձում
Քոյրերը՝ Ազնիւ եւ Փառամձեմ

Մենք, ընկի Սերաստացի, ունէինք բարեկեցիկ վիճակ: Ազնիւ քոյրս քանի մը տարի առաջ Ամերիկա հարս գացած էր, Փստանձեմը Սվազի մէջ ամուսնացած էր, իսկ ես ամենակրտսերը Եէյսան (Սվազի դիւղերէն) հարս գացած եւ ամուսնացած էի Միրիճան Թուլումճեանին հետ: Երբ տեղահանութիւնը հռչակուեցաւ, ունէինք չորս դաւակներ. երկու մանչ եւ երկու աղջիկ: Հինգերորդ դաւակովս յոյի էի:

Նախ այրերը տարին բանտարկեցին եւ մեռցուցին, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ ամուսինս: Յետոյ ազդարարեցին. «Երկու կամ երեք ամսուան համար տեղահան պիտի ըլլաք եւ ետքը պիտի վերադառնաք ձեր տուները, այնպէս որ օղափոխութեան երթալու պէս պէտք է թեթեւօրէն պատրաստուիք»:

Հայերս անտեղեակ կառավարութեան վատ նենգամտութեան, ճամբայ ելանք: Երբ մեր տունէն դուրս ելանք կառավարական պաշտօնեաներ զոցեցին մեր տան դռները եւ կնքեցին:

Ամուսինս՝ Միրիճան Թուլումճեան, պանդոկապետ էր, ունէր 15 սենեակէ բաղկացած եւ կահաւորուած ընդարձակ պանդոկ մը, հացագործի փուռ մը, 15 արտ,

Հայ պետուին կին մը

տուն մը, 10 կառք, 30 ձի, նաեւ եզներ, սայլեր եւ գոմէջներ: Այս բոլորին մէջէն սայլ մը եւ ձի մը միայն մեզի տրամադրեցին որպէսզի մեր առարկաները բեռցընենք, մնացեալ ամէն ինչ գրաւուեցաւ կառավարութեան կողմէ:

Անդրանիկ զաւակս Եղիան, որ այն ատեն հազիւ 12 տարեկան էր, մեր ճամբորդութեան պարէնով բեռնաւորուած ձիուն վրայ նստեցուցած էինք, իսկ ես մնացեալ զաւակներովս, գոյքերովս սայլին վրայ տեղաւոր-

ուած էի: Երկու օր ետքը Խարբերդի եւ Մալաթիոյ միջեւ թուրք բարբարոսներ խուժեցին մեր վրայ, Եղիսային հարուած մը տալով ձիուն վրայէն վար գլտորեցին եւ ձին առնելով փախան: Մեր ուտելիքին կարեւոր մէկ մասն ալ ձիուն հետ դնաց:

Այս անակնկալ բարբարոսութիւնը համոզեց մեզ որ ոչ թէ օղափոխութեան կ'երթանք, այլ զոհն էինք դժոխային ծրարի մը եւ կը դիմէինք դէպի մա՛հ...: Քովս գտնուած դրամէն տասը օսմ. ոսկի դաւկիս, Եղիսային տափատին մէջ կարեցի եւ պատուիրեցի որ փախչի եւ ծանօթ կամ անծանօթ զիւղացիի մը քով ապաստանի:

Գիւղէն ելանք մօտաւորապէս 500 հոգիէ բաղկացած կարաւանով մը: Ոստիկանները որ մեզ կ'առաջնորդէին՝ եօթր տարեկանէն վեր եղող մանչերը հաւաքելով կը վառէին, կը դաշունահարէին եւ զանազան սահմուկեցուցիչ մահերով կը մահացնէին «խընգըր կեւավուրպար» յանկերգը իրենց բերնին: Ճարահատ, աղջկան հագուստներով կը ծպտեցնէինք մեր մանչերը, երեսնին կը մրօտէինք եւ մայրական հնարամտութենէ բխած հազար ու մէկ միջոցներ կը խորհէինք զանոնք պարտկելու համար:

Կ'անցնէին օրեր, շաբաթներ, ամիսներ, մէկ կողմէն կողոպտուելը, միւս կողմէն կիզիչ արեւը, անօթութիւնն ու ծարաւը: Ա՛խ, ծարա՛ւը կը լլկէր ձեր էութիւնը: Եւ ահա օր մըն ալ արիւնարբու ոստիկանները ափսէ մը դրին մէջտեղ եւ լսին մեզի. «Ով որ այս ափսէին մէջ հնչիւն ոսկի մը կը ձգէ, միւս կողմը պիտի անցնի, զանոնք պիտի առաջնորդենք ջրարբի վայրերէ, հովասուն ձորերէ, հակառակ պարագային հոս կը մեռնիք»:

Մենք թշուառներս հարկադրուած տուէնք ոսկի-

ներր և անցանք միւս կողմ: Ափսէին վրան զոյացաւ
ուսկիններու դէզ մը, զորս թուրք ոստիկանները բաժնե-
ցին իրենց մէջ և մեզ դարձեալ առաջնորդեցին նոյն
կիզանուտ աւազներու մէջէն բոկոտն և ծարաւ:

Վերջապէս, երկու ամսուան տաժանելի և դժնդակ
ճամբորդութենէ մը ետքը հասանք Եփրատ գետին եզեր-
քը, մեզ լաստերու վրայ լեցնելով անցուցին գետին միւս
ափը: Եթէ ուզէինք դեռն ափ մը ջուր խմել, խարա-
զանը կը շաշէր մեր գլխուն:

Շարունակեցինք մեր խաշի ճամբորդութիւնը, մեր
զժախային ուղեւորութիւնը, միշտ կողոպտուելով
թուրք սարսափալու պաշտօնեաներէն և խուժանէն:
Մինչև իսկ մեր հալուստները խլեցին, մնացինք մերկ,
նօթի, ծարաւ և բոկոտն:

Պէտք էր քայլինք դէպի Գողգոթա, Քրիստոսի սի-
րոյն համար, որչափ ալ մեր ներբանները ճեղքուած ըլ-
լային անապատի կիզիչ աւաղէն, մեր մարմինները հա-
լէր, մեր լեզուն պապակէն մեր քիմքին փակած էր:

Այս պայմաններու տակ քալեցինք քանի մը օր ևս
և հասանք անապատի մէջ ցամքած չորս գուրերու քով:
Մեր կարաւանը շատ փոքրացած էր, անօթութիւնը,
ծարաւը, տալը և պէս պէս տառապանքներ խլած էին
չատերու կեանքը: Հազիւ մնացած էինք հարիւր հօգի:
Մեր աչքերը սկսան յառիլ դէպի գուրը: Որոշումը
տրուած էր, խօսելու ոչ մէկ կարողութիւն չկար մեր
վրայ: Կը խաչակնքէինք, հազիւ մնասքարով մը կը
փսփոսայինք իրարու և կը նետուէինք գուրին մէջ: Այդ
միջոցին աղջիկս Արշալոյսը որ հազիւ 10 տարեկան էր,
անյայտացած էր քովէս: Երբ զայն փնտռելու համար
հեռացայ և գտնելով հետս բերի, տեսայ որ միւս զա-
ւակներս չկային: Երբ հարցուցի հոն գտնուողներուն,

ըսին. «Քոյրդ նախ քու գաւակներդ, ետքն ալ ինքզինքը նետեց գուրին մէջ»: Այս լսելով ես ալ ինքզինքս նետեցի գուրին մէջ: Աղջիկս Արշալոյսը մնաց դուրսը գուրին քով, արարները առած տարած էին զայն եւ երբ անշլիացիները հայերը կը հաւաքէին, անոնց յանձնած էին, այսպէսով Արշալոյսը սրբանոց տարուած էր:

Եղիան ալ Աստուծոյ շորհիւ ողջ մնացած էր եւ անշլիացիներու միջոցաւ միեւնոյն սրբանոցը տարուած, այսպէս քոյր եւ եղբայր իրար գտած էին:

Արշալոյսը երբ սրբանոց կը մնար, թեկնածու մը կը ներկայանայ եւ կ'ուզէ ամուսնանալ հետը: Արշալոյս կ'ընդունի այս ամուսնութեան առաջարկը սլայմանաւ որ եղբայրն ալ միասին տանին: Քոյր ու եղբայր կ'երթան Փրանսա. հոն՝ Եղիան երբ կը մեծնայ, Արշալոյսը կ'ամուսնացնէ զայն:

Թէ ինչպէս ազատեցայ:

Գուրին մէջ նետուողները իրարու վրայ գրեթէ խեղդամահ եղած էին: Մենք չորս հոգի տակաւին շատ երիտասարդ (հազիւ 25-26 տարեկան) դիակներու վրան մնացած էինք եւ կը ճշէինք շարունակ, մանաւանդ ես որ յղութեան վերջին ամիսը կ'ապրէի: Զգացած ցաւերս աղիողորմ ճիչեր կը պատճառէին ինծի: Մեր մօտերը կը թափառին եղեր քանի մը արաբ զինուորներ՝ թուրք քանակէն փախստական: Երբ կը լսեն մեր աղիողորմ կոչերը, կը մօտենան եւ անմիջապէս չուաններ կ'իջեցընեն եւ մեզ վեր կը քաշեն, որով չորս հոգի կ'ազատինք գուրէն մօրէ մերկ վիճակի մէջ:

Անոնք իրենց ապէմերով մեր մերկութիւնը ծածկեցին եւ ընդունեցին մեզ իբր իրենց կին:

Զիս առնողը որ Ուրաըր-էլ-Հապպօ կը կոչուէր, տաքաւ զիս Վէրան Շէհիր: Ինն օր վերջը ծնայ մանչ զա-

ւակ մը բայց դժբաղդարար կաթի չղոյութեան պատճառաւ մեռաւ: Քանի մը ամիս ետքը Վէրան Շէհրէն եկանք դարձեալ անապատը ուր փախստական ապրեցանք չորս տարի, մինչեւ որ թուրքերը Սուրիայէն քաշուեցան: Անկէ ետքը եկանք Տէր-Ձօր ուր կ'ապրինք մինչեւ հիմա:

Արար ամուսինէս ունեցայ երկու աղջիկ եւ երկու մանչ զաւակներ: Մեծ զաւակս Հայ աղջկան մը հետ ամուսնացած է, պզտիկ տղաս տակաւին ամուրի է, աղջիկներս սլ ամուսնացուցած եմ, ունիմ թուներ: Եղիային եւ Արշալոյսին սղջութեան լուրը 18 տարի վերջը իմացած եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՈՒԹԱՏԵԱՆ

(Կարմուրնցի)

Հօր անուն՝ Խաչեր: Մօր անուն՝ Եւա: Եղբայրները՝ Կարապետ, Յարութիւն, Մկրտիչ, Գրիգոր: Քոյրը՝ Եգիսաբեթ (ամուսնացած էր):

Կարմուրծ՝ Ուրֆայէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, 800 տունէ բաղկացած: Ունէինք եկեղեցի, դպրոց, մեծաւ մասամբ կը դրաղէինք երկրագործութեամբ:

1915 թուականին, թուրք կառավարութիւնը 25-31 տարեկան հայերը հաւաքեց իբր գործաւոր-զինուորներ ճամբայ շինելու պատրուակին տակ: 500 հոգի, բոլորն ալ կտրիճ երիտասարդներ, լեցուց բանտ: Ութ օր ետքը

գիշերով, զոյգ զոյգ իրարու կապուած, գիւղէն կէս
ժամ հեռաւորութեամբ Գարա Քէօբբիւ ըսուած վայրը
կը տանին և աւ ի խնայողութիւն կապարի, դաշոյննե-
րով, սուրերով եւ կացիներով կը ջարդեն այդ կտրիճ,
անմեղ երիտասարդները և դիակներուն վրայ քարիւղ

Խաշնարած սրկու եղբայրներ, մայրերնին հայ

լեցնելով կ'այրեն : Միևնոյն օրը Ուրֆայէն ալ կը բերեն
700 երիտասարդներ և Ձտեմէ ըսուած ձորին մէջ միեւ-
նոյն վայրագութեամբ կը ջարդեն : Ես այն ատեն հազիւ
17 տարեկան, զինուորութեան համար անչափահաս
նկատուելով, մնացի մեր ընտանիքին քով : Ամբողջ գիւ-
ղին մէջ 15 հոգի ինծի տարեկից պատանիներ մնացած
էինք : Օր մը կառավարութենէն հրաման ստացանք եր-
թալ կառավարատուն : Հոն մեզի յայտարարեցին որ
պիտի տեղահանուինք : Մինչ ընտանիքները, մուսնե-
պիկին յայտարարութեան համեմատ ճամբայ ելած էին ,

մեզ՝ հինգական իրարու կապուած, խառնեցին կարաւանին: Մեր ընտանիքներուն հետ, որոնք եկած էին սայլերով եւ կենդանիներով, հասանք Բազգա, մօտաւորապէս 2000 հոգի:

Ասկէ ետքը սկսաւ մեր տաժանելի ուղեւորութիւնը: Բազգայի մէջ յայտարարեցին որ «ուզողները Եփրատի վրայէն շախթուրով կրնան երթալ մինչեւ Տէր-Չօր»: Եւ նախընտրեցի Եփրատի վրայով ճամբորդութիւնը: Մեզի հետեւեցան ուրիշ շատ ընտանիքներ: Մեր կենդանիները եւ սայլերը Բազգա ձգելով, մեր գոյքերը միասին աօրինք եւ նստեցանք շախթուր, բայց մեծամասնութիւնը քալեցին ցամաքէն, հետեւելով գետեզերքին: Այսպէսով կարաւանը բաժնուեցաւ երկուքի:

Աշուն էր, յաճախ կ'ենթարկուէինք տեղատարափ անձրևներու, որոնք կը թրջէին մեզ եւ մեր գոյքերը:

Մեր ճամբորդութեան ընթացքին քանի մը բաղխումներ ունեցանք զողերու հետ: Գիշերները հսկելու համար հերթով կը քնանայինք: Երբ մեզ առաջնորդող ռուսականներն հարցուցինք թէ «ինչո՞ւ չէք պաշտպաններ մեզ», պատասխանեց.

«Անշուշտ պիտի կողոսպտեն, պիտի մորթեն, դուք ձեզ պաշտպանեցէք, եթէ կրնաք»:

Վերջապէս հասանք Տէր-Չօր: Գիշեր մը միայն մնացինք հոն: Մեր մէջէն ընտանիք մը իր աղջիկը միւտիւրին տուաւ, ասոր վրայ սկսան մեզմէ ալ աղջիկ ուզել: Մենք բացարձակապէս մերժեցինք ըսելով. «Քանի մենք կը դիմենք դէպի մահ, մեր աղջիկներն ալ թող մեր հետը մեռնին»:

Շարունակեցինք մեր ճամբան ցամաքէն Պրսարա: Մեզի միացան Տէր-Չօրէն եկող Կարմուրճցի եւ այլ գաղթականներ: Կարաւանը ստուարացաւ:

Մեր ոստիկանը փոխուեցաւ Տէր-Զօր: Մեզի ընկերացաւ Ահմէտ էֆէնտի անունով արաբ ոստիկան մը, որ շատ լաւ մարդ մըն էր: Պըսարա կին մը տոպրակ մը ալիւր բերաւ եւ օխան 6 մէճիտէն ծախել կ'ուզէր: Ահմէտ էֆէնտի երբ ասիկա իմացաւ, բարկացաւ կնկան եւ ալիւրը գրաւելով ձրի տուաւ մեզի որ հաց եփեցինք ու բաժնեցինք մեր մէջ:

Հետեւեալ օրը շարունակեցինք մեր ճամբան եւ հասանք Սուվար: Ահմէտ էֆէնտին ըսաւ մեզի. «Կարմուրճցիներ, ես լսած եմ որ դուք քաջ մարդիկ էք, համրեցէք նայինք քանի՞ հոգի պակասած էք»:

Համրեցինք եւ տեսանք որ մէկ հոգի միայն պակասած էր. Մկրտիչ Մխսի (Մահտեսի) Ներսէսեան, զոր գողերը սպաննած էին: Իրիկուան դէմ տեսանք մարդ մը որ մեր կարաւանին շուրջը սկսաւ պտտկիլ: Ահմէտ էֆ.ին հարցուց թէ «ի՞նչ կ'ուզէ»: Յիշեալը սկսաւ անորոշ պատասխաններ տալ: Ահմէտ էֆ.ին բարկացաւ, ոտքերուն տակ առաւ եւ սկսաւ տրորել ու ծեծել: Առաւօտուն տեսանք որ մարդը մեռած էր: Այս դէպքէն ետքը Ահմէտ էֆ.ին ըսաւ մեզի. «Որչափ որ զէնք ունիք, ատրճանակ, դաշոյն եւայլն հանեցէք եւ ով որ ձեզի չարիք մը հասցնել ուզէ պաշտպանեցէք դուք ձեզ»:

Հետեւեալ օրը դարձեալ եկան գողեր: Անոնցմէ մէկը ոստիկանին հրամանով զարկի եւ գետը նետեցի, միւսները փախան:

Երեք օր Սուվար մնալէ ետքը ելանք ճամբայ դէպի Յինճար, ճամբան հանդիպեցանք գիւղերու: Մենք, Կարմուրճցի 15 պատանիներս, յիշեալ գիւղերէն գնեցինք ցորեն եւ տարինք ջաղացք որպէսզի ալիւրի վերածենք: Զաղացպանները մեզ լրտես կարծեցին եւ պիտի

մեռցնէին եթէ Ահմէտ էֆէնտին չհաստատեր մեր հայ
յաղթական ըլլալը, (որովհետեւ մենք Կարմուրճցի-
ներս սահմանակից ըլլաով Սուրիոյ, կը հագուէինք
արաբական տարագ) : Այս ճամբորդութեան ընթացքին
եկաւ Ճպուռ ցեղախումբին շէյխը եւ Ահմէտ էֆէնտին
300 ոսկիի վնել ուզեց կարաւանը ամբողջութեամբ,
բայց վեհօգի Ահմէտ էֆ.ին մերժեց : Շարունակեցինք
մեր ճամբան եւ ետքը իմացանք որ յիշեալ շէյխը նա-
խորդ կարաւանը վներ եւ մերկացնելէ ետքը գետը թա-
փեր է : Կարմուրճցի 15 պատանիներս հերթով կը հրս-
կէինք կարաւանին վրայ որպէսզի գիշերները կարենանք
քնանալ : Կարաւանը երբ մեկնեցաւ Սուվարէն, 40 զին-
ուորներով շրջապատուած էինք եւ սկսանք քարել դէպի

Տէր-Ջօրի Հայոց եկեղեցիին դուռը

Մինճար լեռը որ շատ բարձր եւ միեւնոյն ատեն վտանգաւոր էր: Սուվարէն գնեցինք կենդանիներ եւ անոնց վրայ բեռնցնելով մեր գոյքերը քալեցինք երեք օր: Երբ լերան ստորոտը հասանք, տեսանք քարայրներ որոնց մէջ կը բնակէին կիսավայրենի կերպարանքով մարդիկ: Ահմէտ էֆէնտին վախցաւ, ուզեց ճամբան փոխել եւ երթալ Այնկաղիլ (գիւղ մը) որպէսզի դիշերը հոն անցընենք: Երեկոյեան դէմ յանկարծ երկինքը մութ ամպերով ծածկուեցաւ եւ տեղատարափ անձրեւ մը թրջեց մեր հագուստները եւ թափանցեց մեր ոսկորներուն: Հեղեղներ սկսան հոսիլ լերան կողերէն զանազան ուղղութեամբ: Ուաւարը պատեց ամէն կողմ: Կը քալինք ծովածաւալ ջուրերու մէջէն, ջուրը հետոյհետէ կը բարձրանար մեր սրունքներն ի վեր: Պոռացող, կանչող, օգնութիւն աղաղակող, ո՞ր մէկուն հասնիլ կարելի էր: Այս թոհուրոհին մէջ կորսնցուցինք 75 հոգի: Քոյրս Եղիսաբեթը այս դէպքէն օր մը առաջ ճամբան ծննդաբերութիւն ունեցած էր: Տեղւոյն վրայ մեռան ինքն ու մանկիկը: Հայրս Կարմուրճի նախճիրին զոհ գացած էր, երեք պղտիկ եղբայրներս ալ տեղատարափի զոհ գացին, մնացինք մայրս, ես եւ եղբայրս Կարապետը միայն: Այնկաղիլ հասանք եւ 2 օր մնացինք: Ահմէտ էֆէնտին սաստիկ թրջուած՝ հիւանդացաւ այն գիշեր: Անմիջապէս Մուսուլ լուր զրկեցինք իր հօրեղբօր զաւակներուն, որոնք եկան եւ տարին դինքը:

Մենք երկու օր ետքը կարաւանով եւ զինուորներով ճամբայ ելանք եւ երեք օրէն հասանք Մուսուլ, ուր երկու օր հանգիստ ըրինք: Պատահած դէպքերը մեզ փորձառու դարձուցին, խորհեցանք որ այս ճամբորդութիւնը ելք չունի, ուստի մեր ազգականներէն քանի մը ընտանիքներ միանալով, կաշառեցինք զինուորները եւ

մօտակայ Գարա-Գուշ գիւղը փոխադրուեցանք: Երբ ազատ ձգուեցանք, վտանգը հեռացած էր մասամբ, բայց ապրուստի պարագան կու գար մեզ ճնշել: Եթէ երբեք գիւղացիներուն քով իբր մշակ գործ գտնէինք՝ ամենաերջանիկ օրը կը նկատէինք մեզ համար: Կը քաշկըռտէինք մեր կեանքը երբ գինադադար հռչակուեցաւ եւ անգլիացիք աղատեցին ժեզ: Մուսուլի եւ շրջաններուն մէջ գտնուող հայերը ժողովեցին, մինչեւ իսկ հանրատուներ ինկած դժբախտ հայ ազջիկներն ալ բոնի հաւաքեցին եւ յանձնեցին Մուսուլի առաջնորդ Մուշեղ վարդապետին: Դժբաղդարար արդ. իշխանութիւնները իրենց միջոցներով չկրցան հողալ հաւաքուած հայերը, որով անգլիացիք զանոնք տարին Պաղտատ:

Մենք, Մութաֆեան զերդաստան, մեր ազգական-պարագաներով մնացինք Պաղուպա (Պաղտատի շրջան) ուր շատ լաւ կերպով հողաց ու խնամեց մեզ Անգլիացին, պէտք եղած անունդր, հայուստը, դեղն ու դարմանը շնորհելով: Ինն ամիս մնացինք Պաղուպա: Երբ Թուրքիան մտաւ անգլիական հովանաւորութեան տակ, փափաքեցանք վերադառնալ Կարմուրճ:

Պաղուպա հանդիպեցանք Կարմուրճի երեւելի ընտանիքներէն տիկին Խումար Գուլումճեանին: Իր հետ ողջ մնացած էին ազջիկ մը եւ հարս մը: Պատրաստուեցանք վերադառնալ Կարմուրճ: Յիշեալ տիկինը փափաք յայտնեց ընկերանալ մեզի, խոստանալով իր ազջիկը, նոյեմին, ամուսնացնել հետս:

Ելանք ճամբայ դէպի Կարմուրճ եւ ապահով հասանք Հալէպ: Տիկին Գուլումճեան հոն լսեց որ իր դուստր ողջ մնացած եւ վերադարձած է Կարմուրճ: Հալէպի մէջ ամուսնացանք, բայց իբր քոյր եւ եզրայր կը մնայինք իրարու հետ, որովհետեւ ինձ համար հաճելի

չէր թափառական վիճակով եւ օտարներու տան մէջ անցնել առաքաստի գիշերը: Կը նախընտրէի հօրենական տանս սրբութիւնը; որ մեր նախնիքներուն եւ իմ յաճառ համոզումն էր: Երբ հասանք Կարմուրճ, հօրենական օճախիս մէջ սարքեցինք մեծ խնճոյք մը եւ Նոյեմին առօք փառօք հարս բերին:

Չորս տարի խաղաղօրէն ապրեցանք, չէնցնելով մեր աւերակ դարձած տունն ու տեղը, մշակելով մեր պարտէղներն ու այգիները:

Մութաֆեան գերզաստանը իր թաղը գրաւած էր: Բայց ահա աներեւակայ լիօրէն կրկին բացուեցան տառապանքի եւ զժրալզութեան դռները: Չորս տարի ետքը երբ անգլիացիք քաշուեցան, թուրքը սկսաւ կրկին հալածել մեզ եւ պատրաստել մեզի համար երկրորդ գաղթականութիւն: Օր մը կառավարութենէն մեզ կանչեցին եւ րսին. «Դուք հոս չէք կրնար մնալ, կառավարութեան որոշումով պիտի հեռանաք այս երկրէն»: Մեզ մէկ ժամ արգելափակեցին պարտէզի մը մէջ, յետոյ բանտ առաջնորդեցին եւ ալ չի վերադարձուցին տուներնիս: Երեք օր մնացինք բանտը, ուր մեզ երեք մասի բաժնեցին, ես առաջին բաժնին մէջ կը գտնուէի: Ետքը, հինգական իրարու կապեցին եւ մեզ գիւղէն դուրս հանելով, մեր ընտանիքները որ ելած էին գիւղէն ժամ մը հեռաւորութեամբ, մեզ անոնց խառնեցին: Այսպէս, իւրաքանչիւր կայանաւոր խումբ, իր ընտանիքին հետ ճամբայ ելաւ յաջորդական օրերու մէջ: Երբ միացանք մեր ընտանիքին, քակեցին մեր կապերը եւ աղատ արձակեցին մեզ:

Սկսանք քալել մեր երկրորդ գաղթի ճանապարհը: Եկանք Սարրմաղարա որ քարայր մըն էր եւ լեցուն՝ մարդկային ոսկորներով: Յետոյ հասանք Սուրուճ, Պիւրէճիք, Ճարապուրս, Հալէպ, ուր մնացինք: Հոն սկսալ

աշխատիլ պատահական գործերով, բայց զժրադճարար կանոնաւոր ապրուստ մը ճարել անկարելի եղաւ մեզի համար, քանի որ երկրագործ էինք:

Ուստի ապրուստի հարկադրանքին տակ, մեր ազգականներով հեռացանք Հալէպէն եւ դացինք Այն-Արուս ուր կը մնանք մինչեւ հիմա եւ կը զբաղինք երկրագործութեամբ: Ունիմ երկու աղջիկ եւ չորս մանչ զաւակ:

Ա Ղ Ա Ի Ն Ի Ե Փ Ր Ե Մ Ե Ա Ն

(Բնիկ Իզմիտցի: Արաբական անունը՝ Էմինէ)

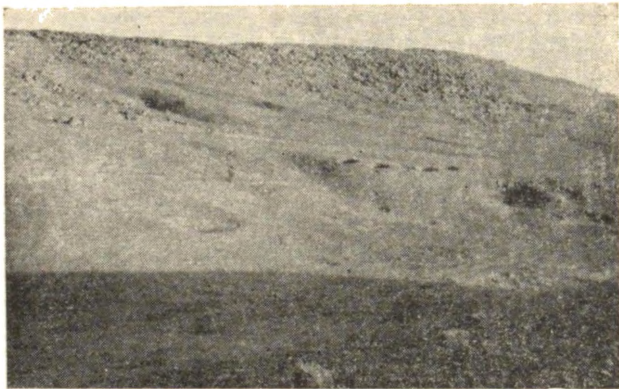
Հօր անուն՝ Գրիստափոր Եփրեմեան: Մօր անուն՝ Մարիամ (Օրդ. Մարիամ կարապետեան): Հօրեղբայրը՝ Պօղոս: Ամուսինը՝ Գրիգոր Պետրոսեան: Տագրը՝ Եղիա Պետրոսեան: Կեսուրը՝ Իսկուհի Պետրոսեան (դայեակ):

Ծննդավայրս եղած է Իզմիտ: Հայրս իբր երկաթուղիի պաշտօնեայ, փոխադրուած էինք Սթամպուլ եւ ես մեծցայ հոն: Չունէի ոչ քոյր եւ ոչ եղբայր: Քանի մը տարի ետքը հօրս պաշտօնին բերմամբ փոխադրուեցանք Գոնիա եւ հոն մնացինք:

Ամուսնացայ Գոնիացի Գրիգոր Պետրոսեանի հետ: Ծնուղքս գաղթականութենէ քանի մը տարի առաջ մեռած էին:

Երբ տեղահանութիւն հսկակուեցաւ, առաջին առթիւ հարուստ եւ մտաւորական դասակարգի այրերը ձերբակալեցին, տարին եւ բանտարկեցին: Այնուհետեւ սկսան կարաւան առ կարաւան հանել ընտանիքները,

միջակ ու աղքատ դասակարգի այրերով միասին: Երբ տեղահանուեցանք եղանակը աշուն էր. ըստ Գոնիայի սովորութեան տունները ձմրան պաշարի բարիքներով լեցուած էին, այգիները կթուած, բանդակներ, պտղանոյճներ, դինիններ, օղիներ պատրաստուած էին, հայ մայրերու մասնաւոր հոգածութեամբ, ապուխտ, եր-

“Մէրկէտէ” լսոն է տարբեր կողմէ սոն՝ ւած: Լերան գագաթէն կ'արժէ ուշադրութիւն դարձնել վրան գտնուած փոսերուն

չիկ, ձաւար իւղ, թելահաց, ամէն ինչ մատանները տեղաւորուած էին:

Մեզի ըսին. «Ամիս մը կամ ամիս ու կէս ետքը պիտի վերադառնաք, հետեւաբար անհրաժեշտ նկատուած դոյքերը միայն կրնաք առնել ձեր հետը, ձեր տուններուն բանալիները մեզի պիտի յանձնէք, երբ որ վերադառնաք կը ստանաք»:

Մեր կարաւանին մէջ կը գտնուէին վաճառականներու ընտանիքներ, որոնց վակոններով լեցուն շաքարի,

կալի, յաճխապակեայ անօթներու եւ կերպասեղէնի ապրանքները տակաւին կայարանին մտնողը կը մնային: Հարուստ եւ աղքատ հաւասար էինք: Միամտաբար շուտով վերադառնալու յոյսով՝ նուագագոյն պատրաստութեամբ ելանք ճամբայ, մեր տան բանալիները յանձնելով կառավարութեան:

“Մէրկէտւ, լեռը իր մտրողչութեամբ: Մէջտեղի ձորը եղա՛ է սպանդանոց: Ամէնասուսու խժողովութիւններ հոն պատահած են:

Մեր լնտանիքը չորս հոգիէ կը բաղկանար. կեսուորս, տաղրս, մտուսինս եւ ես: Ելանք ճամբայ քանի մը հարիւր հոգիէ բաղկացած կարաւանով մը, ոմանք՝ կառքով, ոմանք՝ կենդանիներով եւ ոմանք ալ քալելով. հասանք Թարսուս, յետոյ Պողանթի ուր մնացինք 15 օր, հոն ծնու անդրանիկ դաւակս մանչ մը: Ծննդաբերութեանս հետեւեայ օրն իսկ մեզ քչեցին դէպի Մէսքէնէ: Պողանթիէն անդին ոչ կառք մնաց, ոչ կենդանի եւ ոչ

ուտելիք պաշար, թալան, կողոպուտ, նախատինք եւ ծեծ եղան մեր կեանքի բաժինները: Ի՞նչ դառն տառապանքներով, ի՞նչ աղիողորմ արցունքներով քալեր եմ այդ անհո՛ւն տարածութեամբ անապատը իմ տղացկանի վատաոողջ վիճակիս մէջ մանկիկը գրկիս:

Երբ աւազներուն եւ ուղտափուշերուն մէջէն ուռած ոտքերով ամէն մէկ քայլափոխիս ճիչ մը կ'արձակէի՝ երեւակայութեանս առջեւ կը պատկերանար մեր բնակած քաղաքները, ուր ծննդարեր մայրեր փափուկ մահճակալներու մէջ օրերով, շաբաթներով ինչպիսի՛ գուրգուրանքներու առարկայ դարձած կը խնամուէին: Չկար պուտ մը ջուր դոփացնելու համար տոչորող սիրտս եւ պատպակած բերանս, չկար պուտ մը ջուր, գէթ անգամ մը լուալու համար նորածին մանկիկս...

Իր բերանը ի դո՛ւր կը ճզնէր պուտ մը կաթ ծծել ցամքած ստինքներէս: Կ'ապրէր հակառակ պէսպիսի զրկանքներուն եւ հակառակ անօթութեան: Մայրական անհուն դորովս ոյժ կու տար վտիտ ու ուժասպառ թելերուս՝ որ զինքը կրեմ:

Այսպէս, գաղթականներս, հաշտուած մեր սեւ ճակատագրին հետ, կը քայէինք, կը քայէինք անդադար մերթ անօթի եւ մերթ մեր պահեստի մի քիչ դրամով կը զնէինք ուտելիք մեր հանդիպած վրաններէն կամ գիւղերէն:

Հասանք Բազիլիա քանի մը օր հանդիչելէ ետքը մեզ լրաստերով Եփրատ դետին վրայէն փոխադրեցին Տէր-Ջօր եւ որովհետեւ ամուսինս վարպետ երկաթագործ էր, տեղացիները արհեստ սորվելու համար մեզ պահեցին, մնացինք հոն տարի մը, լաւ էր մեր ապրուստը, մանկիկս կը մեծնար:

Օրին մէկն ալ թուրք կառավարութիւնը հրաման

հաննց որ հայերը իրենց քաղաքները պիտի վերադառնան: Ողորմելի հայերս դարձեալ հաւատացինք, խանդավառուեցանք եւ պատրաստուելով ճամբայ ելանք: Երբ անցանք ձէզիրէն, այրերը զատեցին կիներէն ու դնդակահարեցին: Հօրեղբայրս կերպով մը ցորենի արտերուն մէջ պահուած էր եւ դնդակահարութենէ զերժ մնացած:

Ամուսնոյս մահէն ետքը զաւակս ալ հիւանդացաւ եւ մեռաւ, տազրս այրերուն հետ գնդակահարուած էր, կեսուրս ալ անապատի ճամբորդութեան միջոցին մեռած էր. ես մնացած էի առանձին, ապրուստի ուեւէ միջոց չունէինք, հօրեղբայրս զիս տուաւ պետուինի մը իբր կին, յիշեալը շատ աղքատ մարդ մըն էր, երկուքս ալ օրավարձով կ'աշխատէինք ուրիշներու արտերուն մէջ եւ հազիւ հազ պարզ ապրուստ մը կը հանէինք: Արար ամուսինէս ունեցայ 11 զաւակ. 9 հատը աղջիկ, երկուքը մանչ էին: Շատ աղջիկ բերելուս համար ամուսինս զիս ձգեց եւ ուրիշ պէտուին աղջկան մը հետ ամուսնացաւ: Մնացի բոլորովին անօգնական բազմութիւ զաւակներուս հետ: Թշուառութեան հետեւանքով նախ մանչերս եւ յետոյ ալ աղջիկներս մեռան, մնացին երկու աղջիկներս միայն, կեսրոջմէս սորված դայնակութիւնս սկսայ օգտագործել, այնպէս որ հազիւ հազ ցամաք հաց մը սկսայ ճարել:

Աղջիկներս տարիներու ընթացքին մեծցած էին, զանոնք ամուսնացուցի պէտուին երիտասարդներու հետ: Ամուսնացած աղջիկներէս մէկն ալ մեռաւ ձգելով չորս որբեր՝ մանչ եւ աղջիկ եւ որովհետեւ ամուսինը աղքատ էր, չկրցաւ երկրորդ անգամ ամուսնանալ, որով որբերուն հոգը մնացած է իմ վրաս:

Երկրորդ ամուսնացած աղջիկս ողջ է, ունի երկու

ղաւակ, մանչ մը եւ աղջիկ մը, բաղդատմամբ ինծի աւելի բարեկեցիկ է: Թշուառութեանս ընթացքին իմացայ թէ հօրեղբայրս ողջ է եւ Գամիչլի կը մնայ, քանի քանի անգամներ նամակներ գրեցի բայց ոչ մէկ պատասխան չեմ ստացած:

Ներկայիս աղջկանս որբերը շուրջս հաւաքած կ'ապրիմ գրկուած եւ թշուառ կեանք մը Սուարի մէջ:

Ծանօթ .- Սուվար եւ Շըտտէտիէ սպանդի վայրերն են Հայոց:

Աղանի Եփրեմեանին արարական անունը «Էմինէ» է: Բայց ամուսնոյն, փեսաներուն եւ թոռներուն անունները անորոջ կը մնան, այս տեղեկութիւնները քաղողը մոռցած է անունները առնել:

ՍԵՂՐԱԿ ԹՕՄՊՈՒԼԵԱՆ

Տէօրթ Եօլցի (Կիլիկիոյ շրջանէն)

Հայրը՝ Տէօրթ Եօլցի Գասպար Թօմպուլեան: Մայրը՝ Թամամ Թօմպուլեան: Ումէին 5 մանչ. Եղբայրները՝ Գրիգոր, Յովհաննէս, Խաչեր, Սեդրակ, Սիմօն: Քոյրերը՝ Մարգարիտ եւ Սրբուհի:

Տեղահանութեան հռչակուելէն Ց.10 օր առաջ Հայրս, մեծ եղբայրս Գրիգորը եւ մեծ ջրոջս ամուսինը թուրքերը տարին, պատրուակելով թէ ճնոր շինուելիք երկաթուղիի գծին վրայ պիտի աշխատին վարձքով:

Ի զո՛ւր սպասեցինք 1.2 շաբաթ եւ ալ չվերադար-

ձան, ոչ մէկ տեղեկութիւն չկրցանք քաղել իրենց մասին եւ ահա հռչակուեցաւ տեղահանութիւն: Եղանակը ամառ էր: Ունէինք երեք ընդարձակ նարնջնեխի պարտէզներ, ջաղացք մը եւ տուն մը: Ես հագիւ 7.8 տարեկան էի: Ամուսնացած քոյրս Մարգարիտը մեզի ընկերացաւ ամուսինը տարուելէն ետքը: Մայրս հաւաքեց մեզ իր շուրջը եւ այն անհրաժեշտ առարկաները, որոնց պէտք պիտի ունենայինք ճամբորդութեան ընթացքին, բնւոցուց մեր ուսերուն եւ սկսանք քալել խորհելով թէ մօտաւոր տեղ մը պիտի տանին մեզ եւ կրկին պիտի դառնանք մեր տունները:

Սկսանք քալել, քալել ու քալել: Հանդիպեցանք գիւղեր, գիւղաքաղաքներ, մազլցեցանք լեռներ, անցանք ձորեր չեմ յիշեր քանի օրեր կամ շաբաթներ, վերջապէս հասանք Հալէպ, ամառուան տօթը, քարքարուտ եւ տատասկալից ճամբաները, հողն ու փոշին, քրախնքը մեր արիւնը քամած եւ ուռեցուցած էր մեր ոտքերը. մնացինք Հալէպ վրաններու տակ երեք ամիս, թուրքիոյ ամէն կողմերէն կը հասնէին կարաւաններ, թշուառութեամբ խեղճութեամբ եւ տառապանքով մէկը միւսը կը վերազանցէր:

Ես այն ատեն տակաւին անգիտակից էի անցուղարձին. մայրս երբեմն կտոր մը հաց կու տար ձեռքս, երբեմն ալ անօթի կը քնանայինք: Մայրս հիւանդացաւ եւ մեռաւ: Օրական հարիւրաւոր մարդիկ կը մեռնէին:

Մեր բոլոր հոգը մնաց ամուսնացած քրոջս Մարգարիտին վրայ: Խեղճը մեր գոյութիւնը պահելու համար շատ մեծ տազնապի մատնուած էր, իր արցունքը չէր ցածքեր, եւ ահա այս պայմաններու տակ մեզ հանեցին վրաններու տակէն եւ քչեցին Տէր-Չօր: Անապատի տաժանելի ուղեւորութիւնը բոլորովին զգետնեց մեզ, ջլա-

տեց մեր ոյժը եւ մեզ վերածեց թշուառութեան կենդանի պատկերներու : Չեմ յիշեր քանի՞ շաբաթ կամ ամիս քալեցինք եւ վերջապէս հասանք Տէր-Ձօր, բայց մեզ չմտցուցին քաղաք, լաստերով փոխադրեցին գետին միւս ափը եւ բաւական հեռուն բացօթեայ ձգեցին մեզ, արեւուն տակ չորցած կաշի եւ ոսկոր միայն մնացած էինք, ցնցոտիներու մէջ աղտոտ, անօթի եւ ծարաւ : Թուրք ոստիկաններուն դազանային վայրագ վարմունքներէն լեղապատառ ընկճուած էինք եւ յուսահատ :

Երբ օր մը շուարած եւ մոլորուն կը դեզերէի, արաբ պետուին մը մօտեցաւ ինձի եւ ըսաւ . «Տղաս, նայէ՛, որչա՛փ թշուառ վիճակ մը ունիս, եկո՛ւր հետս . քեզ մաքուր կը հագուեցնեմ եւ աղուոր ուտելիքներ կ'ուտես, իմ գլուակս կ'ըլլաս» :

Տառապանքս այնչափ դաւն էր որ այդ մարդուն

Հայ պետուին աղջիկներ կողով կը հիւսեն

խօսքերը երկնային պատգամ թուեցան ինծի, առանց վերադառնալու քրոջս քով եւ անոր կարծիքը առնելու, անմիջապէս հաւանեցայ եւ սիրով ընկերացայ իրեն։

Քացիւնք իր գիւղը, հոն ունէր տուն մը հողաչէն, արտեր եւ ոչխարի հօտեր։ Շատ հարուստ կը նկատուէք գիւղին մէջ, իբր իր դաւակը գուրգուրանքով խնամուեցայ եւ 3-4 տարի մնացի տունը, այդ միջոցին կենդանիներուն ջուր կու տայի եւ մնացեալ պահերուն կը խաղայի։ Երբ քիչ մը մեծցայ, սկսայ իբր հողագործ աշխատիլ իր արտերուն մէջ, 15 տարի ձրի աշխատցուց իք քով, անկէ ետքը սկսաւ շահարաժին վճարել ինծի։ Մեծցած եւ երիտասարդ եղած էի, բարերարս յանցանքի մը հետեւանքով բանտարկուած էր, տնեցիները սկսան պաղ վերաբերմունք ցոյց տալ ինծի հանդէպ եւ ատեւ գիս։ Որոշեցի ամուսնանալ։

Մեր գիւղին մէջ կար արար ընտանիք մը՝ որուն 30 օսմ. ոսկի փոխ տուած էի, երբ ուզեցի չկրցան վճարել եւ ըսին. «Մեր հոգեղաւակը (որ հայ աղջիկ մըն էր) կու յանք դրամի փոխարէն»։

Ես շատ գոհ մնացի այս առաջարկէն եւ ամուսնացայ յիշեալ որդեգիրին հետ եւ անունն ալ մօրս յիշատակին կոչեցի «Թամամ»։

Ներկայիս ունիմ հողաչէն տուն մը, թէեւ գետինք ինծի չպատկանիր, իբր վարձկան մշակ կ'աշխատիմ մեր գիւղին կամ մօտակայ գիւղերուն մէջ։

Ունիմ 7 զաւակ. 6 մանչ եւ 1 աղջիկ։ Մեծ մանչս 15 տարեկան է եւ կը կարդայ մեր գիւղէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ ուրիշ գիւղի մը մէջ, որովհետեւ մեր գիւղին մէջ դպրոց չկայ։ Երկրորդ զաւակս Տէր-Չօր՝ հայ մեքենագործի մը քով դրած եմ որ արհեստ սորվի։ Երրորդը ունեցած քանի մը ոչխարներս կ'արածէ. աղջիկս

19 տարեկան է, իր մօրը կ'օգնէ տնական գործերու մէջ, իսկ մնացեալները տակաւին պզտիկ են եւ տունը կը մնան:

Ներկայիս շատ կը փափաքիմ հայ շրջանակին մէջ հայ ապրիլ եւ դաւակներս հայեցի կրթութեամբ դաստիարակել քանի հայու պացուցումը չէ մեռած հոգևոյս մէջ: Բայց դժբաղդարար միջոցներ չունիմ, պէտք է սպասեմ որ դաւակներս արհեստ սորվին որ կարելի ըլլայ քաղաք փոխադրուիլ եւ ապրիլ հայ շրջանակի մէջ:

Պէյրութ թէեւ ունիմ հօրեպայր մը եւ հօրեպօր որդի մը -- Պետրոս եւ Յովհաննէս Թոմպուրեաններ -- եւ կը փափաքին որ Պէյրութ փոխապրուինք եւ իրենց մօտ սպորինք, բայց այս պայմաններու տակ այսչափ անչափանհաս: Դաւակներով ինչպէ՞ս կարելի է ապրիլ Պէյրութ:

Յիշատակ:

Ստամբուլ:

Երկու շաբաթ:

ԱՆՆԱ ՄՈՒԹԱՑԵԱՆ

Կարմուրնցի (Եղեւիոյ շրջան)

Շայրս՝ Դաւիթ Մատարեան: Մայրս՝ Մարգրիտ: Եղբայրներս՝ Գրիգոր, Յակոբ, Ներսէս Մատարեաններ: Գոյրս Մարիամ Մատարեան, 13 տարեկան:

1915ին հապիւ 25 տարեկան էի եւ ամուսնացած Գեղարք Մութաֆեանի հետ, ունէի երկու մանչ դաւակներ. Արուշ (Յարութիւն) եւ Յակոբ: Արուշ 6 տարեկան իսկ Յակոբ 3 տարեկան. յղի էի երրորդ դաւակովս երբ նամբայ եղանք:

Տեղահանութենէն առաջ ամուսինս ուրիշ այրերու կարգին տարեր էին և անոնց ջարդուելուն բոթը հասած էր մեղի: Այնուհետև սկսան կարաւան առ կարաւան հանել ժողովուրդը, Լղբայրներս տեղեկանալով թէ

ԱՆՆԱ ՄՈՒԹԱՓԵԱՆ

Մէկ աչքը քացարձակ շտեմներ միւսն ալ հագիւ խարխափելով տան մէջ պտտելու շափ աղօտ լոյս մը ունի:

տարուած այրերը պիտի ջարդուին ճամբան, փախան մեղի ծանօթ արարներուն քով:

Առաջին կարաւանով ելանք Կարմուրճէն և երկու օր ետքը մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Պլեհ գետակին, որուն մէջէն քալելով անցանք մինչև մէջքերնիս մխրճուելով պաղ ջուրին մէջ: Յդի վիճակիս մէջ սոսկալի պատուհաս մըն էր այդ անցքը ինձ համար, ի՞նչ անտանելի ցաւեր դգացի, երբ ջուրէն ելլելէն ետքը աչնանային պաղ հովեր փչեցին մեր թաց մարմնոյն վրայ:

ռոսկալի խիթեր պատճառելով ինծի եւ իմ կարգիս ուրիշ տկարներուն : Դադար չկար, անընդհատ պէտք էր քալէինք աշնանային փոթորիկներէն հալածուելով, պէտք էր հետեւէինք մեզ առաջնորդող ոստիկաններուն, նախատուելով եւ խարաղանուելով անդադար :

Այդ օրէն մինչեւ հիմա թէեւ երկար տարիներ անցան, բայց չեմ կրցած երբեք զանոնք մոռնալ կեանքիս մէջ եւ երբ յիշած եմ, բոլոր հոգւովս վրդոված եւ աղի արցունքներով լացած եմ :

Հասցուցին մեզ Եփրատի ափը : Կարաւանէն մաս մը լաստերով փոխադրեցին Եփրատի միւս ափը : Հետեւեալ օրը դարձեալ շարունակեցինք մեր խաչի ճանապարհը եւ չեմ յիշեր քանի օրեր քալելով հասանք Բազգա . հոն մնացինք արձրեւին տակ տասներհինգ օր, հէք մայրս անքուն կը հսկէր մեր վրայ որպէսզի գիշերով առեւանգում չպատահէր : Դրամ ունեցողներ կը գնէին ուտելիքներ իրենց հասած գիւղերէն, իսկ աղքատ դասակարգին թշուառութիւնը աննկարագրելի էր, անսուղ մեռնողին հաշիւը չկար :

Բազգայի մէջ 15 օր դադար առնելէ ետքը՝ շարունակեցինք մեր տաժանելի ուղեւորութիւնը հետիոտն եւ հասանք Տէր-Ձօր, փայտաչէն կամուրջէ մը անցուցին մեզ Եփրատ գետին վրայէն եւ հասանք Սուվար : Ուռած եւ ճաթրտած ոտքերով քալելը անկարելի դարձած էր, բայց անագորոյն թուրք ոստիկաններու հարուածին տակ պէտք էր քալէինք : Հասանք Ապտիւլ Աղիզի անապատը՝ ցուրտ, ձմեռ, խմելու ջուր չկար երբէք : Առաւօտուն երբ աչքերնիս բանայինք կը տեսնէինք սպիտակ եղեամով ծածկուած մեր բոլորտիքը, գիւղացիներէ կը գնէինք կորեկի ալիւր եւ ցախեր հաւաքելով կ'եփէինք

որպէսզի մէյ մէկ պատառ տղայոց ձեռքը տալով դադարեցնէինք անոնց լացը :

Կեանքիս այս նեղ պայմաններու տակ, երբ կը քաշկըտտուէինք եւ այլեւս մահը անվրէպ էր մեզ համար, առաւօտ մը կին մը եկաւ եւ որդեգիր մը պահանջեց մեզմէ :

Անդրանիկ զաւակս Արուշը որ թշուառութենէ ու անօթութենէ նիհարցած եւ ճղճիմ վիճակ մը ստացած էր, մահէն ազատելու յոյսով յանձնեցի իրեն, խեղդելով իմ մէջս մայրական զգացումը, որ կը բողոքէր այս արարքին դէմ :

Քանի մը օրուան դադարէ ետքը կարաւանը նորէն շարունակեց իր ճամբան : Հասանք Այն Ղազէլ, որ անուշ եւ յստակ ջուր մըն էր, հոն յազեցուցինք մեր երեք շարթուան ծարաւը, թըջեցինք մեր պապակած բերանները :

Հոն հանդիպեցանք Եղիտներու, որոնք շատ ալաւ վերաբերմութեամբ ցոյց տուին մեզի հանդէպ :

Երբ թուրք ոստիկանները համոզուեցան, որ ալ դրամ չունէինք եւ կարաւանն ալ Փիզիքապէս ընկճուած եւ մեծաւ մասամբ հիւանդներ էին, մեզ ազատ ձգեցին եւ գացին : Գաղթականները ցրուեցան Մուսուլի եւ Թէլահէլի կողմերը :

Գիւղացիները կու գային իբր բարիք մեզի կերակուր կը բաժնէին զոր անյագօրէն կը լափէինք : Ես պզտիկ քրոջս եւ Յակոբ զաւկիս հետ թշուառ մնացած կը խուկայի թէ ի՞նչ պիտի ընէի հոն առանց դրամի եւ անպաշտպան : Նոյն միջոցին երբ երկու մարդիկ մօտեցան մեզի եւ առաջարկեցին հետերնին տանիլ մեզ իբր սպասուհի, անմիջապէս հաւանեցանք եւ հետեւեցանք իրենց : Մեզ տարին Սինճար՝ քաղաքապետին տունը :

Անմիջապէս մեզի բերին զանազան ուտելիքներ, կազդուրուեցանք եւ հետեւեալ օրը ջուր տաքցուցինք եւ մաքրուեցանք մեր բիւրաւոր ոջիլներէն, զգացինք մաքրութեան պարզեւած հանգիստը :

Երկու օր ետքը զգացի երկունքի ցաւերս, ունեցայ մանչ զաւակ մը եւ անունը դրի Ղարիպ :

Առողջութիւնս վերագտնելէ ետքը քրոջս հետ սկսայ տշխատիլ տան մէջ իբր սպասուհի, երբեմն ալ դաշտը իբր մշակ :

ԱՐՈՒՇ ՄՈՒՅԱՅԵԱՆ

Արարական անունը Խալաֆ (Իպի Մրէշ)

Մինչ Աննա կը ծառայէր քաղաքապետին տան մէջ, Արուշը անդին կը մեծնար զինք որդեգրող արաբ կնկան քով որ կը կոչուէր Մրէշ-էլ-Պապուր եւ կը պատկանէր Ճպուր ցեղախումբին :

Մայրս երբ զիս յանձնեց արաբ կնկան հագիւ վեց տարեկան էի, իմ դաղթականութեան տառապանքներուս հետեւանքով վեց ամիս շարունակ փորհարութիւն ունեցայ, հակառակ Մրէշ մօրս ջանքերուն չկրցայ դարմանուիլ, վերջապէս կիներ զգուած այս անտանելի վիճակէս, օր մը հագուստիս ծայրէն բոնեց տարաւ զիս եւ նետեց փոսի մը մէջ ըսելով. «Քանի պիտի մեռնիս, գնս հոն մեռիք» :

Ես աղիողորմ ճիչերով կու լայի եւ կ'աղաղակէի : Մութը կոխեց, գիշերուան արհաւիրքը աւելի եւս կը

յուզեր և կը վրդովէր իմ մանկական երկչտտ հողերս։
Հետեւաբար կու լայի և կ'աղաղակէի աւելի մեծ թա-
փով։ Աղաղակներս դիշերուան խոր լուսեան մէջ հա-
սած էին մօրս ականջին և թոթոացուցած էին անոր
խղճմասանքի ձայնին թերերր։ Եւ ահա իմ լաց ու կոծին

Խաշնարած հայ սկստուին տղայ մը

մէջ ղինք կը տեսնէի փոսին վերեւ. վեր քաշեց, արգտ-
տեց ղիս փոսէն, տարաւ իր վրտնր և նետեց անկիւն մը։

Անունս դրած էր Խալաֆ (Իսկն Մրէշ)։ Ժամանակի
ընթացքին կամաց կամաց սուտղջացայ, կիսամեռ վիճա-
կէս կեանքի դարձայ. կը խաղայի, կը վաղէի, դուրսի
տղոց հետ կը զզուրտէի, այնպէս որ՝ դուրսի դրանցի-
ները սկսան զանդատի պալ մօրս վրայ թէ ինչո՞ւն պտեք
էր օտար տղան և անով նկուլթիւն կը պատճառէր
տղայոց։

Այսպէս կ'անցնէին օրեր։ Ես սպաստութեան հետեւ

ւանքով ոչլուտած էի մինչեւ յօնքերս : Արար մայրս օր մը խորտուրորտ հերձաքար մը առաւ եւ զայն քսելով գլխուս, փեթրտեց մազերս, չեմ կրնար բացատրել թէ որպիսի՞ ճիշեր կ'արձակէի եւ ի՞նչ զարհուրելի ցաւեր կը զգայի . երբ վերջացուց, զնաց ուղտի մէջ բերաւ եւ անով լուաց զլուսս եւ զիս փաթթեց դրաւ անկիւն մը :

Օրերու ընթացքին ցաւերս կամաց կամաց մեղմացան, զլուսս առողջացաւ եւ մաքրուեցաւ ոչիւններէն, խարտեաչ եւ խիտ առողջ մազերս երկնցան, մայրս կը հիւսէր զանոնք բարակ բարակ :

Պատերազմի ժամանակ սնունդի վերաբերեալ ամէն ինչ շատ սուղ էր եւ վրանարնակներուն ուտելիքը սպառած : Որպէսզի շտկարանամ, մայրս սպառած իւղին տիկը բերաւ եւ մատներուն ուժովը կամաց կամաց քամեց բերնիս մէջ՝ տիկին մէջ մնացած իւղը :

Օր մը վրանին տակ կրակ վառած կը նստէինք . գիշեր էր, երկուքս ալ շատ անօթի, յանկարծ սեւ, վայրի կատու մը մտաւ վրանէն ներս : Մայրս վրանին ցիցը քաշեց, յարձակեցաւ կատուին վրայ եւ սպաննեց զայն : Անմիջապէս մորթը քերթեցինք վրայէն եւ միւր պատրաստ կրակին վրայ խորովեցինք եւ կերանք մեծ ախորժակով ու քիչ մը կազդուրուեցանք :

Մեր ցեղախումբին բնակավայրը կը կոչուէր Տէտգամի եւ շէյխն ալ Շէյխ Մուսլաթ :

Օր մը շէյխը ժողովուրդին թշուառութիւնը մեղմացրնելու համար ուղտ մը մորթեց, որպէսզի եփել ասոյ ճւ ժողովուրդը հրաւիրէ : Մորթուած միջոցին վրայ հարաբ, հագիւ թէ ուղտին փորը ճեղքեցին, ձեռքս նետեցի ագիբին վրայ, որը անցաւ մատներուս, սկոռայ քաշել գուրս եւ փախչիլ . մորթողները կը պոռային որ ձգեմ, քայց կարելորութիւն չէի տար մինչեւ որ աղիքը փրք-

Թաւ եւ երկայն կտոր մը մնաց ձեռքիս մէջ: Հեւիհեւ վաղեցի մօրս քով, ջուր չկար աղիքը մաքրելու համար, մայրս ձեռքով դուրս հանեց մէջի Թրիքը եւ առանց մաքրելու կրակին վրայ եփեցինք ու կերանք:

Երբ ուղտը եփեցին, հրաւիրեցին ժողովուրդը, որ կը բաղկանար 40 հոգի չափահաս այրերէ, բոլորուեցան ուղտին շուրջը եւ երբ կշտացած ելան, Շէյխը կանչեց սղաքը, որոնք անյազարար սկսան խլել ոսկորները, ես ալ հետեւեցայ իրենց, խլեցի ոսկորներ, լեցուցի դոզս եւ փութացի մօրս քով: Նստեցանք մինչեւ կէս գիշեր կրծեցինք:

Երկու տարի ետքը՝ մեր ցեղախումբէն արաբ մը Սինճար կ'երթայ, իր ծարաւը յաղեցնելու համար կը մօտենայ տեղւոյն աղբիւրին, կը հանդիպի հոն կիններու, որոնք՝ իրենց տիկերը կը լեցնէին աղբիւրէն տուն տանելու համար: Այդ կիներուն մէջէն արաբին ուշադրութիւնը կը գրաւէ կին մը որ դիմագծով նման էր հայուհիի եւ ձեռքին վրայ կը գտնուէր կապոյտ ծաղկանշանը (որու մասին յաճախ լսած էր Պալաֆէն). ուստի անմիջապէս հարցում կ'ուղղէ անոր եւ կ'ըսէ. «Ո՞վ քոյր, դուք կորսուած փոքր զաւակ մը ունի՞ք»:

Այս հարցումին վրայ Աննա, որ բուն ինքն էր, անմիջապէս ձեռքէն կը բռնէ արաբին եւ կը խնդրէ որ ընկերանայ իրեն մինչեւ քաղաքապետին տունը, ուր կը մնար ինք իբրեւ սպասուհի:

Արաբը կ'ընկերանայ Աննային, պէտք եղած տեղեկութիւնները կու տայ Պալաֆի մասին, կը խօսի նաեւ Աննային աջ ձեռքի կապոյտ ծաղկանշանի մասին:

Աննա շնորհակալութիւն յայտնելէ եւ մաղթանքներ բնելէ ետքը կը ձգէ որ երթայ արաբը:

Այս դէպքէն ետքը Աննայի հոգեկան վիճակը փոփո-

ուած էր, արդեօք իրա՞ն էր Արուշին ուղութեան լուրը, արդեօք պիտի կրնա՞ր ուղադուրել զայն, արդեօք իր զաւակը կոչելու երջանկութիւնը պիտի զգա՞ր կրկին:

Վերջապէս հասաւ որոշեալ օրը, Աննա իր քրոջ հետ զնաց մշակներուն կերակուրը եփելու, երբ հասաւ հոն անմիջապէս զնաց զտաւ Շէյխին վրանը, պահանջեց իր զաւակը: Շէյխը կանչեց Մրէշը, որ ընկերացած Պալաֆի եկաւ: Պալաֆ հաղիւ վրանէն ներս մտած, մայր ու զաւակ ճանչցան զիրար, ողջագուրուեցան եւ սկսան արտասուել: Պահը շատ քստմնեցուցիչ էր, կու լար նաեւ Մրէշ. խոր լուծիւն կը տիրէր, արցունքներն էին միայն խօսողները: Շէյխը ազդուած այս սրտառուչ տեսարանէն, կր դիտէր միայն: Արուշը այլակերպ վիճակ մը ստացած էր իր երկար մտղերով, մրոտած դէմքով եւ իբր հագուստ ցնցոտիներով:

Բայց որչափ ալ փոխուած ըլլար ան, Աննային արինէն դոյացած եւ ստինքէն սնած այդ մանուկը թանկագին էր իրեն համար, ուստի կը խնդրէր Շէյխէն որ վերադարձնէր Արուշը իրեն: Մրէշ բաւական հակառակելէ ետքը տասը օսմ. ոսկի կը պահանջէ յանձնելու համար եւ որովհետեւ Աննան չունէր այդ գումարը, կը մերժուի եւ տրտում տխուր կը հեռանայ վրանէն:

Այս դէպքին վրայ անցաւ բուական ժամանակ, պատերազմը վերջացաւ, Անդլիացիներ սկսան հաւաքել հայերը արարներու մէջէն:

Օր մը երբ դուրսը կր խաղայի տեսայ խումբ մը մարդիկ եկան մտան Շէյխին վրանը. կր պահանջէին հայու զաւակներ: Շէյխը անոնց թիւը տուած էր եւ գացին. երկու ամիս ետքը դարձեալ եկան: Երբ ես տեսայ անոնց գալը, խորհելով թէ հայ տղաքը պիտի տանին, դէմքս դարձեալ մրոտեցի որպէսզի իբր հայ շտանին դիս (այդ-

պէս համոզուած էինք որ երբ հետանայինք այդ վայրէջն պիտի մորթուէինք) բայց անոնք մեզ դարձեալ ձգեցին ու գացին :

(Աննային տարագրութեան շրջանին ունեցած Ղարիս մանչը մէկ ու կէս տարեկանին կը մեռնի : Իր մըտքին մէջ մեծ տեղ գրաւած էր Արուշի փրկութիւնը : Ուստի օգտուելով քաղաքական փոփոխութենէն, քաղաքապետին կարգադրութեամբ քանի մը ձիաւոր ոստիկաններ կ'առնէ ինքն ալ ձի նստելով կ'ընկերանայ անոնց եւ կ'երթայ Շէյխին վրանը եւ կը պահանջէ իր զաւակը : Շէյխը անմիջապէս կտնչել կու տայ Մրէշը եւ Խալաֆը)

Երբ ներս մտայ վրանէն, տեսայ մայրս որ կրկին եկած էր զիս տանելու . ողջապորուեցանք եւ դարձեալ երեքս ալ լալ սկսանք : Աննա մայրս կը պահանջէր զիս . Մրէշ մայրս կը մերժէր եւ կը պնդէր թէ իրն է զաւակը : Վերջապէս երկար փիճարանութենէ ետքը զիստիս վրայ գտնուած մէկ սպիի նշանէն հաստատուեցաւ որ Աննա մօրս հարազատ դուստրն էմ :

Երկու մայրերս եւ ոստիկանները տարին զիս կառավարութեան հաստատելու համար թէ ո՞ր մայրս կ'ուզեմ : Ես հոն ուրացայ հայ մայրս եւ ըսի . «Արար մայրս կ'ուզեմ» : Հայ մայրս հրելով հրմշտկելով դուրս հանեցին կասազարական շէնքէն :

Երբ լսեցի հայ մօրս ազիողորմ ճիչերը, զղջացի եւ իրեն բնկերացայ եւ եկայ տուն : Արար մայրս լալով բաժնուեցաւ մեզմէ :

Երբ եկայ Սինճար եւ քաղաքապետին տունէն ներս մտանք, հոն գտայ փոքրիկ եղբայրս Յակոբը, բայց զարմանալին այն էր որ, ես արարախօս ինք քրդախօս, իրարու լեզու չէինք հասկնար : Կը բերէր ինծի կու տար անուշեղէններ, շաքարներ եւ նշանացի կը հասկցնէր որ

ուտեմ, թէ եւ մայրս եւ եղբայրս գտնելուս համար ուրախ էի, բայց վրանաբնակի ազատ կեանքին վարժուած, տան մէջ չէի ուզեր բնակիլ, չորս պատերու մէջ կը նեղուէր հոգիս, ուստի երեք օր ետքը երբ Յակոբ եղբօրս հետ շուկայ ելած էինք շաքար գնելու, հոն հանդիպեցայ մեր ցեղախումբէն արարներու, ուզեցի երթալ

ՎԻՐԱԾՆՈՒՆԴ

Տէր-Զօրի վարժարանէ՛ւ աշակերտներ

անոնց հետ. եղբայրս թող չտուաւ ու ես ուժով մը թօթուեցի ձեռքը եւ փախայ: Արարներուն հետ հասայ Մրէշ մօրս քով, որ երբ տեսաւ զիս, այլայլած ողջագուրեց, համբուրեց զիս, իրարմով երջանիկ էինք, ես գտած էի իմ ազատութիւնս եւ մայրս ալ իր զաւակը:

Բայց այս վիճակը երկար չտեւեց, երկու օր ետքը Շէյխին նամակ մը եկած էր իմ մասին, յայտարարելով ՚օրս թէ՛ «Տղան առնես եւ բերես»: Արար մայրս յուզումով ընկերացաւ ինծի, հասանք քաղաքապետին տու-

նը, ուր շատ լաւ հիւրասիրեցին: Արաբ մայրս բաժնուիլ չէր ուզեր ինձմէ, վերջապէս քրդերը վռնտեցին Մրեշ մայրս եւ ես մնացի Աննա մօրս քով:

Ես Արուշը ձեռք ձգելէ ետքը, զաւակներովս և քրոջս հետ վացի Մուսուլ, հոն Անգլիացիներ մեզի տուին հագուստ եւ ծածկոցներ եւ մեզ ղրկեցին Կարմուրճ, մայրս ալ եկաւ Պաղտատի կողմէն, եղբայրներս մեզմէ առաջ վերադարձած էին: Ամենքս հոն ամփոփուած կ'ապրէինք մեր տան մէջ եւ կը մշակէինք մեր հողերը, չորս տարի շարունակեցինք խաղաղ ու հանգիստ կեանք մը: Անկէ ետքը թուրքեր կրկին հանեցին եւ վռնտեցին մեզ Կարմուրճէն, բերին մեզ մինչեւ Թէլապիաթ եւ ըսին մեզի. «Այս հողերուն վրայ մէյ մըն ալ ոտք չպիտի դնէք»:

Այն տեղէն քշուելով հասանք կրկին Տէր-Ձօր, ուր հաստատուեցանք: Ժամանակի ընթացքին 2 զաւակներս ալ ամուսնացուցի, ունիմ ութը թոռներ, երեք մանչ, հինգ աղջիկ: Եղբայրներս եւ խնամիներս գացին Հայաստան, բայց դժբախտաբար մենք զրկուեցանք այդ բախտէն: Հոս կ'ապրիմ համեստ եւ պարզ կեանք մը, բոլորուած իմ բազմանդամ ընտանիքէս եւ երեք տարիէ ի վեր զրկուած աչքերուս լոյսէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԱՑԵԱՆ

(Ալպիսքանցի)

Հօր անուն՝ Համբարձում: Մօր անուն՝ Զարգար:
Հօրեղբայր՝ Նազար: Մօրեղբայրները՝ Յովհաննէս եւ
Յակոբ Յակոբեաններ:

Մեր ընտանիքը կը բաղկանար հինգ անդամներէ .
Հայրս, մայրս, երկու քոյրերս եւ ես: Հայրս վաճառա-
կանութեամբ կը գրադէր, ունէինք շատ բարեկեցիկ վի-
ճակ մը: Մայրս երբ դիւ կ'ունենայ իրր առաջին մանչ
գաւակը, կ'ուխտէ դիւ Երուսաղէմ տանիլ, մաղերս հոն
կտրել եւ իմ ծանրութեամբս դրամ ձգել վանքին:

Եօթը տարեկան եղած էի, մազերս երկնցած էին,
մայրս կը հիւսէր զանոնք: Մինչ ծնողքս կը պատրաս-
տուէին դիւ Երուսաղէմ տանելու, 1915ին հրատարակ-
ուեցաւ տեղահանութիւն: Ալպիսթանի հայերը կը բաղ-
կանային 200 ընտանիքէ, իսկ իսլամները 10·000 ընտա-
նիքէ, հետեւարար մենք իրր փոքրամասնութիւն շատ կը
վախնայինք իսլամներէն եւ միշտ լուել դատապար-
տուած էինք:

Ճիշտ այս միջոցին մունեստիկ մը ազդարարեց թէ՛
«Բոլոր հայ այրերը պէտք է կառավարատուն փութան,
որպէսզի նորոգուին իրենց անձագիրները»:

Խեղճ հայերը անմիջապէս փութացին, բայց աւա՛ղ,
հոն բոլորն ալ կը բանտարկեն, յետոյ անոնց մէջէն մը-
տաւորական եւ հարուստ դասակարգը կը գատեն եւ
կ'ըսեն. «Դուք ձեր տունները պիտի երթաք»:

Բայց, փոխանակ իրենց տունները ղրկելու, անոնց

ձեռքերն ու ոտքերը կր կապեն և կր զնդակահարեն :
Իսկ մնացեալներուն կ'առաջարկեն կրօնափոխ ըլլալ,
հակառակ պարտազային «պիտի գաղթէք» կը յայտարար-

Այժ ապցի Յովնաննէս Սարա֓եան

րեն իրենց : Ընտանիքներ տեղեկանալով բանտի մէջ պա-
տահած ղէպքերուն, ահուսարսափի կը մատնուին :
Մինչ հայերը սուղ ու շիւանի մէջ, լաց ու կոծով հա-
մակուած կ'ողբային իրենց սիրելիները, ահա նոր հրա-
ման մը ևս կ'ազդարարուի «24 ժամուան մէջ պէտք է
պատրաստուիք գաղթականութեան համար» :

Այս հրամանը աւելի մեծ խուճապ կը յառաջացնէ մեր մէջ: Հայրս տակաւին բանտն էր, մայրս շուարած սկսաւ լալ ու ողբալ եւ ըսաւ ինծի. «Տղա՛ս, գնա մեծ ճորդ տունը, նայէ՛, անոնք ի՞նչ վիճակի մէջ են»:

Հազիւ թէ դունէն դուրս ելայ, ի՛նչ տեսնեմ, ամէն տարիքի եւ հասակի հազարաւոր թուրքեր, սուրեր, բիրեր եւ դանակներ քաշած մեծ իրարանցումով կը յարձակին հայերու վրայ: Սարսափահար փախայ, մտայ մեր տունը եւ փաթթուեցայ մօրս: Քանի մը ժամ եաքը երկրորդ մունետիկ մը եւս կանչեց որ կը յայտարարէր.

«Բանտարկեալ հայերը այս իրիկուն պիտի արձակուին եւ ամէնքդ միասին առաւօտուն պիտի գաղթէք»:

Իրիկուն եղաւ խեղճ հայրս տուն վերադարձաւ եւ ըսաւ ինծի. «Տղա, ահաւասիկ քեզի հիմա Երուսաղէմ պիտի տանիմ, երբեք մի վախնար»:

Արդէն մայրս կանխամտածութեամբ դրած էր ականջներուս օղ եւ ինծի ալ հազցուցած էր աղջկան հագուստներ, ճամբորդութեան պարագային զիս աղջիկ ձեւացնելու համար:

Երբ պատրաստուեցանք ճամբորդութեան եւ հայերս՝ բեռնատար կենդանի մը կամ կառք մը կը փնտրուէինք, թուրքեր ըսին մեզի. «Եթէ կառքի մը կամ կենդանիի մը վերցուցածին չափ միայն ապրանք առնէք եւ մնացնեալները մեզի ձգէք, ձեզի կառք կամ կենդանի կը բերենք»:

Հայրս հաւանեցաւ, բերին կառք մը եւ հինգ էջ մենք ընտանեօք նստեցանք կառքին մէջ, էջերուն վրան ալ բեռցուցին ուտելիքի վերաբերեալ պաշար եւ մաս մը կարեւոր առարկաներ, իսկ մնացեալ ամէն ինչ ձգեցինք իրենց եւ բաժնուեցանք:

Քանի մը հարիւր հոգիէ բաղկացած կարաւանով մը

լալով եւ ողբալով ճամբայ ելանք. կարաւանը ամէն կողմէն սլաշարուած էր ոստիկաններով, որոնք տեսնելով մեր հոգեկան տառապանքը եւ արցունքը կ'ըսէին. «Մի հոգաք, տասն օր ետքը կը վերադառնաք»:

Ծօր ետքը հասանք Մարաշ, առանց քաղաքը մըտնելու դուրսը գտնուող աւերակ պանդոկներու մէջ տեղաւորեցին մեզ եւ արգիլեցին դուրս ելլել: Հետեւեալ օրը շարունակեցինք մեր ուղեւորութիւնը եւ չորս օրէն հասանք Այնթապ, երեք օրուան հանգիստէ ետքը դարձեալ սկսանք շարունակել մեր ճամբան: Հասանք Նիվիպին եւ յետոյ Պիրէճիկ եւ որովհետեւ Պիրէճիկը Եփրատ գետին միւս ափը կը գտնուէր, մեր իւրաքանչիւրէն ուղեցին մէկ մէծիտ որպէսզի դիմացի եզերքը անցնեն մեզ նաւակով:

Այս առաջարկին վրայ, հայերս մեր մէջ հաւաքեցինք պահանջուած գումարը եւ յանձնեցինք իրենց: Սկսան փոխադրել մեզ նաւակով գետին աջ ափէն ձախ ափը, երբ վերջին երկու նաւակները մնացին, զանոնք բերին մինչեւ ջուրին մէջտեղը եւ հոն շրջեցին նաւերը, մէջինները մօտաւորապէս 100 հոգի էին: Ինչ սոսկալի էր տեսարանը: Մանուկ, ծեր եւ երիտասարդ կլանուած արագասահ ջուրերէն գետն ի վար կը քչուէին, ոմանք նաւակին եզերքները բռնել կը ճզնէին, ոմանք օգնութիւն կ'աղաղակէին, ոմանք լողալ կը փորձէին, վերջապէս հազիւ չորս հոգի ըողալով կրցան ազատիլ, իսկ մնացեալները խեղդուեցան: Երբ գետէն անցանք երեկոյ էր, մեզ քաղաք չմտցուցին, քնացանք գետկզերքը: Առաւօտուն հայր, մայր, քոյր, եղբայր, ազգական իրար կը փնտռէին, գետամոյն եղողներուն կռկիծք այնչափ ծանր կը ճնշէր մեր հոգիներուն վրայ:

Թուրք զինուորներ եւ ոստիկաններ անտարբեր մեք

հոգեկան վիճակին, սկսան ծեծել եւ հայհոյել ըսելով. «Անհաւատնե՛ր, ի՞նչ է ձեր վայնասունը, շատ չանցնիր արդէն ամէնքդ ալ պիտի մորթուիք»:

Կարաւանը անմիջապէս վերցուցին այդ տեղէն եւ անծանօթ ուղղութեամբ սկսան առաջնորդել մեզ: Ով որ

ՎԻՐԱԾՆՈՒՆԴ

Տէր-Ջօր, Հայ Երախաներ

Քայելու ի վիճակի չլր եւ ետ կը մնար կարաւանէն, կը ծեծէին կամ կը գնդակահարէին: Արաքներն ալ կը կոպնայտէին մեզ: Սկսանք ազգական եւ պարագայ խումբ ու խումբ քայել: Այս նախատինքներուն եւ այս տատայսնքներուն ենթարկուողները միայն մենք չէինք, այլ մնչո նախորդ եւ յաջորդ կարաւաններն ալ մի՛հնչոյն վիճակին ենթարկուած էին:

Պաշար չէր մնացած, անօթութենէ եւ ծարաւէ մարողներուն եւ մեռնողներուն հաշիւը չկար: Ամառուան կիլիչ արևուն տակ կարաւանը կ'ընկճուէր աւելի ծարաւ քան թէ անօթութենէ:

Ճարահատ, սկսան աղաչել եւ պաղատիլ ուտիկաններուն որ ժամ մը պաղար տրուի իրենց որպէսդի քիչ մը կ'ազդուրուին:

Պապատանքին արդիւնքը եղաւ առաջնորդուիլ լճացած, գարշահոտ ջուրի մը եղերքը՝ որուն մակերեսը ծածկուած էր անհամար մարտիններով: Այն որ չէր կրրնար այլևս տոկայ ծառաւի, կը խմէր այդ ջուրէն եւ անմիջապէս կ'ենթարկուէր փորհարութեան: Հոն անցուցինք գիշերը: Առաւօտուն արարները անուշ ջուր բերին եւ ծախեցին: Ով որ պրամ ունէր կը գնէր, իսկ չունեցողներ կը տատապէին: Երկու օր մնացինք լճին քով, յետոյ չորս օրէն հասանք Եղեսիա, հոն գտնուող հայեր հայ ու ջուր բերին մեզի եւ սկսան մխիթարել: Տասնեւհինգ օր մնացինք Եղեսիա եւ բաւական կազդուրուեցանք: Անկէ ետքը կարաւանը քչեցին շիտակ Բազզա: Երբ հասանք հոն, տեսանք գետին երկու եզերքը ցիրուցան հաղարատը հայեր, խեղճութեան, թշուառութեան եւ համաճարակի ենթակայ: Այնպէս որ նոր ժամանող կարաւանները սկսան առանց սպասցնելու հետզհետէ քչել: Կարգը եկաւ մեզի. մեզ ալ քչեցին դէպի Սապկա:

Հետեւեալ օրը մունետիկ մը կանչեց, որ հետեւեալը կ'ազդարարէր. «Ով որ հոս հասած է եւ արհեստ ունի, կրնայ հոս տուն շինել, աշխատիլ եւ ապրիլ»:

Բոլոր գաղթականներուս համար աւետիս մըն էր այս ազդարարութիւնը, երբ կը մտածէինք թէ այլևս ազատած էինք քալելէ, ծարաւէ, անօթութենէ, պիտի կրնայինք աշխատիլ եւ ապրիլ:

Երեք օր ետքը տեղւոյն կառավարիչը Շիւքրի Պագ-
ճէճի, Տէր-Չօրցի (մինչեւ այս թուականս՝ 1952 ողջ է),
հօրս հետ բարեկամանալով շատ դիւրութիւններ ընծա-
յեց մեզի: Վեց ամիս մնացինք հոն: Հայեր սկսան զբա-
ղիլ իբր արհեստաւոր, իբր խանութպան եւ սկսանք քիչ
մը ապրուստ հայթայթել: Նոր հասնող կարաւանները
կը դրկէր, բայց մենք կը մնայինք դրամի ոյժով: Եւ
ահա նոր հրաման մը՝ հատ մը հայ չձգելով պէտք է
քշել Տէր-Չօր: Մենք կրկին խուճապի եւ ահուսարսափի
մատնուած, ինչ որ ունէինք ծախեցինք եւ ճամբայ
ելանք դէպի Տէր-Չօր: Իրիկուան դէմ երբ հոն հասանք,
մեզ նաւակներով անցուցին գետին միւս ափը:

Նոյն գիշերը հայրս կսկիծէն եւ մտահոգութենէն
հիւանդացաւ եւ մեռաւ: Ոեղճ մայրս զիս եւ երկու քոյ-
րերս նստեցուցած ծունկին վրայ սկսաւ աղիողորմ ար-
ցունքներ թափել: Նոյն միջոցին մեծ հայրս, հօրեղ-
բայրս եւ մօրեղբայրներս մեր շուրջը հաւաքուեցան եւ
սկսան մխիթարել, յարելով թէ «մենք քեզ անտէր եւ
անօգնական չենք ձգեր» եւայլն:

Հետեւեալ օրը կարաւանը վերցուցին Եփրատի եզեր-
քէն: Մայրս էշ մը գնեց եւ անոր վրայ նստեցուց երկու
քոյրերս եւ զիս: Մօրեղբայրս Յակոբ, իշուռն պախուր-
ցէն բռնած կ'առաջնորդէր մեզ: Ըսին. «Ով որ փոքր զա-
ւակներ ունի, թող հետը ջուր առնէ, որովհետեւ ճանա-
պարհը անջրդի է»: Բայց ինչպէ՞ս կարելի էր ջուր առնել
երբ քայլել իսկ տանջանք էր: Վերջապէս ելանք ճամբայ
բաժնուեցանք Եփրատէն, երկու օրէն հասանք Սուլվար
եւ տեսանք որ մեզմէ առաջ հոն հասնող գաղթականնե-
րուն մէջ հատ մը այր մարդ չէր մնացած: Երբ հետա-
քըքրուեցանք թէ ի՞նչ եղած էին այրերը, պատասխա-
նեցին. «Օրական կը ժողվեն 50 հատ, կը տանին գործի

Համար եւ մէյ մըն ալ չեն վերադառնար» : Ի վերջոյ տեղեկացանք թէ կը տանին Մէրկէտէ բլուրին վրայ, կը մորթեն եղեր :

Երբ այդ գիշեր այս բոթը խմացանք, մեծ հայրս, ճօրեղբայրս եւ երկու մօրեղբայրներս ըսին. «Քանի որ մորթուիլը անխուսափելի է, պէտք է փախչինք, թերեւս Աստուած կերպով մը կը պահպանէ մեզ» եւ անմիջապէս Կործաղբեցին իրենց մտածածը : Աստու եղաւ սկսած ժողովել այրերը. «Օ՛ն, գործի պիտի երթաք» ըսելով : Հինգ օր ետքը հատ մը այր մարդ չէր մնացած : Անկէ ետքը մեզ դարձեալ վերցուցին Սուվարէն եւ քչեցին Շրտտէտիէ : Տեսանք որ գաղթականութիւնը ամբողջ հոն համախմբուած էր, լեռներ, դաշտեր, մանուկներով եւ կիներով ծածկուած՝ բայց իբր նմոյշ գաղթական այր մարդ մը չէր երեւար :

Մենք ալ խառնուեցանք անոնց մէջ, ով որ դրամ ունէր, գիւղացիներէն կորեկ կը գնէր, կ'ուտէր, դրամ չունեցողը ջուր կը խմէր, ոմանք գետեզերքէն կրիա կը բռնէին, կ'ուտէին : Սոսկալի եւ քստմնեցուցիչ էր տեսարանը : Ես ալ կ'ուտէի ինչ որ կու տար մայրս : «Կ'ուտուի, չուտուիր» խնդիրը վերցած էր մէջտեղէն : Քանի մը օր մնացինք Շրտտէտիէ, անկէ ետքը Ձէրքէս դինուորներուն յանձնեցին մեզ : Անոնք ալ սկսան նախ մայրերուն գրկէն խլել զաւակները եւ ջարդել, կրնամ բսել որ երեք չորս օրուան մէջ ինձմէ զատ մանչ մնացած չէր յիշեալ վայրին մէջ :

Մայրս ամէն օր ինձի երկու դրուշ կու տար որ կորեկ կամ հաց գնեմ գիւղացիներէն, որովհետեւ ինք հիւանդացած էր եւ ի վիճակի չէր վրանէն դուրս ելլել : Թիւնչ ես ամէն օր այսպէս հաց, ցորեն կամ կորեկ կը վնէի, արար մը հարցուց ինձի .

— Դուռն ամէն օր հաց կը դնես. արդեօք մայր ունի՞ս :

— Այո՛, մայր մը եւ երկու քոյրեր ունիմ :

— Լա՛ւ , քանի որ այդպէս է , զիս տար մօրդ քով , տեսնեմ ձեր տեղը , ես ամէն օր հաց կը բերեմ ձեզի :

Ես հաւանեցայ եւ մինչ արարին հետ կու դալինք , ճամբան զրկեց զիս եւ հասկցաւ որ մանչ եմ , ըսաւ .

— Դուռն աղջիկ չես , մանչ ես եղեր :

— Ո՛չ , ես մանչ չեմ , աղջիկ եմ , կը պնդէի իմ մանկական խելքովս : Արաբը կ'ըսէր ինծի . «Շո՛ւտ հասնինք մօրդ քով , Ձէրքէզները չտեսնեն քեզ , կը մորթեն» :

Եւ ահա հեւասպառ հասանք մօրս քով : Մայրս հարցուց ինծի . «Աղջի՛կս , ասիկա ո՞վ է որ հետդ բերիր» :

— Մայրի՛կ , այս մարդը ամէն օր մեզի հաց պիտի բերէ , մեր տեղը սորվելու համար հետս եկաւ :

Արաբը քիչ մը կենալէ ետքը մեկնեցաւ . հետեւեալ առտուն տասր հատ հաց ձեռքին վրայ առաւ , բերաւ եւ ըսաւ մօրս «Ես ձեզմէ դրամ չեմ ուզեր , ամէն օր հաց կը բերեմ ձեզի , եթէ այս տղան ինծի տաք» :

Մայրս ըսաւ . «Քանի որ մանչ ըլլալը հասկցած ես , կու տամ այս դաւակս քեզի , միայն թէ մեղքը վզիդ , լաւ հող պէտք է տանիս . առ քեզի 20 օսմ . ոսկի , այս դաւկիս կեանքը փրկելու համար պահած էի , քուկդ թող ըլլայ թէ դրամը եւ թէ դաւակս» ըսելով ձեռքէս բռնեց ու աղի արցունքներ թափելով յանձնեց զիս արարին որ կը կոչուէր Ապտալլահ :

Ապտալլահ մօրս ուղղելով խօսքը ըսաւ . «Երբեք մի լար քոյր , եթէ դուք ողջ մնաք , ես շարաթիւր երկու անդամ կը բերեմ քովդ եւ կարօտդ կ'առնես» :

Այսպէս խօսելով զիս իր ապէին (արարական վե-

բարկուին) տակ առնելով տարաւ իր վրանը : Այսպէսով
բաժնուեցայ մօրմէս :

Ապտալլահ զիս տարաւ իր բնակարանը և լաւ մը
կշտացուց : Ուրիշ հայ տղայ մը կը գտնուէր հոն , տարբի-
քով ինձմէ մեծ էր , անոր հետ միասին զիս զրկեց սչ-
խարներ սրածելու :

Այս տղան կը կոչուէր Գրիգոր , Եզրայրական սի-
րով կասուած էինք իրարու , կը խօսակցէինք և իրար-
մով կը միտխարուէինք : Բայց ևս միշտ մայրս կ'երա-
զէի և կը մտածէի անոր մասին : Օր մը ընկերոջս .
«Գրիգոր , Եկուր ձգենք սչխարները և Երթանք մօրս
հետ տեսնուինք» : Գրիգոր պատասխանեց . «Եթէ մենք
այս տեղէն Երթանք , Ձէչէնները կը մեռցնեն մեզ , լաւ է
որ հոս մնանք» : Բայց ևս միշտ փախելու մասին կը
խորհէի : Հետեւեալ ատուին Ապտալլահ ինձի բաւ .
«Դուն այսօր ոչխարները սրածելու չպիտի Երթաս , հոս
պիտի մնաս , որովհետեւ կ'իմանամ որ նպատակդ փախ-
չիլ է : Եթէ դուն փախչիլ փորձես , վալլահի քեզ կը
մորթեմ և գետը կը նետեմ» :

Մեր գրացին հայ կին մը առած էր . անիկա Երբ զիս
տեսաւ հարցուց թէ Ապտալլահը ի՞նչ կը խօսէր ինձի :

Պատասխանեցի . «Ես շատ կը վախնամ այս մար-
դէն . անանկ կը կարծեմ որ զիս պիտի մորթէ» :

Բայց կինը զիս հանդարտեցուց , բսելով . «Երբեք
մի վախնար , քեզմէ առաջ հատ մը բերած էր , ծախեց
երկու ոչխարի : Եթէ քեզ չհաւնի , քեզ ալ կը ծախէ ,
որովհետեւ տղայ գնել ուզող շատ կայ» :

Մինչ այսպէս կը խօսակցէինք , Ձէչէններ , սուրով ,
բիրով և դաշոյնով գինուած դէպի բլուրը դիմեցին :

Երբ հարցուցի կնոջ թէ ասոնք ինչո՞ւ գինուած դէ-
պի բլուրը կը դիմեն , կինը պատասխանեց . «Ասոնք

զայթականները պիտի ջարդեն» : Հարցուցի կրկին . «Արդեօք մայրս եւ քոյրե՞րս ալ հոն են» : Կինը պատասխանեց . «Ասոնք ամենավերջին կարաւանն են , ուրիշ մարդ չմնաց : Այսօր շորս օրէ ի վեր ամէն օր կարաւան մը կը մորթեն» :

Մինչ այսպէս կը խօսակցէինք , մէյ մըն ալ տեսայ որ բրուրին ետեւէն թանձր մուխ մը կը բարձրանայ :

— Ահա՛ , այս կարաւանը այրեցին , ըսաւ կինը յուզուած : Երկուքս ալ կու լայինք :

Մէք գտնուած վայրը հազիւ 20 վրաններ կային , անոնց մէջ մարդ չմնաց , Ձէջէն տղաքներն անդամ թալանի եւ ջարդի վացին : Քիչ մը ետքը տեսայ Ապտալլահ եւ իր կինը , որոնք պարկ մը լեցուն արիւնթաթախ լաթեր քերին , իրենց ձեռքերն ու ոտքերն ալ կամիր արիւնով ներկուած էին : Այս սրտակեղեք տեսարանը զիս չափադանց յուլեց եւ սկսայ փնտռել մօրս եւ քոյրերուս հայուստները եւ երբ չգտայ հարցուցի . «Արդեօք մայրս եւ քոյրերս ալ մեռցուցի՞ք» :

— Ո՛չ , ո՛չ , մի վախնար , անոնք իրենց տեղը կեցած են , վաղը քեզ պիտի տանիմ որ տեսնես :

Իմ մանկական անմեղ հոգիս չափազանց խռոված , անզուսպօրէն կու լայի : Դարձեալ վացի հայ կնոջ քով եւ տեսայ ամուսինը որ թալանէ վերադարձած էր եւ դրամ կը համրէր :

Հարցուցի կնոջ . «Ո՞ւրկից ասին այսչափ շատ դրամ» :

— Կիներու փորը ճեղքեր եւ աղիքներուն մէջէն հաներ են , պատասխանեց կինը :

Առտուն մարդ մը եկաւ եւ Ապտալլահի հետ սկսաւ խօսիլ : Երբ խօսակցութիւնը վերջացուցին , Ապտալլահ ըսաւ . «Ե՛լ , այս մարդուն հետ պիտի երթաս» :

Ապտալլահի կինը չէր ուզեր որ Երթայի եւ սկսաւ յալ ինծի համար :

Ձիւ առնող մարդը ձեռքէս բռնած , սկսանք քալել եւ հասանք իր բնակարանը : Բայց կինը սկսաւ բարկանալ իր ամուսնոյն եւ ըսաւ . «Եթէ այս տղան մնայ , ես կը ձգեմ ու կ'երթամ» :

Վերջապէս այդ գիշեր հոն մնացի :

Առաւօտուն մարդը ձգեց գնաց իր գործին : Կինը գիւս մերկացուց , ձեռքը առաւ բիր մը եւ սկսաւ զարնել ու գիւս տունէն դուրս վռնտել : Նոյն միջոցին փողոցին շուները յարձակիլ տուաւ վրաս :

Այս ցաւալի դէպքը՝ ահ ու սարսափ պատճառեց ինծի , փախայ վրաններէն եւ խապուր գետին եզերքէն սկսայ քալել շուարած ու շմած : Բաւական քալելէ ետքը հանգիպեցայ խումր մը կիներու , որոնք պզտիկներով միասին ծուարած էին ցանկապատի մը շուքին :

Երբ հարցուցի իրենց թէ «ի՞նչ կ'ընէք հոս» , ըսին . «Ա՛խ մենք կրակին մէջէն փախանք գիշերը եւ հոս հասանք , ինքզինքնիս յանձնած ենք Աստուծոյ պաշտպանութեան» :

Փայտի հարուածներուն կսկիծը եւ բացուած արիւնլուայ վէրքերը մորթիս վրայ՝ ուրիշներով զբաղելու ի վիճակի չէի , ուստի անցայ անոնց քովէն եւ շարունակեցի ճամբաս , որովհետեւ նպատակս էր արեւը մարր չմտած Ապտալլահին վրանը հասնիլ , մտքիս մէջ ուղեցոյց ունենալով Ապտալլահին վրանին առջեւ դրոնուող երկու թութի ծառերը :

Վաղքիս մէջ ականջիս հասաւ հոնդիւն մը , հետաքրքրուեցայ եւ տեսայ որ խումր մը կիներ եւ աղջիկներ կրակէն փախած են , մէկին ձեռքը , միւսին ոտքը ,

մէկին թեւը կամ իրանը այրած եւ այրուցքին կսկիծէն կը հոնդան հոգեվարք վիճակի մէջ :

Ի տես այս զարհուրելի տեսարանին, կրկնապատկուեցաւ երկիւղս եւ առանց կանգ առնելու շարունակեցի ճամբաս եւ հանդիպեցայ կորեկի արտի մը : Չափազանց անօթի եւ յոգնած կը դգայի ինքզինքս : Սկսայ կորեկ ուտել : Հաղիւ հինգ վայրկեան անցաւ եւ ահա քանի մը հողի լսելով ցողուններուն խշրտուքը, եկան քովս եւ բռնեցին զիս, սկսան ծեծել ու ծեծել : Մին կ'ըսէր. «Ճեղքենք փորը, թերեւս դրամ կ'անցնի մեր ձեռքը» :

Ուրիշ մը կ'ըսէր. «Ջուրին մէջ նետենք» : Իմ վէրքերուս վրայ բազմաթիւ ուրիշ վէրքեր բարդելէ ետքը, բարձր տեղէ մը, զիս ուժգին կերպով նետեցին ջուրին մէջ եւ այնուհետեւ սկսան քարկոծել զիս :

Այս տաղանապիս մէջ ինքզինքս յանձնեցի Աստուծոյ : Հակառակ լողալ չգիտնալուս, սկսայ ջուրին մէջ շարժել թեւերս ու եղերք ելլելու ճիղ թափել, հասայ եղերք. միեւնոյն ատիւ ուսկից զիս նետած էին :

Բայց դահիճները զիս հալածելէ չէին դադրեր, արտերուն ցանկապատէն ձողեր քաշեցին եւ սկսան կրկին հարուածել զիս :

Այս անգամ ճարահատ, հարուածէն ազատելու համար ես ինքզինքս նետեցի ջուրին մէջ, որովհետեւ քաջ համոզուեցայ որ՝ եթէ մնայի ցամաքի վրայ, զիս անպայման պիտի մեռցնէին : Սկսաւ վէրքերէս արիւն հոսիլ : Պսոյ ջուրը կրկնապատկեց ցաւերս : Ոխերէմներս չէին հետանար գետեզերքէն, համոզուեցայ որ մինչեւ դիմացի եզերքը եթէ չհասնէի, կորսուած էի :

Ուստի բոլոր ոյժս հաւաքած, սկսայ թափ տալ թեւերուս, բայց աւա՛ղ, անօթութիւն, յոգնութիւն եւ վէրքերուս կսկիծը՝ լլկած էին ամբողջ կութիւնս եւ մահը

անյրէպ էր՝ եթէ ստքս ժայսի մը չզպչէր: Բունեցի ժայ-
որ եւ անոր կառչած կը մնայի: Այս անգամ դահիճներս
սկսան զիս պարսատիկով հալածել: Քար մը եկաւ զար-
նուեցաւ կոյիս: Սաստիկ ցաւին արդեցութեան տակ
ձեռքերս թուլցան, ընկզմեցայ ջուրին մէջ եւ ոտքիս
տակ դարձեալ խարակներ զգացի, անոնց վրայ ոտքի
կանդնեցոյ որպէսզի չնչեմ: Պարսատիկի հարուածնե-
րէն արատելու համար երբորդ անգամ դարձեալ մխրճը-
ւեցայ ջուրին մէջ եւ ոտքիս տակ դարձեալ խարակներ
զգացի: Քարերը ըսնելոյ եւ վերջին ճիգերս թափելով
հասաւ զիմացի եզերքը:

Արեւը շատոնց մարբ մտած էր եւ երեկոյեան պալը
սկսած, մաղլցեցայ զէպի վեր եւ կթոտ քայլերով,
մերթ ինչալով եւ մերթ ելլելով սկսայ քայլել...

Չէի գիտեր թէ մօտեցած եմ Ապտալլահին վրանին:
Իմ մանկական երկչոտ հողիս սկսաւ թրթռալ, արցուն-
քի խոշոր կայլակներ սկսան ողողել զէմքս, կը քաշքշի
ինքզիքս եւ թերեւս ալ քայլելու անկարող պիտի ինչայի
ճամբուս վրայ, երբ յանկարծ մթնշաղին մէջ հեռուէն
նշմարեցի երկու թթենիները: Հոգեկան մեծ հրճուանքը
կազդուրեց զիս, ոյժ տուաւ ծունկերուս եւ արագա-
ցուցի քայլերս, գտնուեցայ ծառերուն հետ զէմ առ
զէմ:

Կ'ուղեմ սրտալ, բայց անօթութենէս եւ յոգնութե-
նէս ձայնս չելլեր, սկսայ լալ:

Հայ կիներ զիմացէն լսեց ձայնս եւ իմաց տուաւ Ապ-
տալլահին: Յիշեալը անմիջապէս տիկ մը ուռեցուց եւ
վրան նստելով անցաւ զետր եւ եկաւ քովս, ապշած դի-
տեց այրանդակ վիճակս եւ հարցուց. «Հիւսէ՛յն, ի՞նչ է
այս վիճակդ»:

Ես հեծկտուքէս չէի կրնար պատասխանել: Անմի-

ջապէս զիս ուսին վրայ առաւ, դարձեալ նստելով տիկին վրայ զիս անցուց դիմացի եզերքը եւ վրանը տարաւ :

Այր ու կին կրակ վառեցին, տաք կերակուր պատրաստեցին, հագուստներ հագցուցին ինծի, վէրքերուս վրայ ալ եւ վառօթ կոխելով կապեցին եւ զիս պառկեցուցին : Քանի մը շարաթ պառկած մնացի մինչեւ որ վէրքերս սպիացան, հանգստացայ ու սկսայ աշխատիլ :

Երկու ամիս ետքը զիս հովիւ ըրին, տարի մը աշխատեցայ իրր հովիւ, ետքն ալ իրր երկրագործ : Մնացի պետուհիներուն մէջ եւ եղայ 15 տարեկան :

Իմ պաշտպանս Ապտալլահ սկսաւ ինծի խօսիլ ամուսնութեան մասին. ըսաւ օր մը. «Նայէ տղաս, ալ քեզ պիտի ամուսնացնեմ, բայց թող չեմ տար որ դուրսէն անձանօթ աղջկան մը հետ ամուսնանաս, ահաւասիկ ունիմ երեք հատ աղջիկ, որր որ կը հաւնիս՝ անիկա կու տամ քեզի» :

Այս առաջարկը զիս վերջին ծայր մտահոգութեան մատնեց. կ'ըսէի իւրովի. «Եթէ ես ասոնցմէ աղջիկ առնեմ, իրենց պէս տղէտ պիտի մնամ» : Օտարանալու գաղափարին հետ չէի կրնար հաշտուիլ : Անցաւ ամիս մը եւ սկսան դարձեալ արծարծել այս խնդիրը :

— Ինչո՞ւ անտարբեր կը մնաս Հիւսէ'յին, շուտ պատրաստուէ որ քեզ կարգենք : Մեր երեք աղջիկներէն որր որ կը հաւնիս կու տանք քեզի :

— Ո՞վ հայր, րսի, ես երեք աղջիկներդ իմ քոյրերս կը նկատեմ. ինչպէ՞ս ձեր լեղուն յառաջ կ'երթայ այս առաջարկը ընելու, միթէ մեղք չէ՞ այս կարգի արարք մը : Եթէ զիս ամուսնացնել կ'ուզէք, ուրիշ աղջիկ մը գտէք :

— Աչքդ բա՛ց, նայէ ինծի, կամ այս աղջիկներէս մէկը կ'առնես եւ կամ կտոր կտոր կ'ընեմ քեզ :

Ես լալով դուրս ելայ : Ետեւէս ուրիշ մարդիկ եկան եւ սկսան համոզել զիս որ առնեմ այդ աղջիկներէն մին , քանի որ ձրի կու տար ինծի : (Ըստ արաբական սովորութեան , տղան պէտք է որոշ գումար մը տայ աղջկան ծնողքին , որպէսզի կարենայ առնել աղջիկը , այս գումարը կը կոչուի սիեախ) :

Հետեւեալ օրը երբ առաջարկը կրկնուեցաւ , ըսի .

— Քանի որ այսչափ կը պնդէք եւ կը փափաքիք զիս ամուսնացնել , դրամ տուէ՛ք , որ երթամ Տէր-Չօր եւ հապուստցու գնեմ :

Ապտալլահ անմիջապէս 15 մէճիտ տուաւ ինծի եւ ստիպեց որ հետեւեալ օրը մեկնիմ Տէր-Չօր :

Ես դրամը ստանալով գացի աղջիկներուն քով եւ խնդիրը պարզեցի եւ յարեցի . «Ի՞նչ տեսակ կերպասներ կ'ուզէք որ բերեմ ձեզի» :

Ինծի հետ ամուսնանալ ուզող աղջիկը ըսաւ . «ուրեմըն ես ալ կու գամ հետդ եւ Տէր-Չօրը կը տեսնեմ...»

Ես մերժեցի այդ փափաքը , առարկելով թէ տակաւին Տէր-Չօրը ես ալ չեմ գիտեր , ինչպէ՞ս կրնամ քեզ միասին տանիլ :

Աղջիկը շիտակ հօրը քով վազեց եւ ըսաւ .

— Հա՛յր , չըլլայ որ Հիւսէյնը առանձին ղրկեա , որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ երթայ եւ չվերադառնայ :

Ասոր վրայ Ապտալլահ եկաւ իմ քովս եւ արգիլեց ատանձին երթալս :

Այս հարկադրանքին տակ պզտիկ աղջիկը միտաին առնելով ճամբայ ելայ : Մինչ կը քալէինք տեսայ որ Ապտալլահի ցեղախումբէն ուրիշներ ալ կ'երթան Տէր-Չօր : Արեւը մարը մտած էր երբ հասանք Տէր-Չօր , նաւակով անցանք դիմաց : Նոր սկսուած էր Տէր-Չօրի կամաւորին շինութեան : Մտանք քաղաք , մուրը կոխեց ,

ծախու արմտիքներուն մթերանոցը հարցուցինք, գտանք եւ հոն անցուցինք գիշերը: Երբ առտու եղաւ նպատակս աներևութանալ էր: Բայց դժբախտարար նախ քաղաքը ինծի անծանօթ ըլլալուն՝ երկրորդ հոն ծանօթ չունենալուս համար դժուարութեան բաղխեցայ:

Մեր ուղեկիցներով եւ աղջկան հետ միասին ելանք շուկայ, պէտք եղած զնումները բրինք, ըսի աղջկան.

— Քո՛յր, այսօր հոս մնանք, վաղը կը ճամբորդենք:

Մեր ուղեկիցները հակառակեցան այս գաղափարիս: Ըսին. «Այսօր իրիկուան դէմ գետին միւս կողմը կ'անցնինք, գիշերը արաբ դիւղացիներուն հիւր կը մնանք առաւօտուն զով օդին ալ քալելով կը հասնինք մեր տեղը»:

Գիշերը արաբ դիւղացիներուն քով ճաշեցինք եւ մինչ նստած կը խօսակցէինք, անոնցմէ մին ըսաւ ինծի.

— Քու առողանութենէդ յայտնի է որ դուն հայ ես. ինչո՞ւ չես փախած:

Ես զարմացած պատասխանեցի. «Ո՞ւր պիտի փախչիմ. միթէ հայ մնացած է աշխարհի վրայ»:

— Օ՛... հօ՛... ի՞նչ կ'ըսես բարեկամ, պատասխանեց արաբը, Փրանսական բանակին կէսը հայերէ բաղկացած է. միշտ կ'երթան եւ զինուոր կ'արձանագրուին:

Ես երբ ասոնք իմացայ հոգեկան վիճակս բոլորովին փոխուեցաւ, գանկիս մէջ փոթորիկ մը սկսաւ թէ ի՞նչ միջոց պէտք էր գտնէի փախչելու համար:

Ուստի գացի աղջկան քով եւ կամացուկ մը փսփսացի.

— Քո՛յր, ասոնք ինծի կ'ըսեն դուն հայ ես եւ քեզ պիտի մեռցնենք, հետեւաբար այս գիշեր ես հոս չեմ կրնար մնալ, գիշերը ճամբորդել մտադրած եմ: Դուն ընկերներով միասին վաղը կը հասնիս տուն:

Պատասխանեց ազլիկը. «Ո՛չ, եղբայր, զիս ինչպէ՞օս այս մարդոց քով պիտի ձգես ու երթաս, լաւ է որ ես ալ լնկերանամ քեզի» :

— Ո՛չ, ըսի իրեն, ես քեզ գիշերով միասին չեմ կրնար տանիլ, ո՞վ գիտէ, թերեւս անշնորհ մարդու մը կամ սուազակի մը դէմ ելլենք :

Այսպէսով համողեցի ազլիկը, ձգեցի անոնց քով եւ վերադարձայ Տէր-Ձօր : Ճամբան շատ լաւ չէի գիտեր, շուարեցայ, յոյնեցայ եւ տեղ մը ծուարած քնացայ :

Առաւօտուն արշալոյսը հազիւ բացուած արթնցայ, նայեցայ շուրջս եւ հետուէն նշմարեցի Տէր-Ձօրը : Հոգիս սկսաւ խայտալ, չէի քայլեր, այլ կը վազէի. հասայ գետեղբք, նաւակ նստելու դրամ չէր մնացած քովս, ուստի մէջքիս գօտին կէս մէծիտի ծախեցի նաւավարին եւ անցայ գետը :

Մինչ մտքիս մէջ ծրագիր մը պատրաստել կ'աշխատէի, տեսայ նոր շինւող կամուրջին մօտ երեք վարդապետներ :

Անոնց ներկայութիւնը զիս շափազանց ուրախացուց եւ ոպետրեց. կ'ըսէի իւրովի. «Միթէ ողջ վարդապետներ՞ ալ կան եղբք» : Համարձակեցայ մօտենալ իրենց, եկայ կեցայ անոնց ետեւը, ուշադրութիւն ըրի անոնց խօսակցութեան : Տարբեր լեզուով կը խօսակցէին. ոչ արարերէն էր եւ ոչ ալ թրքերէն, յիշողութեանս մէջ սկսայ պրպտել : Մեր երկիրը Փրանսերէն կը խօսէին վարդապետները : Սկսայ հետեւիլ իրենց : Քիչ ետքը վարդապետներէն երկուքը ձեռքը թօթուեցին միւսին եւ բաժնուեցան իրարմէ : Ես հետեւեցայ առանձին քալողին՝ որ բաւական մը քալելէ ետքը դռնէ մը ներս մտաւ : Ես ալ ներս մտայ : Վարդապետը հարցուց ինձի .

«Ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ. ես կը նկատեմ որ կամուրջէն սկսեալ մեզի կը հետեւիս»:

Ես անմիջապէս ծռեցայ ձեռքերը եւ ոտքերը համբուրել ուզեցի եւ յարեցի. «Խնդրեմ վարդապետ, ես հայ եմ եւ ցեղախումբի մը մէջ կը մնամ, աղատեցէք զիս»:

Վարդապետը երբ լսեց հայ ըլլալս, վեր հանեց զիս եւ ըսաւ. «Ես քու հայ ըլլալդ ինչպէ՞ս կրնամ գիտնալ. ապացոյց ունի՞ս»:

— Վարդապետ, քիչ մը գրել գիտեմ եւ աղօթել ալ գիտեմ: Սկսայ բերանացի «Հայր մեր»ըսել: Հայերէն գրքեր հանեց, կրցածիս չափ կարդացի եւ համոզուեցաւ որ ես հայ էի, իր քով պահեց զիս, եկեղեցիին մէջ պաշտօն մը տուաւ ինձի, հոն կը մնայի եւ ամսական մը կը ստանայի: Ատեն մը ծառայեցի եկեղեցիին մէջ եւ փափաքեցայ սորվիլ արհեստ մը եւ հետեւեցայ ատաղձագործութեան: Քանի մը տարի շարունակեցի եւ ամուսնացայ հայուհիի մը հետ որ իբր որդեգիր կը մնար հայ ընտանիքի մը քով (Գէորգ Դանիէլեան) Ապու Քէմալի մէջ:(Գէորգ Դանիէլեան այժմ Հայաստան կը գտնուի): Բարեկամի մը թելադրութեամբ սրճարան մը բացի Սուվարի մէջ (որ Խապուր գետին եզերքը կը գտնուի) գործս լաւ էր, շինել տուի տուն մը, զնեցի պարտէզ, ունեցայ նաւակ մը որ Խապուր գետին վրայ կ'աշխատի իմ հաշտոյս. շատ հանգիստ կ'ապրիմ. ունիմ չորս մանչ եւ չորս աղջիկ զաւակներ:

Եթէ ունիմ մեծ մտահոգութիւն մը ան ալ՝ զաւակներուս հայեցի դաստիարակութենէ զրկուած ըլլալն է. անուս չմնալու համար կը յաճախեն արաբական վարժարաններ: Ամենամեծ զաւակս 19 տարեկան է:

Այսչափ բազմաթիւ զաւակներովս չեմ համարձա-

կիր ձգել Սուվարի մէջ ունեցած զրամներս եւ երթալ քաղաք մը, խորհելով թէ ինձի անծանօթ քաղաքի մը մէջ մինչեւ նոր գործի մը ձեռնարկելս կրնամ մատնուել թշուառութեան :

Կնոջս անունն է Եփրոս, իսկ զաւակներուս անուններն են. Ճորճ, Ժան, Զօհէր, Միշէլ, Անժէլ, Մէրին, Ժանէթ, Անթուանէդ :

Ծափօք -- Յովհ. Սարաֆեանը եւ կինը իրենց ութերորդ զաւակը մկրտելու համար Տէր-Զօր եկան Զատիկին Յովհաննէսը հետը բերած էր յուշերը, գրուած՝ թրքերէն լեզուով : Թարգմանեցի բաւական դժուարութեամբ, որովհետեւ ուղղագրութիւնը շատ սխալ էր :

Յովհ. Սարաֆեանի պաշտպանը, Ապտալլահ, ողջ է, յաճախ կ'այցելէ եւ ամէն տարի ձեռք մը հազուադէպ նուէր կը ստանայ Սարաֆեանէն :

ՍՐԲՈՒՅԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(Սղերդցի)

Հայրը՝ Տէր Եղիշէ : Մայրը՝ Ղարիպէ :

1915 Յուլիս ամսուան մէջ տարագրուած ենք :

Տարագրութենէ գրեթէ ամիս մը առաջ շրջակայք թուրքերը եւ քիւրտերը սկսած էին խժոժութիւններ լնել հայերուն հանդէպ : Գիւղէ գիւղ ճամբորդները կողոպտել, սպաննել, ծեծել, աղջիկները առեւանդել :

Տարագրութենէն 15 օր առաջ կէս գիշերին տեղւոյն

առաջնորդական տեղապահ Տէր Եղիա Ղարիպչահեանը կը կանչեն կառավարութենէն եւ գրութիւն մը ներկայացնելով կառաջարկեն ստորագրել, որ հետեւեալն էր. «Թուրքերը երբ մղկիթ հաւաքուած ջերմեռանդութեամբ կ'աղօթէին, հայերը զինուած ներս խուժեցին եւ ջարդեցին զանոնք» :

Տէր հայրը լսելով այս զրպարտութիւնը՝ կը վըր-դովուի եւ ի սպաս կը մեքժէ ստորագրել :

Այսպէսով առաջին առթիւ զինքը տարին եւ նահատակեցին :

Հետեւեալ օրը առաւօտուն կանուխ կը մտնեն շուկայ եւ առանց տարիքի խտրութեան իբր գործաւոր զինչորներ կը հաւաքեն 12 տարեկանէն վեր եզող այրերը եւ կը բանտարկեն : Ետքն ալ կէս զիշերին մաս առ մաս քաղաքէն դուրս հանելով աներեւակայելի չարչարանքներով կը չարչարեն, կը մեռցնեն եւ կը լեցնեն փոսի մը մէջ :

Երբ մենք լսեցինք այբերուն ջարդը, ահուսարսափի մատնուեցանք, լացինք ու սղբացինք :

Հայերը երբ իբր գործաւոր զինուորներ կը հաւաքէին, բաւական թուով մարդիկ միջոցը գտած էին փախչելով ապաստանիլ իրենց թուրք բարեկամներուն քով, օրական երկու ոսկի վճարելով անոնց :

Մինչ կ'իններս՝ վիշտ ու կոծի մատնուած աղիողորմ արցունքներ կը թափէինք, վարանումի եւ շփոթութեան մէջ չէինք կրնար որոշել թէ ի՞նչ քայլ պէտք էր առնէինք, եւ ահա այրերուն ջարդէն 15 օր ետքը մունեստիկ մը ամբողջ քաղաքին մէջ կ'ազդարարէր հետեւեալը. «Հայերը պէտք է գաղթի պատրաստուին վաղ առաւօտ ճամբայ ելլելու համար» : Քիչ ետքը երկրորդ մունեստիկ մը եւս կը յայտարարէր. «Ո՛վ որ հայ պահած է իր տան

մէջ, պէտք է դուրս ձգէ, հակառակ պարագային տունը հրոյ ճարակ պիտի ըլլայ» :

Ուստի, այս յայտարարութեան վրայ, թուրքերը իրենց պահած այրերը դուրս ձգեցին՝ որոնք ճարահատ կնոջական տարազով ծփտուած, խառնուեցան կարաւանին, որ մօտաւորապէս իբր առաջին կարաւան 5000 հոգիէ կը բաղկանար, ասորիներն ալ քշեցին մեզի հետ :

Հետեւեալ օրը սկսանք մեր սարսափելի ուղեւորութեան, մեր ունեցած ուտելիքի պաշարը քանի մը օրուան ընթացքին սոյառած էր արդէն : Մեզի ըսին. «Ջարդուելու կ'երթաք» . հետեւաբար շատ թեթեւ պատրաստութեամբ ելանք ճամբայ, մեր ծրարները մեր շալակը կապած, կը քայլէինք հետիտոն :

Յ-10 օրուան ընթացքին մեր կօշիկները փարատեցան, մնացինք բոկոտն . ճեղքուեցան մեր ներբանները : Մեր հազուստները պատուելով կը գործածէինք իբր վիրակապ սրպէսպի խիճերը եւ փուշերը մեր քայլերուն արդելք չդառնան :

Եղան մայրեր՝ որոնք ճամբորդութեան տաժանքէն, տաքէն եւ անօթութենէն լլկուած, իրենց գրկի երեխաները ժայտերու ծերպերու մէջ տեղաւորեցին եւ կամ յանձնեցին դանոնք գետի արաղասահ ընթացքին եւ քայլեցին . . . :

Կր քայլէինք գետեղերքէն հետեւաբար ջուրի կարօտ շմնացինք, բայց . . . անօթութիւնը . . . Կը հաւաքէինք խոտեր եւ կ'ուտէինք, իսկ եթէ ցորենի արտի մը հանդիպէինք, մարախի պէս կը յարձակէինք վրան, հասկերը փչրելով մեր ափին մէջ, կ'ուտէինք անյագաբար, բայց դժբախտաբար պահապաններուն եւ մեր ոստիկաններուն խարազանը անմիջապէս կը հեռացնէր մեզ արտէն :

Այն այրերը՝ որոնք ծպտուելով խառնուած էին կարաւանին մէջ, հակառակ իրենց ըրած զգուշութեան, ճանչցուեցան ոստիկաններէ եւ զնդակահարուեցան :

Կը քալէինք եւ կը քալէինք անդադար, բայց չէինք գիտեր մինչեւ ո՞ւր... Ջարդուելու մղձաւանջը ամէն օր եւ ամէն ժամ կը տանջէր մեր ընկճուած հոգին :

Վերջապէս կողոպտուելով, առեւանգուելով, անսուալ մեռնելով եւ իբր կարաւանին յետամնացները զնդակահարուելով, ամիս մը ետքը հասանք Մուսուլ : Մեր 5000 հոգինոց կարաւանէն հազիւ մնացած էինք 500 հոգի, որոնց մեծամասնութիւնը որբեր էին :

Ձինաղաղարին Մուսուլի կառավարութիւնը իւրաքանչիւր անձի համար օրական երկու հաց տուաւ, բացուած էր որբանոց մը, ուր տեղաւորեցին մեր կարաւանին մէջ գտնուող, Կարինէն եւ Տիգրանակերտէն եկող որբերն ալ : Վեց ամիս թէեւ խնամեցին զանոնք, բայց համաճարակ հիւանդութիւնը կէս առ կէս զգետնեց եւ մնացեալներն ալ փոխադրուեցան Պաքուպայի որբանոցը, բայց զժրախտաբար կարելոր մաս մը եւս հոն մեռած են, իսկ մնացեալ սակաւաթիւ որբերը արհեստի հետեւած, ետքն ալ ցրուած են զանազան ուղղութեամբ : Եգիպտոս, Սուրիա, Պոլիս եւայլն :

Երբ տարագրուեցայ ամուսնացած էի Ապտալլա Պասմաճեանի հետ, բայց միւս այրերու կարգին զինք ալ տարած մեռցուցած էին : Սղերդի յաջորդ կարաւանները տարբեր-տարբեր ուղղութեամբ քշած են տարբեր վայրեր, որոնց մասին ոեւէ տեղեկութիւն չկրցանք առնել, իսկ քաղաքին մէջ գտնուող, քալելու անկարող հիւանդներուն եւ ծերերուն վրայ քարիւղ թափելով այրած են :

Տարագրութեան ժամանակ ես եւ քրոջս աղջիկը Իս-

կուհին (որ ամուսնացած էր Սողոմոն Ամսէեանին հետ) միասին էինք և տասը տարի միասին մնացինք Մուսուլ: Հոն ամուսնացայ Հայկ Սահակեանի հետ, որ այն ատեն ազլի աւազաններուն վրայ քննիչ էր: Ծնած էր Դաւրէզ, պացած էր Երեւան և և Անդրանիկի զինուորներուն մէջ կամաւոր արձանագրուած էր: Ետքը Փրանսացիներուն իշխանութեան ժամանակ Սուրիա անցաւ, հոն ալ սկսաւ զինուորական ծառայութեան: Քանի մը տարի մնացինք Բասէլ-Այն: Ետքը գացինք Հասիչէ, հոն հետզհետէ ունեցաւ զինուորական պաշտօնի բարձրացում, բայց դժբախտաբար իր պաշտօնը կողմնակցութեամբ ուրիշին կը տրուի:

Այս դէպքը չափազանց կը յուզէ Հայկ Սահակեանը և յիշեալին կը պատճառէ ուղեղային խանգարում:

Հիւանդութիւնը կը յառաջանայ և վերջապէս կ'առաջնորդուի յիմարանոց, ուր կը մնայ քանի մը տարիներէ ի վեր:

Երբ կը յիշեմ Երբեմնի «Տէր Եղիայենք» մեծահամբաւ գերդաստանը՝ որ ազգին ընծայած է 40 կղերականներ. քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս (Կ. Պոլսոյ Զաւէն Պատրիարքը զարմիկս էր) կը բաղդատեմ խեղճ ամուսնոյս դժբախտութեան հետեւանքով թշուառացած սա ողորմելի վիճակիս հետ: Տարիքս յառաջացած, մարմնով տկար և ընկճուած տառապանքներու բեռան տակ, աշխատելու անկարող, կ'ապրիմ մենաւորիկ Հասիչէի ամայութեան մէջ:

ՆԱԶԻԿ ԳԱՔՏԱՆԵԱՆ

Արարական անունը հաթույն, Ռոտուսթոցի (Թէֆիրտաղ) :

Հայրը՝ Պետրոս Գարտանեան : Մայրը՝ Ազաւնի :
Եղբայրը՝ Համբարձում :

Ռոտուսթօ Մարմարայի եղերքը, բլուրի մը վրայ
ամփոթատրոնի ձևով բարձրացած պեղեցիկ քաղաք մըն
է Երկու պլխաւոր թաղամասերով՝ Սուրբ Թագաւոր և
Ս. Խաչ Թաղ անուններով :

Սուրբ Թագաւոր թաղը ունի համանուն Եկեղեցի ո՞ր
ուխտավայր մըն է և Յովնանեան Աղպ. Վարժարանը :
Իսկ Ս. Խաչ թաղը ունի Յիսուսեան Աղպ. Վարժարանը :

Հայերս այս քաղաքին մէջ մեծամասնութիւն կը
կազմէինք եւ կը պրաղէինք երկրագործութեամբ, շերտ-
մարուծութեամբ և վաճառականութեամբ :

Մենք կը բնակէինք Ս. Թագաւոր թաղը : Ինչպէս լո-
ւոր հայեր՝ մենք ալ ունէինք մեր սեփական տունը,
արտն ու այգին : Արտի ու այգիի դորձերէն դուրս հայրս
կը զբաղէր միս խորովելով ու ծախելով, ասոր համար
քաղաքին մէջ ճանչցուած էր «Քէպապճի Պետրոս»
անունով : Մեր բնտանիքը չորս հոգիէ բաղկացած էր .
հայրս, մայրս, եղբայրս եւ ես : Մեր աղգականները կը
գտնուէին Պոլիս, որոնցմէ մին էր Յարութիւն Պէրպէր-
եան : Մենք յաճախ տօնական օրերուն շոգենաւով կ'եր-
թայինք Պոլիս եւ շատ երջանիկ օրեր կ'անցնէինք մեր
աղգականներուն մօտ :

1915ին երբ գաղթականութիւն յայտարարուեցաւ,
ես հաղիւ 12 տարեկան դպրոցական աղջիկ էի . եղբայրս
ալ քանի մը տարու մեծ էր ինձմէ : Քաղաքիս հայերուն

հետ մենք ալ պատրաստուեցանք մեր գոյքերով, որոնք բաւական չատ էին եւ նստեցանք շոգեմաւ, եկանք Իդմիտ. հոն մեզ ասաջնորդեցին եկեղեցի ուր հաւաքուած էին բազմաթիւ հայեր: Եկեղեցիին դատիթիւր եւ ուրիշ

Նազիկ Գարտաննան

սրահներ հակերով եւ կարի մեքենաներով լեցուած էին: Հոս շատ տխուր եւ սրտաճմրիկ էր տեսարանը, մեծ եւ պղտիկ ամենքն ալ կու լալին:

Իդմիտ երկար շմացինք, քանի մը օր ետքը շոգեկառք նստեցանք եկանք քաղաք մը, ուր ըլլալը չեմ յիշեր, քանի մը շարաթ մնացինք հոն: Անկէ ետքը սկսանք քալել եւ հետիտտն ճամբորդել: Ո՞ր քաղաքներէ կամ դիւղերէ անցանք բացարձակապէս չեմ յիշեր, միայն որոշ կը յիշեմ որ երկար ճամբորդութենէ մը ետքը հասանք Մէսքէնէ:

Մէսքէնէ կը ներկայանար մեր աչքին թշուառութեան համայնապատկեր մը, ծեր, երիտասարդ, մա-

նուկ, շատ արդահատելի վիճակի մը մատնուած, ամէն
փողմ գետին փռուած, պառկած էին. հիւանդներ, հիւ-
ւանդներ:

Իմ խեղճ ծնողքս ալ հիւանդացան եւ մեռան հոս:
Մնացինք քոյր եւ եղբայր, մեր գոյքերը ի՞նչ եղան...
այդ մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն չունիմ:

Մեր թանկագին հայրն ու մայրը կորսնցնելէ ետքը
քոյր ու եղբայր, անտէր ու անպաշտպան քուսեցանք
եկանք Համամ՝ որ շատ հետու չէր Մէսքէնէէն: Մեր
հոգիէն զատ ուրիշ բան չունէինք, մնացինք վերջին
ծայր թշուառ եւ անօթի: Եղբայրս յուսահատ, յանձնեց
զիս արարի մը, հոն բաժնուեցանք քոյր եղբայր իրարմէ
եւ այլևս իր մասին սեւէ տեղեկութիւն չունեցայ: Հա-
մամ յիշեալ արարին քով մնացի մէկ ամիս, անոնք ալ
զիս ծախեցին ուրիշի մը, որ շատ ծերացած մարդ մըն
էր եւ կին ունէր:

Իմ ներկայութիւնս կնկանը շատ անախորժ թուեցաւ
եւ սկսաւ կռուիլ իր ամուսնոյն հետ որ զիս հեռացնէ
տունէն: Անոնք ալ զիս ծախեցին երրորդ արարի մը որ
Ալվայէթ Հալամի կը կոչուէր եւ իբր բանւոր կ'աշխա-
տէր շէնքերու շինութեան մէջ: Զաւակ չեմ ունեցած եւ
շատ աղքատ կեանք մը ապրած եմ:

Ներկայիս՝ ամուսինս շատ ծերացած է եւ հիւանդ
անկողնի կը ծառայէ, քանի մը տարիներէ ի վեր ես
մատնուած եմ վերջին ծայր թշուառութեան:

Ո՞վ կարօտալի աղպական պարագաներս, Լթէ ողջ
մնացած էք, եւ կամ սիրելի աղգականներս, կարօտ եմ
ձեր հոգնութեան, մի մոռնաք որ ես ալ ձեր մէկ բեկորն
էի, կ'ապրէի անհող եւ երջանիկ, ծնողացս գուրգու-
րանքին առարկայ. բայց աւա՛ղ... անողոք եւ դժխեմ
բազմիս հալածանքը հասցուց զիս այս վիճակին:

ԻՍԿՈՒՅԻ ԲԱՆԻԷԼԵԱՆ

Սէօլէօզցի (Պրուսայի շրջան)

Հօր անուն՝ Կարապետ Բանիէլեան: Մօր անուն՝ Քրիստինէ: Քոյրը՝ Ազաւնի: Եղբայրը՝ Բանիկ:

Պրուսա՝ Թուրքիոյ նշանաւոր քաղաքներէն է իբր կեդրոն շերամարուծութեան:

Մենք հայերս թէ քաղաքի եւ թէ գիւղերու մէջ կը դրապէս ընդհանրապէս շերամարուծութեամբ եւ այս գործին վերաբերեալ ճարտարարուեստով: Կ'աշխատէինք ընդարձակ մետաքսի գործարաններուն մէջ, ստեղծելով մեզի բարեկեցիկ վիճակ մը: Ունէինք հողեր, կալուածներ, չազանակի ընդարձակ պարտէզներ:

1915ին, սեւ օր մը, մունետիկ մը կ'ազդարարէր «Հայեր տեղահանութեան պատրաստուեցէք, 24 ժամէն ճամբայ պիտի ելլէք»:

Թուրքերը երդումով վստահեցուցին մեզ որ «2-3 շաբաթէն պիտի վերադառնաք եւ ձեր գոյքերը պիտի ստանաք, ուստի ամբարեցէք ձեր եկեղեցիներուն մէջ»:

Խեղճ հայերս դասնուկի միամտութեամբ հետեւեցանք կառավարութեան խորհուրդին: Մտածելով որ երկու շաբթուան համար շատ պարզ բաներու պէտք ունէինք միայն, առինք անհրաժեշտները եւ գոմէշի սայլերով ճամբայ ելանք, իբր թէ պարզ այցելութեան մը համար մօտակայ գիւղ մը կ'երթայինք:

Հասանք Էսկի Շէհիր, 5-6 օր վրաններու տակ մնացինք, որոնք տրուած էին կառավարութեան կողմէ: Ետքը մեր գոմէշի սայլերը հոն ձգելով նստեցանք չոզեկառք, մեր գոյքերն ալ միասին առնելով:

Ապահով եւ հանդիստ հասանք Գոնիա, հոն մնացինք 15 օր, զնեցինք ուտելիք, վարձեցինք կենդանիներ եւ շարունակեցինք մեր ճամբորդութիւնը մինչեւ Թարսուս, յետոյ կեաւուր Տաղ, որ՝ լեռնոտ տեղ մըն էր: Մնացինք հոն քանի մը օր: Մեր քովը եկաւ տեղւոյն Մուխթարը, պահանջեց մեզմէ իւրաքանչիւր անձի համար երկու օսմ. ոսկի, հակառակ պարագային սպանաց մեր կեանքին: Մենք հոն զղացինք որ, վերադարձ չկար եւ կը դիմէինք զէպի մահ:

Վճարեցինք պահանջուած դումարը եւ քանի մը օր մնալէ ետքը շարունակեցինք մեր ճամբան, հասանք Ատանա, հոն աւելի աղատ էինք, տեղացիները կը բերէին ուտելիքի վերաբերեալ ամէն ինչ եւ մենք կը զընէինք սուղ զիններով: Գնեցինք նաեւ վրաններ եւ շարունակեցինք մեր ուղևորութիւնը որ հետզհետէ կը դառնար տաժանելի:

Հասանք Բասէլ-Այն, հոն հանդիպեցանք հազարաւոր ուրիշ գաղթականներու, որոնք՝ բերուած էին ուրիշ քաղաքներէ: Մնացինք ամիս մը, աշնանային անձրեւներ սկսած էին, թշուառութիւնը տարածուած էր գաղթակ:սններուն վրայ, լուացուելու եւ մաքրուելու ոեէ դիւրութիւն չունէինք: Աղտոտութիւնը իր միջոցներով եւ համաճարակներով սկսած էր աւերներ գործել, կեանքեր խլել: Մէկ կողմէն ալջիկներ կ'առեւանգուէին, կողոպուտներ կ'ըլլային, վիճակնիս սոսկալիօրէն վատթարացած էր եւ ահա օր մըն ալ կարաւանը ճամբայ ելաւ, բաղկացած հազարաւոր հոգիէ: Կը քալէինք Եփրատ գետի ձախ ափէն: Տաժանելի ուղևորութիւն: Մեր ամէն քայլափոխին կը հանդիպէինք մարդկային դիակներու, որոնք ճամբու երկայնքին ինկած, մեռած, որ մէկը անդամահատուած, գլխատ-

ուած , որ մէկուն փորձութիքը շուները կը պարպէին : Այն սարսափազդու տեսարանները ճղակտուր կ'ընէին մեր սիրտերը : Վերջապէս երկար ճամբորդութենէ ետքը (Սէօրօղէն սկսեալ և ամիս) հասանք Տէր-Ձօր եւ մեր վըրանները հաստատեցինք գետեղերքը :

Տեղացիները ուտելիքներ կը բերէին ծախելու համար եւ մենք կը գնէինք սուղ գիներով : Փոքր հաց մը մէկ մէճիտ : Կը սպասէինք մեր հերթին ճամբորդելու համար , բայց չէինք գիտեր թէ ո՞ւր . . . :

Մինչդեռ օր մը տրտում , տխուր երբ վրանին առջեւ նստած կը խոկայի , մարդ մը մօտեցաւ ինձի որ կը կոչուէր Սպտիւլ Գատէր Միւֆթի , ոստիկան էր , ծնողքէս խնդրեց որ գիս իր մեծ եղբօր իբր կին տան որ ծերացած մարդ մըն էր , միեւնոյն ատեն ներկայացաւ ուրիշ թեկնածու մը որ կը կոչուէր Ալի Էֆէնտի՝ ոստիկանապետ եւ բողոքատմամբ միւսին աւելի երիտասարդ : Յիշեալ երկու անձերը բաւական վիճարանեցան , իւրաքանչիւրը կ'ուզէր ինքը տանել , վերջապէս խնդիրը դատարան ինկաւ , դատաւորը իմ հաւանութիւնս ուղեց : Ընտրեցի Ալի Էֆէնտին , որ՝ նիքեահ էլաւ հետս :

Իմ այս ամուսնութեանս հետեւանքով թէեւ ծնողքս , եղբայրներս եւ քույրս դաղթականութենէ զերծ մնացին եւ կը բնակէին Տէր-Ձօր , բայց զժրաղճաբար վերջին հրամանի համեմատ , բոլոր գաղթականները պէտք էր հետանային Տէր-Ձօրէն , ուստի ծնողքս ալ ընտանեօք շուեցան գետէն անդին , ետքը իմացայ որ ճամբան գնդակահարուած են :

Ալի Էֆէնտին երբ հետս ամուսնացաւ զիս իմ կրօնքիս մէջ տղատ ձգած էր , բայց ետքը իր շրջանակէն թերադրուած ուղեց որ իր կրօնքին հետեւիմ , ես չյօժարեցայ , որով ան սկսաւ պող վերարեբմունք ցոյց տալ

ինծի հանդէպ: Ես ազդուած՝ միջոց մը խորհեցայ վերջ տալու այս ընտանեկան պաղ յարաբերութեան:

Օր մը երկու սէճճէտէ (վրան աղօթելու մասնաւոր պորպ) փոնցի քովէ քով եւ ըսի. «Ալի էֆէնտի ես ալ ձեզի հետ պիտի աղօթեմ այսօր»:

Ալի էֆէնտին շատ գոհ մնաց այս առաջարկէս եւ երկուքս միասին սկսանք աղօթել: Ես կը հետեւէի անոր շարժումներուն, երբ անիկա երկրպագութիւն կ'ընէր, ես ալ կ'երկրպագէի, քանի որ մեր կրօնքն ալ ընդունած էր երկրպագութիւն:

Աղօթքը վերջացաւ, սէճճէտէները ծալլեցի երկիւրս յստութեամբ եւ վերցուցի մէջտեղէն, յետոյ ըսի.

— Ալի էֆէնտի գո՞հ էք որ ձեզի պէս եւ ձեր փափաքին համեմատ աղօթեցի:

— Անշուշտ, պատասխանեց Ալի էֆէնտին:

— Լաւ, յարեցի ես, կրցա՞ք հասկնալ նաեւ թէ իմ սիրտս որո՞ւ ուղղեալ էր. Քրիստոսի՞ թէ Մուհամմէտի:

Ալի էֆէնտին քմծիծաղ մը ունեցաւ դէմքին վրայ եւ ըսաւ. «Հա՛յ աղջիկ, յաղթանակը տարի՛ր, գնա՛ որո՞ւ կ'ուզես անոր աղօթէ, սիրտերը քննողը Աստուած է միայն»: Այնուհետեւ ես մնացի ազատ իմ կրօնքիս մէջ:

Ալի էֆէնտին երբ հետս ամուսնացաւ վեց ամիսէ ի վեր այրիացած էր եւ ունէր 3 աղջիկ եւ 1 մանչ գաւակ: Աղջիկներէն մեծը գրեթէ ինծի հասակակից էր եւ միասին պուպրիկի լաթեր կը կարէինք, կը գուարճանայինք զանազան խաղերով:

Այսպէս անցաւ երեք տարի, ես ունեցայ անդրանիկ աղջիկ գաւակս: Օր մը Ալի էֆէնտին ըսաւ ինծի.

— **Պատիճէ՛** (իմ արարական անունս էր) դուն տա-
կաւին պզտիկ եւ անսիրոճ ես տանտիկնութեան գործերու
մէջ, մանաւանդ պզտիկ ալ ունիս, հետեւաբար օգնակա-
նի մը պէտք պիտի ունենաս, պիտի բերեմ հայ աղջիկ մը
եւս որ միասին օգնէք իրարու :

Ալի էֆէնտինն այս անակնկալ արտայայտութիւնը
այլլայլեց իմ հոգիս. ճիշ մը արձակեցի եւ սկսայ լալ :
Բայց ի զո՛ւր որ վճիռը արձակուած էր եւ պիտի գոր-
ծադրուէր :

Հետեւեալ օրը Ալի էֆէնտինն բերաւ հայ աղջիկ մը,
Այնթապցի Նուրիցա Թիւթիւնճեան, որը տարիքով բա-
ւական մեծ էր ինձմէ եւ երեք տարիէ ի վեր արդէն ան
ալ կրինն է եղեր Ալի էֆէնտինն, յիշեալին սեփականու-
թիւնը եզոզ ուրիշ տան մը մէջ : (Արաքներուն համար
սովորական է քանի մը տուն ունենալ եւ քանի մը կրն
պահել) : Ալի էֆէնտինն իր պաշտօնին բերմամբ յաճախ
գիշերները տուն չէր գար, որով միտքս հանդարտ էր
եւ չէի կրնար կասկածիլ իր բացակայութեան մասին :
Ուստի աղջկանս ծննդեան առիթով միացած էինք մէկ
յարկի տակ, թէեւ սկիզբէն անտանելի թուեցաւ մեզի,
բայց վարժուեցանք իրարու եւ սիրով ապրեցանք, եր-
կու արենակիցներ եղանք խորհրդակից եւ եղանք սրտա-
կից եւ ցաւակից :

Ալի էֆէնտինն շատ ազատամիտ մարդ էր, երկուքիս
հանդէպ ալ շատ ազնիւ վերաբերմունք ունեցաւ, 35 տա-
րի միասին ապրեցանք, ես ունեցայ երեք աղջիկ եւ մանչ
ղաւակ մը, որոնց անունները դրած եմ գոյգ. Մուհամ-
մէտ, Փանոս. Արշալոյս, Ֆիքրիյէ. Ալիս, Էնիսէ. պրզ-
տիկ աղջիկս՝ Աֆաֆ : Տղաս ներկայիս կը գտնուի Պելճի-
քս եւ կը պատրաստուի իբր ելեքտրական երկրաչափ :

Ընկերուհիս Նուրիցան ամուսնութենէ եօթը տարի

ետքը ունեցաւ աղջիկ դաւակ մը միայն եւ զայն ալ ամուսնացուցած է Ալի էֆէնտիին եղբոր զաւկին հետ : Նոյնպէս իմ աղջիկներս ալ ամուսնացած են իրենց հորեղբոր տղայոց հետ , պլտիկ աղջիկս է որ տակաւին դպրոցական է եւ ամուրի :

Մեր ամուսինը թէեւ երեք տարի է ի վեր մեռած է , բայց մենք կ'ապրինք մէկ տան մէջ եւ մէկ սեղանի շուրջ , կը ստանանք մեր ամուսնոյն հանգստեան թոշակը եւ արտերէն գոյացած բերքերը , նաեւ կալուածներուն վարձքերը : Այնպէս որ այս բոլորը բաւական կ'ըլլան մեր ապրուստին : Խորթ աղջիկս իր ժառանգի բաժինը նուիրեց իմ զաւկիս Մուհամմէտին , իբր միակ շառաւիղը իրենց գերդաստանին :

Գաղթականութեան շրջանին , ամուսնութենէս ետքը Փիղիքական տկարութեան մը հետեւանքով շաբաթէ մը ի վեր անկողնի կը ծառայէի , երբ մօրեղբորս կինը էլիզան եկաւ տեսաւ զիս հիւանդ . շատ ցաւեցաւ , առջինն կ'աղջիկս բաւական մեծցած էր 3.4 տարեկան , էլիզան ուզեց զիս տանիլ Սթամպուլ , նկատելով որ ամուսինս երկրորդ կին մը 'եւս առած էր՝ Նուրիցան : Բայց Ալի էֆ . ն աղջիկս չտուաւ , հետեւաբար ես ալ իբրեւ մայր չկրցայ բաժնուիլ եւ չհետեւեցայ էլիզային :

ՆՈՒՐԻՑԱ ՅԻԻԹԻՆՃԵԱՆ

(Այնթապցի)

Հօր անունի՝ Յովհաննէս: Մայրը տարագրութենէն շատ առաջ կորսնցուցած էր, երբ Նուրիցան 3 տարեկան էր: Ունէր խորթ մայր մը եւ երկու քոյրեր. Մարիամ եւ Խաթուն. մին 10 եւ միւսը 8 տարեկան:

1915ին սկսած էր տեղահանութիւնը Այնթապի մէջ եւ մեկնած էին քանի մը կարաւաններ:

Մենք իբր բողոքական տակաւին կը մնայինք մեր տուներուն մէջ, բաժնուած ազգական, պարագաներէ մտահոյ եւ ընկճուած, անտեղեակ մեր յառաջիկայ կացութեան:

Ձ ամիս մնացինք այս դրութեան մէջ: Օր մըն ալ յանկարծ մեր տան դուռը բաղխեցին: Բացինք, Մուխթարն էր, զաղթի պատրաստութեան հրահանգ կու տար բոլոր բողոքականներուն: Ինչպէս որ նախորդ կարաւանները հրահանգեցին, անհրաժեշտները առնել եւ աւելորդները ձգել եկեղեցի, հակերուն մէջ ամփոփուած եւ վրան մեր անունն ու մականունը գրուած: (Որովհետեւ Այնթապ ցուրտ քաղաք էր եւ մենք կ'ունենայինք շատ զորպեր, կապերտներ, զոյգ անկողիններ, որոնք վրայէ վրայ կը ձգուէին: Վերջապէս ամէն ինչ): Եթէ ծախել ուզէինք, ոչինչ պիտի արժէին, երբ նոր կարի մեքենայի մը կէս մէճիտ գին կը տրուէր: Թուրքերը կ'ըսէին. «Մի ծախէք, ձգեցէք հոս, երբ վերադառնաք կրկին դուք կը գործածէք»:

Բայց մենք խորհելով թէ գացողները չվերադար-

ձան, մեծ քանակութեամբ ուտելիքի պաշար, հագուստեղէն եւ թեթեւ անկողիններ աննելով մեկնեցանք մեր քաղաքէն, աշնան մէջ, կառքերու կամ կենդանիներու վրայ բեռցուցած մեր գոյքերը, մերթ նստելով բեռներուն վրայ եւ մերթ քայլելով: Մէկ օրէն հասանք Պիրէճիկ որ շատ մօտ էր, քանի մը օր մնացինք հոն որպէսզի շախթուրներ (նաւակ) նորոգուին: Ելանք ճամբայ իւրաքանչիւր անձի համար վճարելով 1 օսմ. ոսկի վարձք: Մեր գոյքերը միասին աննելով նստեցանք շախթուրներու մէջ եւ շարունակեցինք մեր ճամբան հանգրուան առ հանգրուան հանդիպելով՝ Մէսքէնէ, Դիպնի, Բազգա, Սապկա, Ապուհարարա... Մտէն: Ամէն օր իրիկունները կ'ելլէինք շախթուրէն գետեղերք, կը լարէինք մեր վրանները, եղանակը անձրեւոտ էր, կրակ կը շինէինք, կերակուր կը պատրաստէինք: Ամէն օր այս տաժանելի յոգնութիւնը պիտի կրկնուէր: Հազիւ թէ կը փակէինք մեր աչքերը եւ ահա ոստիկանները գողի պատմութիւն մը կը յօրինէին եւ կը սկսէին պոռալ. «Գող եկած է... գո՛ղ... արթնցէ՛ք, ձեր գոյքերուն տէր եղէ՛ք»: Որպէսզի այս պատրուակով իւրաքանչիւր ընտանիքէ ստանային 3-5 ոսկի կաշառք:

Այսպէս կողոպտուելով հանգրուան առ հանգրուան շարունակեցինք մեր ճամբան՝ որու ընթացքին անպակաս էին առեւանգումներ: Լուսահոգի հայրս ամէն առտու յարդը կը խաչէր եւ այդ ջուրով մեր դէմքը կը լուայինք որպէսզի տղեղնայինք: Այսպէսով հասանք Տէր-Չօր, հոն կամուրջին գլուխը ոստիկաններ կեցած, կը հարցնէին գաղթականներուն թէ՛ «Այնթապի ասեղնապործութիւն գիտէ՞ք թէ ոչ»: Ով որ հաստատական պատասխան կու տար, զայն կ'անցընէին Տէր-Չօր, իսկ մնացեալները կը դրկէին ձէզիբէ:

Ես եւ քոյրս որ լաւ սորված էինք այդ ասեղնագործութիւնը, բախտը ունեցանք մեր ընտանեօք մտնել քաղաք եւ սենեակ մը վարձել:

Հոս մնացինք վեց ամիս մեր բերած պաշարը ուտելով: Մեր դրացիները զիս տեսնելով կը թելադրեն իսլամները որ հետս ամուսնանան: Բայց հայրս մերժեց ամէնն ալ եւ զիս ամուսնացուց հայու մը հետ:

Հապիւ թէ հայրս իր միտքը հանդարտեցուցած էր իմ մասիս, զինք քչեցին ընտանեօք. շատ չանցած օր վըճ ալ ամուսինս բռնած շուկայէն, կարաւանին խառնեցին: Մնացի մենաւորիկ, անտէր եւ զուրկ ապրուստի միջոցներէ:

Ուստի պէտք էր աշխատէի: Տէր-Զօրցի արար ընտանիքի մը կիները լսելով որ ես առանձին մնացած եմ եւ զիտեմ ասեղնագործութիւն, եկան, զիս իրենց տունը տարին որպէսզի պատրաստեմ իրենց աղջկան օժիտին վերարերեալ ասեղնագործութիւններ:

Այս պարսպան շատ հեշտ թուեցաւ ինձի եւ մխիթարեց զիս: Իրենց տան մէջ ինձի յատկացուցին սենեակ մը, ուր կարելի էր անցնիլ ուրիշ սենեակէ մը, այնպէս որ ես աչքէ հեռու նուիրուած իմ աշխատանքիս, փակուած այն սենեակին մէջ եւ տարուած իմ խղճերէս, կը գործէի անդադար, կերակուրի պահերուն ուտելիքս ալ ափսէի մը մէջ դրուած կը բերէի ինձի: Տանք մէկ անդամը կը նկատուէի, քայց այրերը չէին տեսած զիս երբեք: Անընդհատ երեք ամիս աշխատեցայ, ամառը վերայ հասաւ, օդը շատ հեղձուցիչ էր, միջոց մը բակը ելայ տան աղջկան հետ երբ յանկարծ փողոցի դուռը բացուեցաւ եւ տան տիրուհիին երէց որդին ներս մտաւ եւ բացազանչեց. «Օ՛ . . . ուսկի՞ց այս աղջիկը մեր տան մէջ»: Անոր յաջորդեց երկրորդ զաւակը, ես խուսափե-

լու առիթ չունեցայ, տեսնուած էի: Երկու եզրայր սկսան վիճարանիլ. մէկը կ'ըսէր. «Ես պիտի ամուսնանամ հետը» իսկ միւսը կ'ըսէր. «Ես»: Ոնդիրը մօրերնուն հասցուցին. մայրերնին երկուքն ալ յանդիմանեց և չուզեց հազորդել խնդիրը ամուսնոյն, խորհելով թէ մի գուցէ ան ալ ուզէր ամուսնանալ հետս:

Ուստի առաւօտ կանուխ զիս առաւ տարաւ որբեւայրի արար կնոջ մը քով եւ հոն կը շարունակէի իմ աշխատանքս, ի հաշիւ իմ նախորդ բարերարուհիս, սր իբր իր գաւակը պաշտպանեց իմ պատիւս եւ կեանքս:

Ձենք կրնար ուրանալ, մենք հայուհիներս որ մեծաւ մասամբ վայելցինք արարներու վեհանձնութիւնը և բարիքները: Ունեցանք խելացի զաւակներ որոնք մեր վարկը բարձրացուցին մեր ամուսնիներուն քով, նաև իբր զործունեայ և ժիր տանտիկիներ՝ արժանացանք իրենց պնահատանքին:

Մինչ ևս նուիրուած իմ ազօթքներուս և աշխատանքիս, կ'ապրէի խաղաղ այդ որբեւայրի կնոջ քով, ոստիկանապետի համազգեստով մարդ մը ներս եկաւ, տեսաւ զիս և սկսաւ հետաքրքրուիլ ինձմով, տեղեկացաւ իմ կացութեանս և անմիջապէս որոշեց ամուսնանալ ինձի հետ: Գաղտնի նիքեահ եղաւ, որովհետեւ կառավարութիւնը արգիլած էր երկու հայուհի միեւնոյն ատեն կին ունենալ: Նիքեահէն ետքը տարաւ զիս սենեակ մը, ուր կային ուրիշ 6 սենեակներ եւս, վարձուած իւրաքանչիւրը հայ գաղթականներու կողմէ:

Շարժուան ընթացքին քանի մը անգամ կ'այցելէր ինձի եւ ապրուստս կը հոգար: Իր կեանքին մանրամասնութեան տեղեակ չէի, միայն գիտէի որ ինք ոստիկանապետ էր եւ ամէն գիշեր չէր կրնար մնալ իր տունը:

այս անձը սստիկանապետ Ալի էֆէնտին էր : Շատ բարեկացակամ էր հայոց հանդէպ :

Օր մը գիշերով քաղաքին մէջ պտտած ատեն կը տեսնէ որ խումբ մը պատանիներ պարտէզներու մէջ կը հալածէին հայ աղջիկ մը որ իբր հագուստ կը կրէր իր վրայ ցորենի պարկ մը, որուն վրայ ծակեր բանալով դլուխը եւ թեւերը անցուցած էր եւ մէջքին վրայ ալ կապած էր չուան մը :

Ալի էֆէնտին աղմուկը լսելով կը մօտենայ խումբին խարապանի հարուածներով կը ցրուէ պատանիները, եւ աղջիկը կը բերէ ինծի կը յանձնէ :

«Հայ է, ըստէ, անտէր է, պէտք է մաքրես եւ հագուեցնես» : Վաղեցի խոհանոց, կաթսայով ջուր տաքցուցի, լուացի, մաքրեցի, իմ հագուստներէս հագցուցի իրեն, կերակրեցի եւ պահեցի քովս իբրեւ քոյր ինծի :

Փամանակի ընթացքին աղջիկը ամուսնացուցինք արարի մը հետ, որ ունի հիմա աղուորիկ եւ խելացի մանչեր եւ աղջիկներ :

Այսպէս ապրեցաւ Ալի էֆէնտին միշտ օգնելով հայերուն :

Մեր ամուսնութենէն երեք տարի ետքը, Ալի էֆէնտին իր ընտանեկան սպարազանները պարզեց ինծի եւ տարաւ զիս իր առաջին տունը՝ ուր կ'ապրէր Իսկուհին : Անչուշտ հայերուս գաղափարով մեզի համար անտանելի էր այս կեանքը, բայց իբր բախտակից եւ արիւնակից քոյրեր վարժուեցանք իրարու, ապրեցանք սիրով :

ԵՊՐԱՔՍԷ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

Արարական անունը՝ Պետրիյէ (Իգմիտցի)

Հայրը՝ Կարապետ Մելգոնեան: Մայրը՝ Վարսենիկ:
Եզրայրները՝ Ահարոն, Մելգոն, Զաֆարիա: Քոյրը՝
Արուսեակ Պօղոսեան:

1915 ամառուան մէջ կառավարութիւնը հաւաքեց
տեղւոյս հայ երեւելիները եւ երիտասարդները իբր զոր-
ծաւոր զինուորներ ճամբայ շինելու պատրուակով:

Եպրաքսէ Մելգոնեան

Այս դէպքէն հաղիւ տասն օր ետքը քաղաքիս բոլոր
հայ թաղերը ոստիկաններով եւ զինուորներով պաշար-
ուեցաւ եւ միեւնոյն ժամանակ մունետիկ մը կը յայտա-
բարէր հայերուս. «Երեք օր բացարձակապէս դռնէն

դուրս չելլել և պատրաստուիլ զաղթականութեանս : Այս յայտարարութիւնը ցնցեց մեզ, կ'երեւակայէինք մեր կատարելիք տաժանելի ուղեւորութիւնն ու աղէտները : Մեր սեփական տունն ու տեղը, մեր հօրենական օճախը ձգեցինք ու բաժնուեցանք : Առինք ուտելիքի սոռատ պաշար, հագուստեղէն եւ թեթեւ անկողիններ : Ես առանձին ըլլալով մէկ փոքրիկ զաւակովս միացայ մօրս ընտանիքին եւ ելայ ճամբայ :

Տարագրութենէն քանի մը տարի առաջ ամուսնացած էի Պարտիզակցի Գայմագճի Յակոբի (մականունը չեմ յիշեր) հետ : Ունէի Մուշեղ անունով Չ ու կէս տարեկան դաւակ մը եւ երկրորդով ալ յղի էի :

Իզմիտէն շոգեկառքով եկանք Գոնիա, ետքը էրէյլի : Հոս մնացի բացօթեայ երեք շաբաթ : Ենթարկուած յուզումներս եւ ցնցումներս պատճառ եղան որ մանուկը չոս ծնէր ժամանակէն առաջ եւ մեռնէր անմիջապէս :

Ես մնացի Փիզիքապէս տկար, շատ դժուարութեամբ հասանք Ատանա, ամիս մը հանգիստ ըրինք հոն, մի քիչ կազդուրուեցայ : Ասկէ ետքը սկսաւ տաժանելի ուղեւորութիւն դէպի Գաթմա :

Մեր ուտելիք պաշարը սպառած էր, ինչ գոյք որ ունէինք ծախեցինք, վերածեցինք դրամի եւ ելանք ճամբայ :

Ամուսինս թուրքերը կաշառելով մնացած էր Իզմիտ, որպէսզի աշխատէր մեզ ալ վերադարձնել :

Երբ մենք Գաթմա հասանք, ինքն ալ եկաւ միացաւ մեզի, որովհետեւ թուրքերը թէ կաշառքը առած էին և թէ զինք զաղթական հանած : Հետիոտն քայլելուն հետեւանքով ոտքերը չափազանց ուռած էին եւ քայլելը անկարելի դարձած էր :

Եղբայրներս զիւղերէն ալիւր կը ճարէին, հաց եփելով կը ծախէին :

Հոս բաժնուեցանք ծնուլքէս, որովհետեւ ամուսինս քալելու ի վիճակի չէր, կ'ուզէր երթալ Հալէպ որպէսզի ոտքերը դարմանել տայ : Դժբախտաբար մեզ փոխանակ Հալէպ տանելու, տարին Ռաս-էլ-Այն : Թշուառութեան հետեւանքով ամուսինս եւ զաւակս մեռան հոս, ես մնացի բոլորովին առանձին, ընկերացայ հայ ընտանիքներուն : Թիֆոյի համաճարակը սկսաւ օրական հազարաւոր կեանքեր խլել : Միեւնոյն ժամանակ ջարդն ալ կը շարունակուէր Ձէչէններուն ձեռքով :

Ամուսինս, Ահմէտ Չափուչ որ այն ատեն Սէվքիաթ Մէմուրի էր, զիս առաւ դահիճներուն ձեռքէն եւ բերաւ Տէր-Չօր որ իր ծննդավայրն էր : Այդ թուականէն սկսեալ կ'ապրիմ Տէր-Չօրի մէջ : Ունեցած եմ հինգ աղջիկ եւ երկու մանչ դաւակներ : Աղջիկներէս երկուքը ամուսնացուցած եմ, մանչերէս մին Փիզիքապէս շատ տկար է, իսկ միւսը քարիւղի ընկերութեան մէջ կ'աշխատի իբր ծառայ : Ամուսինս շատ ծերացած է եւ անկարող աշխատելու, շատ աղքատ կեանք մը վարած եմ : Թէեւ Լօթը դաւակներս հոգալով հանդերձ իբր լուացարարուհի ալ աշխատած եմ, բայց ներկայիս Փիզիքապէս անկարող եմ եւ կարօտ օգնութեան :

ՈՎՍԱՆՆԱ ՊԷՐՊԵՐԵԱՆ

(Ուրֆացի)

Հայրը՝ Գասպար Խաչենան: Մայրը՝ Մարիամ:
Եղբայրը՝ Կարապետ: Քոյրերը՝ Սուլթան Արապաբենան,
Էլմա Զուլբենան:

Բնիկ Ուրֆացի եմ, ամուսնացած էի Յակոբ Գէր-
պէրեանի հետ, որ ունէր երկու զաւակ. Ռերեկա՝ 11
տարեկան. Սարգիս՝ 9 տարեկան:

Ես ալ ունեցայ չորս զաւակ: 1915ի տարագրութե-
նէն ստաջ ամուսինս իբր պործաւոր զինուոր տաքին եւ
ալ չվերապարձաւ: Կիներն ալ տարին Միլլէթ-Պան ըս-
տած պանդոկը ուր մնացինք արգելափակուած: Շատ
սոսկոյի վիճակի մը մատնուած էինք, ծեր, երիտա-
սարգ, մանուկ, հարիւրաւոր հոգի խճողուած, անօ-
թութիւն, աղտոտութիւն: Միեւնոյն ժամանակ կառա-
վարութիւնը բացած էր որբանոց մը եւ սրբեր կը հաւա-
քէր. ես ալ աչքի առջեւ ունենալով վիճակիս անստու-
գութիւնը, Սարգիսն ու Ռերեկան իբր մի քիչ խելահաս-
ներ յանձնեցի որբանոց: Քանի մը օր ետքը մնացեալ 4
զաւակներովս՝ որոնք տակաւին շատ փոքր էին, տա-
րադրուեցայ ստանց ունէ պատրաստութեան: Չորսն ալ
քալելու անկարող, հազիւ թէ քանի մը օր քալեցինք,
չքաւորութիւն եւ յոգնութիւն պարտադրեցին դիս որ եր-
կու զաւակներս ալ՝ Լեւոնն ու Եղիսաբեթը յանձնեմ
թուրքերուն, այնպէս որ Ուրֆայէն մինչեւ Թէլ Լալիպ
չորս զաւակներէս բաժնուեցայ:

Կը քալէի երկուք ու կէս տարեկան Մարիիս ձեռքէն
որնած եւ տասն ամսու մանչ զաւակս ալ զրկած՝ անօ-

թի, ծարաւ. աշնան վերջն էր. տեղատարափ անձրևե-
եւ փոթորիկ: Խեղճ Մարիս, երբ իր պարտասուած
նիհար սրունքները չէին շարժեր յոգնութենէն, աղիո-
զորձ կու լար, մենք կը քալէինք խարազանի հարուած-
ներուն տակ, իսկ անիկա մնաց գիւղի մը մօտ դաշտին
մէջ: Մարդ մը տարա՞ւ գինք, թէ շնագայլերու կեր
եզաւ, չեմ գիտեր, միայն թէ 37 երկար տարիներ ան-
ցած են եւ ես տակաւին կը լսեմ անոր «Ա՛խ... մայրիկ,
մայրի՛կ» պոստայր ետեւէս:

Եւ ահա թիֆուսի համաճարակ. բիւրաւորներ կը
փոսուին աջ ու ձախ: Ես ալ հիւանդ ինկած եմ, դիւուորը
հրացանով գարկաւ ձյեց կին մը՝ որ քովս կը գտնուէր.
Կինը ինկաւ վրաս, ես մնացի արեան ճապաղիքներուն
մէջ...

Անգին մանկիկս կու լայ անօթի, կը ճշայ անդա-
գար: Կին մը դիս մեռած կարծելով զայն խեղդեց որ-
պէտզի վերջ տայ ճիչերուն: Իւրաքանչիւր մօր սիրտը
բար գարձած, դութը ջնջուած էր ի սպառ:

Ձինուորները կը շարունակէին սպանողը, հիւանդնե-
րը բնաջնջել կ'ուզէին: Ես դիակին տակ ծածկուած չէի
կրնար շարժիլ, չէի կրնար պոռալ: Վերջապէս քանի մը
ժամէն գաղթեցաւ սպանողը: Շարաթ մը մնացինք հոն,
ետքը շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Սուլթան Թէ-
փէ. հոս ալ մնացինք շարաթ մը եւ սկսանք անապատի
ճամբորդութեան, որ տեւեց երեք ամիս: Չեմ գիտեր,
չեմ ալ յիշեր թէ ի՞նչ կը կոչուէին այս վայրերը. մի-
այն սա չափը գիտեմ որ մեյլի միշտ շրջան ընել կու տա-
յին միեւնոյն վայրերը, որպէսզի իյնանք պարտասուն
եւ անսուաղ: Եթէ հանդիպէինք արար վրանաբնակնե-
րու, դրամ ունեցողներ կը գնէին հաց կամ ուրիշ ուտե-
լիքներ եւ մի քիչ կ'օգնէին չունեցողներուն, հակառակ

պարագային կը մնայինք անօթի եւ խոտեր ուտելով մեր կմախքացած մարմինը կը պահէինք: Եղան պարագաներ որ ուղտի մէզով շաղուեցինք ալիւրը եւ հաց պատրաստելով կերանք:

Երբ այսպէս չքաւոր ու թշուառ մնացի, յուսահատ ինքզինքս յանձնեցի Եփրատի հոսանքին: Արաբներ ազատեցին զիս ըսելով. «Մե՛ղք է, տակաւին շատ երիտասարդ է եղեր»: Այսպէս խեղդամահէ ազատած, այս ալ Աստուծոյ կամքը նկատեցի եւ շարունակեցի իմ տաժանելի կեանքս:

Մինչ այսպէս եւ թշուառութեան մատնուած, չափազանց աղտոտած, ոջլոտած, մաղերս ամբողջ թափած ոջիւղն, դանկա մնացած էր մէջտեղ վէրքերով ծածկուած, խոտեր ուտելով կը պահէի գոյութիւնս, մարդկային կերպարանքէ դուրս ելած հրէշային կերպարանք մը ստացած էի, եւ ահա արար այլձիկ մը մօտեցաւ ինձի եւ իբր սպասուհի տանիլ ուզեց զիս իրենց վրանը:

Իմ տաժանելի վիճակիս մէջ, այս առաջարկը երկնային շնորհ մը թուեցաւ ինձի. սիրով յօժարեցայ, որովհետեւ ուրիշ ելք չէր մնացած: Ամբողջ կեանքիս մէջ երախտիքով կը յիշեմ այդ արար այլձիկը որ զիս տարաւ իբր սպասուհի, մաքրեց, ազատեց զիս ոջիւղներէն եւ կանոնաւոր սնունդ տալով նոր կեանք եւ ոգեւորութիւն պարգեւեց ինձի: Իրենց գիւղը կը գտնուէր Ուրֆայէն 18 ժամ հեռու, մօտաւորապէս տարի մը ծառայեցի իրենց. փոխադարձաբար զո՛հ էինք իրարմէ:

Օրին մէկը ճամբորդէ մը իմացայ որ Եղիսաբեթ այլձիկս ողջ էր եւ Ուրֆա թուրք ընտանիքի մը քով կը գտնուէր:

Յուզումէս ինքզինքս կորսնցուցած էի: Առանց իմա-

ցընելու տանտիրոջս, գալտնաբար հեռացայ տունէն որպէսպի երթամ Ուրֆա եւ գտնեմ աղջիկս :

Արարները երբ կը հասկնան փախուստս, ետեւէս ճամբայ կ'ելլեն, կը հասնին ինծի եւ համողելով կը վերադարձնեն զիս իրենց վրանը :

Բայց մայրական դորովը արգելք չընդունիր . 15 օր ետքը կրկին փախայ իրենց քովէն եւ բաւական փնտրուսուքներէ եւ տառապանքներէ ետքը գտայ աղջիկս : Բայց սե՛ւ ճակատապիր, ս'չ միայն չյանձնեցին զայն, այլ անյայտացուցին : Լալով, ողբալով կրկին վերադարձայ իմ արար տիրոջս վրանը, կսկիծը սրտիս, սկսայ աշխատիլ եւ դբողիլ իմ սովորական գործերովս : Բայց ամբողջ սէրս կեղրոնացուցած այդ միակ աղջկանս վերայ՝ որ սղջ Էնացած էր, դիշեր, ցորեկ կը տառապէի :

Ձինադադարը վրայ հասաւ, ելայ արաբ տիրոջս քովէն եւ իջայ Ուրֆա, մտայ կաթողիկ ընտանիքի մը քով եւ սկսայ աշխատիլ իբր սպասուհի : Անցաւ հինգ ամիս, իմ միակ մտածումս աղջիկս գտնել էր : Ներ մը ունէի, զինադադարին վերադարձած էր Ուրֆա : Օրին մէկը եկաւ լսաւ ինծի . «Եղիսաբեթը տեսայ, փողոցէ մը կ'անցնէր քանի մը թրքուհիներով միասին» : Այս լուրը այլայլեց զիս . հողարումէկ խորհուրդներ դանկիս մէջ իրար յաջորդեցին, ելք մը, ճար մը, ի՞նչ միջոցի կըրնայի դիմել : Եթէ իբր մայրը ներկայանայի, դարձեալ պիտի մերժուէի : Գիշեր, ցորեկ անքուն, անստաղ, ուղեզս ճաթեցուցի, վերճապէս մայրական սէրը մղեց զիս հնարամտութեան . դէմքս աղեղցուցի զանազան միջոցներով, քուրձեր հագայ, գլուխս ծածկեցի լաչակով մը, ոտքս անցուցի ծակած ու մաշած հողաթափ մը, ձեռքս ունէի ցուպ մը, որ իբշ նեցուկ կը ծառայէր ինծի, վիզէս ալ անցուցի տոպրակ մը, մէջը քանի մը

կտոր չոր հացով, այսպէս ծպտուած երբ ինքզինքս դիտեցի հայելիին մէջ, համոզուեցայ որ կատարեալ մուրացիկ մը եղած էի: Խաչակնքեցի եւ մթնշաղին ելայ փողոց եւ սկսայ գործադրել ծրագիրս, որն էր՝ թաղ առ թաղ եւ փողոց առ փողոց զարնել ամէն դուռ եւ ողորմութիւն խնդրել, խորհելով թէ սղջիկս իբր սպասուհի պիտի վար դուռը բանալու եւ ես ինքզինքս պիտի ծանօթացնէի իրեն:

Բառեր կը պակսին ինձի բացատրելու թէ՛ իւրաքանչիւր դուռը զարնելուս, երբ խեղճուկ ձայնով. «Ողորմեցէք աղքատին» կ'աղապակէի, ինչպիսի՛ յուսմով կը համակուէր հոգիս . եւ ինչպէ՛ս կը տրոփէր սիրտս, ամբողջ մարմնովս կը դողայի, չէի կրնար հաւատալ իմ առած քայլիս, արդեօք իրապէս պիտի գտնէի՞ սղջիկս: Կ'անցնէին օրեր, եւ Ֆիզիքսպէս եւ թէ հոգեւէն ընկճուած, բայց հաստատ՝ իմ որոշումիս մէջ, կը շարունակէի փնտտել, վերջապէս օր մըն ալ դուռ մը դարկի. այս՛, սղջիկս Եղիսաբեթս էր որ կտոր մը հաց բոնած ձեռքը փութացած էր դուռը բանալու. ճանչցաւ զիս ձայնէս, ողջագուրուիլ անկարելի էր, ծունկերս կ'թոտեցան, փսուեցայ զետին: Միայն իրեն հաղորդեցի որ ոչ ոքի բան չխօսի այս մասին:

Աղջիկս ալ այլայլած, վախցած, դուռը գոցեց եւ ներս փսպեց: Ես ալ քիչ ետքը ինքզինքս հաւաքեցի, ելայ սուրբի, եկայ շիտակ տուն: Գտած էի աղջիկս, ճաշեցի որպէսզի մի քիչ կ'ազդուրուիմ: Այնուհետեւ սկսայ մըտածել նոր ծրագիրներու մասին:

Եղիսաբեթիս տիրուհիին մօրաքրոջը տունը իբր սպասուհի մտայ, տարի մը եօթր ամիս ծառայեցի, աղջիկս տեսնելու, կարօտս տոնելու առիթը ունենալու համար:

Յիշեալ տունը շատ ընդարձակ եւ ընտանիքն ալ բազմանդամ ըլլալով չարաչար աշխատեցայ, հետեւանքը եղաւ Փիլիքական տկարութիւնս: Գտայ ներս եւ տալս, միջոց մը մնացի անոր քով, բայց յետոյ ապրուստի հողը պարտադրեց զիս որ ամուսնանամ Գէորգ Կիւլպէյաջեանին հետ:

Երբ ապրուստս ապահովուեցաւ, ներս բողոքեց կառավարութեան եւ աղջիկս ազատելով բերաւ յանձնեց ինծի: Այդ օրը եղաւ մեր ամենամեծ երջանկութեան եւ ուրախութեան օրը: Հացկերոյթով մը պատուեցինք կառավարական պաշտօնեաները:

Մինչ մենք մեր պատեանին մէջ քաշուած խաղաղօրէն կ'ապրէինք, կառավարութիւնը սկսաւ զինուոր հաւաքել: Ամուսինս յարմար դատեց հեռանալ Ուրֆայէն: Եկանք Բաղդա. հոն ամուսինս անձնագիր մը հանեց, եկանք հաստատուեցանք Տէր-Ձօր. Եղիսաբեթը մեր մխիթարութիւնն էր, երբ չափահաս եղաւ, ամուսնացուցինք զայն Ներսէս Պարտազճեանին հետ: Ունեցան 4 զաւակ, երեք մանչ եւ աղջիկ մը, բայց զժրախտարար ամուսնոյն տարածամ եւ դառնաղէտ մահուան հետեւանքով ստիպուեցաւ աշխատիլ տեղւոյս ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ իբր հիւանդապահուհի: Եօթը տարի ծառայեց հոն, մեծցուց իր զաւակները: Անոնցմէ չըրջապատուած հազիւ թէ մի քիչ մոռնալ կը փորձէինք անցեալի տառապանքները, զժրախտ զաւակս խլուեցաւ անողոք մահուան մանդաղէն եւ 36 տարեկանին զրկեց սեւ հողը յաւէտ բաժնուելով իր սիրասուն զաւակներէն եւ դառն ու անմխիթար սուգի եւ կսկիծի մատնելով զիս խոր ծերութեանս մէջ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԱՇԼԻ

(Մարաշլիեան)

Հանրնցի. արաբական անունը՝ Հսէյն Արմանի
(Հայ Հիւսէյիմ) :

Հայրը՝ Խաչիկ Մարաշլի : Մայրը՝ (անունը մոռցած
է) : Հօրեղբայրները՝ Տիգրան եւ Փանոս :

Յարութիւն Մարաշլի եւ կինը Վարդուհի

Թուրքիոյ Հանրն քաղաքէն տարագրուած ժամա-
նակս հագիւ ութը տարեկան էի : Գաղթականութիւնը
գրեթէ չեմ յիշեր, միայն որոշ գիտեմ որ հայրս ունէր
ջորիներու և ուղտերու կարաւան մը և քաղաքէ քաղաք,
գիւղէ գիւղ ապրանք եւ ճամբորդ կը փոխադրէր :

Մնողքս կորսնցուցի տարագրութեան մէջ, եւ արար

ընտանիքէ մը որդեգրուելով անոնց բարքերով եւ անոնց
սովորութիւններով մեծցայ եւ ամուսնացայ հայ կնոջ
մը հետ, որը թէեւ տարիքով ինձմէ բաւական մեծ էր,
բայց նախընտրեցի տարիքոտ հայ կին մը ունենալ քան
թէ երիտասարդ օտար կին մը:

Այժմու բնակավայրս է Աշարա: Իսկ ցեղախումբս
կը կոչուի Պէկ Նրճրուս:

Վ Ա Ր Դ Ո Ւ Շ Ի

Կուռլացի (Մակամուհս չեմ յիշեր)

Հայրս՝ Հաճի Միսաֆ, մորթուեցաւ Սիսի մէջ:
Մօրս անունը՝ Սրբուհի: Եզրօրս անունը՝ Պէյրոս (Պետ-
րոս),

Գաղթականութեան ժամանակ 20 տարեկան էի եւ
ամուսնացած՝ Յակոբ անունով մարդու մը հետ: Անոր
մահէն ետքը ամուսնացայ Հսէյն Արմանի հետ. արարա-
կան անունս է Մէրեէմ:

Ե Պ Ր Ո Ւ Հ Ի

Պատումացի (Մակաբուսու չեմ յիշեր)

Արարական անուն Զահրա Մկրտիչ (այսպէս կոչել տուած եմ Ինֆզիմֆս, որպէսզի գէթ հօրս անունը յիշուի միշտ իմ ամուսնիս հետ) : Մօրս անունը՝ Ռեբեկա : Քոյրս՝ Վարդուհի : Եղբայրս՝ Սարգիս : Մօրս կողմէն մեծ հայրս՝ Սարգիս : Հօրեղբայրս՝ Սարգիս :

Գաղթականութեան մասին շատ բաներ մտոցած եմ . միայն կը յիշեմ որ մեր ընտանիքը եւ հօրեղբորս ընտանիքը միասին Եկանք մինչեւ Բաղդա :

Հօրեղբայրս ունէր կին մը, մէկ մանչ եւ երեք աղջիկ : Բաղդա բաժնուեցանք իրարմէ : Մենք եկանք մինչեւ Շէտտէտի, բայց անոնց մասին երբեք տեղեկութիւն մը չկրցանք ստանալ :

Շէտտէտի մէջ մայրս հիւանդ պառկած էր : Հայրս դործով մը հեռացած էր մեր քովէն, բնակարան չունէինք, ինչպէս բոլոր գաղթականները՝ մենք ալ բացօթեայ դաշտը կը մնայինք : Գիշեր մը զողեր կու գան, մօրս քնացած միջոցին երկու ականջներէն բռնելով, յանկարծ վեր կը վերցնեն : Մայրս լեղապատառ վայրկենական կը մեռնի :

Հետեւեալ օրը երբ հայրս վերադարձաւ, շատ յուզուեցաւ եւ լացաւ՝ աղիողորմ արցունքներ թափելով : Մենք ալ, երկու քոյր եւ եղբայր մը, տակաւին անչափահաս չափազանց յոգնած, քալելու ի վիճակի չէինք : Ուստի երբ Շէտտէտիէն պիտի վերցնէին մեր կարաւանը, հայրս՝ մեր ունեցած բոլոր գոյքերով միասին Լրեքս ալ յանձնեց Չէչէն ընտանիքի մը խնամքին,

որպէսզի վերադարձին ասնէ մեզ, ինք ձեռքը ցուպով մը բաժնուեցաւ մեզմէ: Ի զո՛ւր սպասեցինք իր վերադարձին: Ետքը իմացանք որ կարաւանը ճամբան ջարդած՝ էին:

Մենք մնացինք Ձէչէններուն քով մինչեւ զինադադար: Անգլիացիները երբ որբերը կը հաւաքէին, ուրիշ որբերու կարգին մենք ալ ազատուեցանք եւ փոխադրուեցանք որբահաւաքի վայրը. քոյրս՝ այն ատեն կար հազիւ տասը տարեկան եւ եղբայրս անկէ պզտիկ էր. ես ալ հազիւ 13 տարեկան էի:

Հոն գտնուողները սկսան մեզի համոզել թէ. «Անգլիացիները ձեզ պիտի մորթեն, փախէք»: Եւ որովհետեւ մենք ալ համոզուած էինք՝ թէ այլեւս հայ չէ մնացած աշխարհի մէջ եւ անգլիացիներն ալ պիտի ջարդէին ուստի կը սպասէինք յարմար առիթ մը որպէսզի փախչինք:

Ես եղբորմէս եւ քրոջմէս քիչ մը աւելի խելահաս ըլլալով՝ երբ յարմար առիթ մը ներկայացաւ, անմիջապէս ինքզինքս կայարանէն դուրս նետեցի եւ վազելով հասայ դիւղ մը: Չիս տարին Շէյխին վրանը: Ատեն մը մնացի հոն եւ կը ծառայէի իրենց:

Շէյխը՝ թէեւ ամուսնացած էր եւ կին մըն ալ ունէր, բայց իմ հետս ալ ամուսնացաւ, եղայ Շէյխին երկրորդ կինը: Այս պարագան սկսաւ նախանձը շարժել ընկերուհիս, որը՝ շատ խիստ վերաբերմունք ունեցաւ ինծի հանդէպ եւ յաճախ կը ծեծէր ալ:

Ուստի ճարահատ, որպէսզի ազատուիմ այս անտանելի կեանքէն, փախայ եւ ինկայ պէտուիներու մէջ, ամուսնացայ աղքատ եւ ամուրի երկրագործի մը հետ, որ իբր վարձկան գործաւոր կ'աշխատէր ուրիշներու արտերուն մէջ:

Ես ալ սկսայ օգնել իրեն եւ միասին չարաչար կ'աշխատէինք օրապահիկի մը փոխարէն: Փամանակի ընթացքին ունեցայ չորս աղջիկ եւ երեք մանչ զաւակներ, աղջիկներէս մէկը ամուսնացուցած եմ իմ հօրեղբորս տղուն հետ:

Ներկայիս կը գտնուինք Տէր-Ձօր, իբր վարձկան պարտիզպան եւ պարտիզպանուհի կը զբաղինք պարտիզի մը մէջ որ կը կոչուի «Պոսթան Ալլէվի»: ամուսնոյս անունը՝ Եասին Իպրահիմ Սպկա:

Ա՛խ, ընթերցող քոյր կամ եղբայր, չէք կրնաք երեւակայել՝ թէ ի՞նչպիսի խորունկ կարօտով կը յիշէ՞ք քոյրս Վարդուհին: Կ'այրի, կը մըկի սիրտս երբ իր անմեղունակ դէմքը կը պատկերանայ երեւակայութեանս առջեւ. արդեօք անզլիացիներուն միջոցաւ ազատուելէն ետքը ողջ մնացա՞ծ է, կամ ոեւէ մէկուն հետ ամուսնանալով ոեւէ երկիր կամ քաղաք գացա՞ծ է:

Եթէ լսեմ իր ողջութեան աւետիսը՝ այդ պիտի ըլլայ իմ տխուր կեանքիս միակ սփոփանքը, միակ երջանկութիւնը եւ միակ սպեղանին՝ իմ անցեալի անլուր տառապանքներու եւ խոցերու:

Ներկայիս թշուառ վիճակ չունիմ. գոհ եմ ամուսինէս եւ կը սիրեմ զաւակներս, բայց հոգիս կը յիշէ յաւէտ բաժնուած իր հարազատները եւ կու լայ զառնօրէն:

Եղբորս մասին իմացած եմ որ, որքերուն հետ մինչեւ Պէյրութ գացած է եւ հոն հիւանդանալով մեռած է. բայց քոյրս՝ շատ հաւանական է որ ողջ ըլլայ: Քրօջ մասին միջոց մը իմացայ թէ ամուսնացած է, բայց ո՞ք աստիճանի ստոյգ է եւ որո՞ւ հետ ամուսնացած է չէ՞ք գիտեր:

Գ Է Ո Ր Գ Գ Ա Յ Ա Ր Ե Ա Ն

(Ուրֆացի)

Հայրը՝ Գրիգոր Գաթարեան: Մայրը՝ Խաթուն: Եղբայրները՝ Կարապետ, Խորէն, Սարգիս:

Ուրֆայի ինքնադաշտպանութենէն ետք, մեզ հաւաքեցին Փորթուզալ խանը, ուր մեզ միացուցին ուրիշ քաղաքէ բերուած կարաւանի մը եւ ճամբայ հանեցին անձանօթ ուղղութեամբ: Ես մինակս բախտին ձգուած էի կտրուանին մէջ:

Հազար ու մէկ ղժուարութիւններով մեզ քաշկրտեցին մինչեւ Թել-Ապիատ: Հոն երկու օր մնալէ ետք, լեռնային դարձդարձիկ ճամբաներով քշեցին: Գետինը ծածկուած էր տատակներով ու դիակներով: Ի վերջոյ անդգայ թմրութեան մէջ ինկեր մնացեր եմ: Երբ սթափեցայ, ինքզինքս գտայ ամայութեան եւ տասնեակ մը դիակներու մէջ, անօթի ու ծարաւ: Անօթութիւնս գոհացնելու համար մի միայն մարդկային դիակներ ցոյց տուաւ Աստուած: Մօտակայ քարայր մը ապաստանեցայ, դիակներու գուրձերով մերկութիւնս ծածկեցի:

Այսպէս ինքզինքս քաշքշեցի մինչեւ Գարաամուր: Մէկ կողմէ գիշերները սնունդի մտահոգութիւնս եւ վոյրի կենդանիներու վախը, իսկ ցերեկները՝ մարդկազանին սոսկումը զիս քարայրին մէկ անկիւնը կը դամէին: Մարդ ըլլալէ դադրած էի, շուրջս գտնուած սնունդը արդէն իսկ զիս գերեզմանին դուռը հասցուցած էր, փորս պայթելու աստիճան ուռեցնելով: Գարնանային առաւօտ մը մինչ ես կը մրափէի, լսեցի ձայն մը: Մոսկուծս կատարեալ եղաւ, երբ երեք չորս մեթր հեռա-

ւորութեամբ սեւ օձ մը տեսայ, որ փոխանակ զիս ազատելու անտանելի կեանքէս, հեռացաւ զնաց :

Երկրորդ օր մը ձիաւոր մը մօտէս անցնելու ատեն ձին խրտչեցաւ եւ անցորդին ուշադրութիւնը իմ կողմս դարձաւ : Մարդը ձիէն իջնելով փորձեց ինձմէ բան մը հասկնալ : Անկարելի եղաւ, որովհետեւ քաշած տառապանքներէս ու վախէս պապանձած էի : Ի վերջոյ մարդը զիս խուրջիներէն մէկ կողմը պետեղելով, ճամբան շարունակեց մինչեւ իր վրանը : Մուսուլցի վաճառական է եղեր, Անկյէ ցեղէն : Իրենց սահմանը կը տարածուի ձեղիրէկէն Մուսուլ : Զիս իր կնոջ յանձնեց ըսելով . «Առայս ամանաթը եւ պէտք եղած ինամքը մի զլանար, մինչեւ վերադարձս» : Կինը անմիջապէս պղինձ մը ջուր տաքցուց, զիս լաւ մը մաքրեց եւ իւր տաքցնելով խրմցուց : Այսպէս մօտ երկու տասնեակ օրեր սոյն գործուցութիւնը շարունակուեցաւ, որմէ վերջ կատարելապէս ինքզինքս գտայ :

Փրկարարս վերադարձին արդէն խակ զիս մկրտած էր Ապտուլլահ անունով, նոր հպուստներ բերած էր իրեն հետ : Այս կեանքը շարունակուեցաւ անորոշ տարիներով :

Ամուսնոյն բացակայութեանը կնոջը ստիպումով միասին կը կենակցէինք : Գիշեր մը երբ քնացած էի, կինը սկսաւ պոսալ . «Ապտուլլահ, Ապտուլլահ, գայլը ոչխարդ տարաւ, ելի՛ր ելի՛ր» : Պաշտպանս այս խօսքը լսելով սաստիկ բարկացաւ եւ ըսաւ . «Նարանի (քրիստոնեայ) մեղք է որ դուն իմ հացս ուտես...» :

Գլխուս դալիքը դուշակեցի եւ փախայ : Եկայ Րահ-գայի սահմանները, ուր մէկուն մը քով հովուութեան մտայ : Հոս եւս մօտ երկու տարի մնացի : Օր մը սրինքովս տարուած, նշմարեցի մարդ մը գլխուս վերեւ : «Բա-

րեկամ, ըսաւ, ես հոն՝ ջուրին եզերքը կ'աշխատիմ, քեզմէ ոչ շատ հեռու, եկուր աշխատած տեղս երթանք, ուր ինծի պէս շատ մը մարդիկ կ'աշխատին»: Ուղղուեցայ ցոյց տրուած կողմը, ուր տասնեակ մը մարդիկ գործի վրայ էին: Ստուգեցի որ հայ են:

Երկրորդ օրը իրենց մէջէն ծերուկ մը ուշի ուշով երեսս նայելէ ետք, զիս բաղուկներուն մէջ առաւ եւ համբոյրներով ծածկեց դէմքս: «Դուն Ուրֆացի Գրիգորին տղան՝ Գէորգը չե՞ս: Մայրդ Հալէպ կը դտնուի»: Նոր յոյսերով զօտեպնդուած, աշխատած տեղիս հրաժեշտ տուի եւ մեկնեցայ Հալէպ:

Մեր բաղմանդամ ընտանիքէն մայրս եւ ես միայն մնացինք, Հալէպի մէջ իրար միանալով:

Ժամանակ մը ետք, մայրս ալ կորսնցնելով, ներկայիս մինակս Տէր-Ձօր կ'ապրիմ ու կ'ապրեցնեմ ընտանիքս, 5 հոգի, ես, կինս, երկու աղջիկ եւ մէկ մանչ զաւակ: Փոքր կրպակի մը մէջ սուրճ ծախելով կ'ապրիմ:

ՌԵՔԵԿԱ ԲՐՎԷՃԵԱՆ

Իգմիթցի (Արարական անունը՝ Թէրֆէ)

Հօր անուն՝ Պետրոս: Մօր անուն՝ Տիրուհի: Եղբայրներ՝ Ահարոն, Օննիկ եւ Սարգիս: Քոյրեր՝ Թերեզ, (կրտսեր քոյր անունը չյիշեք):

Հայրս բնիկ Պանտրմացի՝ ունէր արտեր, այգիներ եւ թթաստաններ, կը ցանէր ծխախոտ, այգիներ.

րուն բերքերէն կը պատրաստէր գինի եւ օղի վաճառքի համար եւ կը զբաղէր նաեւ շերամարուծութեամբ: Մեր եւ հօրեղբորս տուները քովէ քով երկու բարձր շէնքեր էին: Բարեկեցիկ վիճակ ունէինք եւ կ'ապրէինք երջանիկ:

Սեւ օր մը, երբ կառավարութեան հրահանգով տեղւոյս հայ տղամարդիկը հաւաքեցին եւ բանտ տարին, երկու օր շարաշար ծեծեցին եւ մեզի յայտարարեցին պատրաստուիլ տեղահանութեան: Ահարոն եղբայրս

Ռեքսկա Ռովէժեան

որ ետքը կոչուեցաւ Միհրան, այն ատեն Պոլիս գինուորական բժիշկ էր, մնաց հոն, իսկ մենք ընտանեօք ելանք ճամբայ, հայրս ալ մեր հետը ունենալով: Բայց խեղճ հայրս կերած ծեծին հետեւանքով ճամբորդութեան սուղին օրն իսկ մեռաւ: Մենք շարունակեցինք նահա-

տակութեան ճանապարհը եւ տաժանելի ուղեւորութեամբ հասանք Պապուր զետին եզերքը :

Ես այն ատեն հազիւ 7-8 տարեկան , չեմ յիշեր նոյն իսկ մեր ճամբորդութեան գլխաւոր դէպքերը :

Երբ Պապուր զետին եզերքը հասանք , արդէն մնացած էինք ցնցոտիներու մէջ , աղտոտ եւ թշուառ : Մայրս յուսահատ մեզ բաժնեց արարներուն եւ ինք քանի մը օր ետքը մեռաւ : Զիս որդեգրողը իր վրանը տարաւ զիս , քոյրերս եւ եղբայրներս ի՞նչ եղան , ո՞ւր մնացին չեմ գիտեր : Իրենց մասին ոեւէ տեղեկութիւն չեմ կրցած ստանալ :

Երբ չափահաս աղջիկ եղայ , զիս որդեգրողը ամուսնացաւ ինծի հետ , ունեցայ երեք մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակ , բայց ամուսինս քանի մը տարիէ ի վեր մեռած է : Երկու մանչ զաւակներս զինուոր վացած են . ներկայիս կ'ապրիմ Տէր-Զօր , աղքատ կեանք մը , ըստ բախտի ինչ գործ որ գտնեմ կ'աշխատիմ , իբր լուացարարուհի կամ իբր սպասուհի :

Ո՛ւր էր որ Ահարոն-Միհրան եղբայրս ողջ մնացած ըլլար Գոլիս եւ ես միայն իր ողջութիւնը իմանայի :

ԳԷՈՐԳ ԱԲԳԱՐԵԱՆ

(Մարաշցի)

Այրանէն ելանք 16 հազար հոգի (Ամելէ թապուրի) : Ծարունակելով ճամբանիս , Ինթիլի Եարպաչի , Թօփրուզ Գալէ , Մեմուրիէ , Ատանա եւ անկէ ալ Կեալուր Տաղ ,

ուր մեզի Պուլանըզ Պաղջայի եկեղեցւոյ բակը հաւաքեցին : Հոս ոստիկան զօրաց հազարապետ Ալինի Պէկին հրահանգուած էր մեզ ջարդել : Ճամբանիս դարձուցին Ղըրխ-Կէշիւրի վրայով , ուր կատարելապէս կոտորուցին մեզ : Հրաման չի կար ջուր խմելու : Կարաւանը շարժեցաւ Ինճիրլի Բունարի վրայով : Հոս , Մարաշէն գերմանուհի մը , Միսչեֆեր անունով ականատես եղաւ մեր գողգոթային եւ չղիմանալով աղեկտուր տեսարանին , ճարահատ յուզումով ետ դարձաւ : Ալինի Պէկը մեր մէջէն բնտրեց բոլոր աչքի վարնողները , ի մէջ այլոց Մարաշցի Համբարձում Ալլահվերտեանն ու իր փեսան Թորոսը , Քէջէճի Յակոբիկը , Կէօճեաններէն Երիտասարդ մը , Թարսուսի Գօլէճէն նոր շրջանաւարտ եւ Կիւնտիւզեան Սադօ ազան եւ զնդակահարել տուաւ , իւրաքանչիւր երկու հողիի մէկ զնդակ , առարկելով թէ փամփուշտները սուղ են , պէտք է խնայողութեամբ գործածել : Յաջորդ օրը կարաւանին ճակատադիրը յանձնուեցաւ Մարաշէն եկած հարիւրապետի մը ոստիկան զօրքերով : Սոյն փոխանցման շրջանին ստուգեցինք որ 9 ժամուան միջոցին մեզմէ 1500 երիտասարդ պակսած է : Կարաւանը իր ուղին շարունակելով , իջեւանեցաւ Մարաշի էրզենէզ գիւղի ջուրին եղերքը : Հոս մասնաւոր քննիչ մը եկաւ , Ղայըչի Էօքէզ էֆէնտին եւ մեր ընտանիքները Մարաշէն մեզի միացնելով քշեցին Այնթապի ուղղութեամբ : Երեկոյեան պիշերեցինք Ղափուջամի մէջ : Յաջորդ օրը մեզմէ դրամ հաւաքեցին պատճառաբանելով որ պահակները անբաւական են և մեզ խուժանէն պաշտպանելու համար ստիպուած են քաղաքային ուրիշ պահակներ վարձել : Երբ Ղարապըրիլի գիւղին մօտէն կ'անցնէինք , աղջիկներու ընտրանին առին մեզմէ եւ Սուլէյման չավուչ լսուածն ալ , իրր այդ կողմի չեթընէ-

բլ ճանչցող, դարձեալ մեզմէ զրամ հաւաքեց որպէս քաղաք չեթեներուն: Ճամբան, ջուրին անտանելի պահասը մեզ ստիպեց իւրաքանչիւր դաւաթը մէկ մէճիտի գնել: Վերջապէս անսպասմելի նեղութիւններով Ղարլըխը հասանք, ուրկէ 2 օր ետք դարձեալ մեզ ճամբայ հունեցին Պիրեճիքի ուղղութեամբ: Պիրեճիքի մէջ մեր նախկին պահակներուն յաջորդեցին ուրիշներ, Ղաֆըր չքուռլի հսկողութեան տակ: Հոս համաճարակը բաւական զոհեր խլեց մեզմէ: Վարակուողները խումբերով ուղ ռղջ թաղեցին: Հոս հիւանդութեան պատճառաւ 15 օր մնացինք: Ոմանք կաշառքի գորութեամբ շրջակայ գիւղերը փախան: 15 օր վերջը մեզի ջուրին դիմացի եկերբր անցուցին որու միջոցին ոմանք կամքով, ուրիշներ որքոնութեամբ խեղդամահ եղան: Կարաւանը Սուքուճ, անկէ ալ Պունպուճ հասաւ որու ընթացքին պատահածները լեզուս առաջ չերթար և գրիչս ալ անկարող էնկարագրելու: Երբ Ուրֆայի Ղարա Բէօրբիւն հասանք չարս երիտասարդ դարձեալ զոհ տուինք և հինգ աղջիկ ալ տոհեանդուեցան: Մնացեալներս ճամբանիս շարունակելով հասանք Վերան Եէհիր: Հոս Իպրահիմ փաշային տղան եկաւ: Անոր շնորհիւ 3 օր հանգիստ ըրինք միանպամայի պետական նպաստ ստանալով, որմէ ետք, մարդը մեզի «Աստուած հետերնիդ» ըսելով ճամբու գրաւ: Հասանք Թէլ Բուման և գիշերեցինք: Առաւօտեան, մեր բոլոր ինչքերը վար դրին առարկելով թէ շատ յոյնած ենք, կատապարութիւնը որոշած է կառքերով գրիել: Թեթեւցած, մէկ երկու ժամ ճամբանիս շարունակելով անապատային ճամբան մտանք, ուր մնացեալ իջեքն ալ վրանարնակները յափշտակեցին: Մօրէ մերկ յարաջանք ալի ջուրի լճակ մը, ուր իզական սեռք դարձեալ մաղէ անցուեցաւ, որոնցմէ մէկը մինչեւ այս-

օր կ'ապրի Ասուրեմալ իր այլազգի զաւակներով: Վերջապէս այդ ազի լծին քով պիչերելով, առաւօտեան Բասէլ-Այնի ճամբան բռնեցինք: Պէտք չկայ ըսելու որ ճամբու երկայնքը ամբողջ դիակ էր: Բաս էլ Այնէն մեզ քըչեցին դարձդարձիկ ճամբաներով, մերկ, կիպիչ արեւուն տակ, մինչեւ Հասիչէ: Հասիչէի մէջ միացանք մեզմէ առաջ քշուած ուրիշ կարաւանի մը, որոնք մեզմէ նախանձելի վիճակ ունէին և որոնք օդնութեան հասան մեզի՝ մեր մերկ, արեւիսաչ, կսկծալի մարմինները քորւծելով ծածկելով: Յիշուելու արժանի է տեղւոյն զայմախամը, Սալետ Պէկ Պեհիճ, որ մարդասիրաբար իր կարելի միջոցներով մխիթարեց եկուորներս: Զանձերէ ինքզինքնիս ազատելու մտահողութեամբ օրն ի բուն ջուրէն դուրս չէինք ելլեր: Մէկ քանի օր յետոյ, Տիպրանակերտի Վալին, Պոսէն Էնվէր և Տէր-Ջօրէն Զէքի փաշաները եկան: Ասոնց հրամանաւ որոշուեցաւ պաղթականներուն առանձին փուս մը շինել, որուն որպէս փոսպան ևս ներկայացայ:

Աչքիս ցաւը անտանելի չափերու հասած էր: Տէր-Ջօրէն ժամանած Գրիգոր էֆէնտի անունով բժիշկի մը հրամայեցին ստաջին տոթիւ իմ աչքերս դարմանել որպէսպի կարենամ փուսը աշխատցնել: Զէքի փաշան ինձի հարցուց ուրտեղացի բլլալս, երբ ևս Մարաշ անունը սուր՝ շարունակեց լսելով. «Դրվրաչ օղլու զրվրաչ, Զէյթուն դա՞չ սահաթ սիլտէն»: Ցօրէն փուսը պատրաստ էր և Տէր-Ջօրէն էլաուի Սուլեյման անուն անձին հսկողութեան տակ սկսայ աշխատիլ: Մարդը չափէն տելի համակրեցաւ ինձի և բարեւէր մէկը բլլալով հըրահանդեց որ ծերերուն և անտէր երախաներուն օրը մէկ հաց տամ: Այս մարդը Զէյթունցի աղջնակ մը որդեգրած էր Մարօ անուամբ: Իր հարազատ աղջիկը,

Տէօշէն, Մարօն կը ծեծէ նախանձէ զրդուած : Օր մը, Մարօն, ինքզինքէն ելած, «Աստուծոյ զարկածը չի բաւեր դուն ալ անոր պակասը կը լրացնես» կ'ըսէ : Այս խօսքերը լսելով իր հարազատ աղջիկը գետին կը դարնէ : Երբ պատճառը հարցուցի, ըսաւ. «Ձե՞ս տեսներ Աստուծոյ հրաշքը, 10 տարու մէկէ մը կը յուսացուի՞ այսպիսի պատասխան : Ասիկա ապացոյց է որ մենք պիտի կորսնցնենք մեր դատը» :

Աստուածածնայ կիրակին զաղտնաբար եկեղեցական արարողութիւն ըրինք : Կէսօրին դարձեալ Տիարպէքիբի կուսակալը, էնվէրը եւ Տէր-Ջօրէն Ձէքի փաշան եկան : Անոնց մեկնումէն վերջ, մունետիկ մը կը պողայ որ Բաս էլ Այնի ևրկաթուղին աւրուեր է, անոնք որ կ'ուղեն շինութեան մասնակցիլ, թող զօրանոց ելլեն եւ անոնց ներում պիտի շնորհուի :

Այս ձեւով 5-6 անգամ խումբ-խումբ երիտասարդներ տարին եւ ջարդեցին :

Ներկայ դայմախամը այդ ոճրին համամիտ չէ եղած, ըսելով թէ. «Ես այս ճերմակ մաղերս չեմ կրնար արիւնով լուալ» : Ձինքը պաշտօնագուրկ ընելով Բաս էլ Այնէն չարահամբաւ Սուլէյման կոչուածը պաշտօնի կ'անցնեն : Ապսուլ Աղիզէն մէկ քանի օր յետոյ Այնթապցի ատամնարոյժ մը եկաւ կէս գիշերին, վիրաւոր եւ պատմեց սմբեցուցիչ իրականութիւնը : Մահուան մէջ իսկ խտրութիւն դնելով եւ դրամի զօրութեամբ մահանալու ձեւը զոհերուն թողլով, ըսած են թէ. «Այն որ ոսկի մը տայ, կապարով հանգիստ մահ մը պիտի ունենայ, թէ ոչ՝ քարի եւ լախտի հարուածներով պիտի սպաննուի» : Վերջին խումբն ալ երբ ճամբայ կը հանեն, Շիտտէտէի մէջ ջարդելու համար, հոն գտնուող մաս մը Մարաշցի, Այնթապցի եւ Ձէյթունցի այրեր, կը յարձակին պահակ-

ներուն վրայ եւ զանոնք զինաթափելով կը կոտորեն : կառավարութիւնը կը լսէ եւ կը հրամայէ դիմադրողները անխնայ ջարդել : Միւս կողմէ հրաման կ'արձակէ որ ուղողը կրնայ հաւնած աղջիկը կամ կիներ տանիլ, պայմանաւ որ կառավարութեան վճարէ էշ մը, ձի մը կամ ոչխար մը :

Շամմար ցեղախումբին չէխը ուզեց հայ աղջիկ մը իր կամքով կնութեան առնել, միջնորդներ ղրկեց որպէսզի զոհր համոզեն : Այս փորձը երբ ապարդիւն կ'անցնի եւ Շէխը կ'որոշէ բռնութեամբ տիրանալու աղջկան, այս վերջինը ծոցն ու գրպանները քար լեցնելով դետր կը նետուի : Երբ ջարդի հրամանը կու գայ, դայմախամ Սուլեյմանը առաջին ազդանշանը ինք կու տայ, հաւաքելով 20-25 երախաներ եւ Հասիչէի մօտ քարիւղով դանոնք վառելով : Մնացեալներս քշեցին Ապտուլ Աղիդի վրայով : Ծամբան փախուստի դիմեցի : Պահակներէն մէկը սուրի հարուածով գետին փռեց զիս : Փամեր ետք ուշքի գալով շունչս աղայիս քով առի : Օր մը երեսը կախ տեսնելով պատճառը հարցուցի : Բացատրեց թէ Մուսլաթ փաշան (արաբ չէյիս մը) գեղադէմ հայ պատանի մը որդեգրած էր : Երբ Տէր-Չօրի Մուհաֆըզ Չէքի փաշան չէյիսին տունը կ'իջեւանի եւ պատանին սուրճ կը բերէ, Չէքին ատրճանակը հանելով տեղն ու տեղը դետին կը փռէ դայն :

Պաշտպանեալս աւելուց որ «Տղաս, շան ճամբան տակէ կ'անցնի, կը վախնամ որ քեզ ալ սպաննէ, արեւանդ պատճառ դառնամ : Պէտք է հեռանաս : Կը տեսնե՞ս սա դիմացի մշուշը, ձեպել Սանճար լեռն է, ուր Եյիտիներ կը բնակին եւ շատ հայասէր են, կրնան քեզ պաշտպանել, արդէն քեզ նման հազարաւորներ ապաւինած են անոնց գութին» :

Քայլերս ուղղեցի ցոյց տրուած ուղղութեամբ, ցե-
րեկը պահուելով, գիշերը ճամբորդելով, վերջապէս
անօթի ծարաւ հասայ ձետտելէ անունով եզիտի գիւղը։
Յաջորդ օրը գիւղացիներու ցուցմունքով ելայ բլուրին
պապաթը բուն իրենց շէխին հանգստավայրը։ Շէյխը,
որ Համօ Շերօ կը կոչուէր, առաջնորդ մը տալով զիս
իր սահմանին մէջ գտնուող Քեփերլեր կոչուած գիւղը
ղրկեց, ուր ինծի բախտակից շատ մը հայեր գտայ։

ՍԱՅԵՆԻԿ ԹԷՐՁԵԱՆ

Գաղթականութենէն առաջ ընտանեօք հաստատուած
էինք Տէր-Չօր։

1915ի ամառը անակնկալ դէպք մը յանկարծ վրդո-
վեց մեր էութիւնը ու մատնեց մեզ վիշտ ու կոծի։ Տա-
րապրուած էին մեր արենակից քոյր ու եղբայրները։
Առաջին կարաւանը բաղկացած էր Փուրնուլցիներէ եւ
Ձէյթունցիներէ։ Եկած էին իրենց այրերով, գոյքերով
եւ կենդանիներով, մօտաւորապէս հազար հոգի։ Կառա-
վարութեան միջոցաւ տեղաւորուեցան տուներու մէջ,
կր ստանային իրենց օրապահիկը՝ հաց եւ միս, նաև
ազատ ձգուած էին աշխատելու համար։ Բայց ետքը քա-
նի հասան ուրիշ կարաւաններ Այնթապցի, Մարաշցի,
Քիլիսցի, որոնք նոյնպէս եկած էին իրենց այրերով,
կառավարութիւնը Եփրատին ձախ ափին վրայ հաստա-
տեց 15-20 հազար վրաններ. առաջին եկողները քշեցին

հոն, որպէսզի յաջորդաբար տեղ պատրաստուի նորեկներու :

Հետզհետէ հասան Ռոտոսթոցիներ, Ատաբազարցիներ, Պրուսացիներ, Գոնիացիներ եւ Կեսարացիներ, որոնք տեղաւորեցին շրջակայ գիւղերու մէջ :

Մինչ այսպէս Թուրքիոյ ամէն կողմերէն բազմահազար հայեր հաւաքուած էին, օրին մէկն ալ մունեստիկ մը յայտարարեց թէ՛ «Ճեղիրէի մէջ հայերուն գետին պիտի տրուի, որպէսզի տուներ շինեն եւ հոն հաստատուին» :

Հետեւեալ օրը ամէնը մէկ վերցուցին եւ քշեցին դէպի Ճէղիրէ (Տէր-Զօրի դիմացի կղզին) եւ քաղաքը պարպուեցաւ գաղթականներէ :

Հազիւ քանի մը օր անցաւ եւ ահա նոր կարաւաններ՝ Կիւրինցի, Խարբերդցի, Արարկիրցի, Սվազցի, իրենց մերկութեամբ, իրենց խեղճութեամբ, առանց այր մարդու, բաղկացած կիներէ, ծերերէ եւ մանուկներէ միայն, կմախքացած, բարոյալքուած, ամիսներով ճամբորդած, թշուառութեան կենդանի պատկերներ, խօսելու եւ քալելու անկարող, ուռած, ճաթուտած եւ արիւնլուայ ոտքերով : Թէեւ մեր կարելին ի դործ կը դնէինք մեղմացնելու համար անոնց տառապանքը, բայց դժբախտաբար կամուրջին վրայ հսկող պահակները արգելք կը հանդիսանային : Շատ դժուարութեամբ հազիւ թէ երբեմն արտօնագիր մը ձեռք կը ձգէինք որպէսզի տաք ապուր մը հասցնէինք հիւանդներուն :

Այն ատեն տեղւոյն կառավարիչն էր Ալի Սուլառ պէկ որ խղճամիտ անձնաւորութիւն մըն էր : Հակառակեցաւ ջարդին : Պաղտատէն աքսորուած էին 16 յայտնի հայեր, որոնց մահուան վճիռը արձակուած էր. բայց

Ալի Սուլատ պէկ ոչ միայն չմեռցուց զանոնք, այլ Պաղտատ վերադարձուց :

Կառավարութիւնը նկատելով որ Ալի Սուլատ պէկ խժղութեանց ընթացք չի տար, կուսակալի պաշտօնով Պաղտատ փոխադրեց զինքը: Պոլսէն իր տեղը եկաւ Ձէքի փաշան, որը՝ անապորոյն գազանի մը նման կազմակերպեց ջարդը եւ խժղութեաննները աներեւակայելի պէսպիսութիւններով:

Տարագրութեան չըջանին կառավարութիւնը Տէր-Ջօրի մէջ հաստատած էր որքանոց մը որ կը պարունակէր 500 Երախայ, 5-10 տարեկան:

Ձէքի փաշան նենգամտութեամբ յայտարարեց տըղայոց որ «Գացէք փայտ հաւաքեցէք որպէսզի ձեզի հաց եփենք»: Մինչ տղաքը հրամանը գործադրելու համար ճամբայ կ'ելլեն գիշերով, դահիճներ զանոնք կ'առաջնորդեն դէպի Շէտտէտիէի ճանապարհը եւ անմեղ երախաներուն վրայ, քարայրի մը մէջ, քարիւղ թափելով կը հրկիզեն:

Յիշեալ որքանոցի երկու մանչեր ճարպիկութիւն ունեցած էին փախչելու եւ Տէր-Ջօր վերադառնալու արարներու առաջնորդութեամբ: Այս տղաքները ունէ պատասպարան եւ ապրուստի միջոց չունենալով, ստիպուած էին փողոցները ժամանակ անցնել եւ զինուորական փուռէն հաց գողնալով ուտել: Վերջապէս օր մը կը ձերբակալուին եւ կ'առաջնորդուին ոստիկանատուն: Ոստիկանապետը կը հարցնէ թէ. «Ինչո՞ւ գողութիւն ըրիք»:

Ասոնցմէ երէցը, հագիւ 12-13 տարեկան տղեկ մը, կը պատասխանէ.

— Էֆէնտի՛մ, ինչպէ՛ս չգողնանք, երբ մեր հարստութիւնը, մեր ապրանքները, մեր արտերուն ցո-

րենները, մեր խանութները, մեր տուններն ու այգիները ձգեցինք ու եկանք, ինչպէ՞ս պիտի ապրուինք այս օտար երկրին մէջ, որուն լեզուն անգամ չենք գիտեր» :

Ոստիկանատան տնօրէնը քարացած՝ այս խելացի եւ յանդուզն պատասխանէն, դանոնք ազատ կը թողու :

Վերջը յիշեալ տղաքներէն մէկը թրքուհիներուն համար պարելով օրապահիկը կը ճարէր :

Նոյնպէս Շէտտէտիէի տարագիրներուն մէջէն աղջիկ մըն ալ նոյն քաջութիւնը ունեցած է ջարդէն փախչելու, արարի մը ընկերակցութեամբ :

Հայ կաթոլիկ Տէր Պետրոս Քհնյ. Թէրզիպաշեանը և միեւնոյն ատեն գերմանացւոց քով թարգմանի պաշտօն ունեցող Այնթապցի Լեւոն անունով կտրիճ երիտասարդը տարին գնդակահարելու :

Քահանան գնդակահարած են, իսկ Լեւոն ինքզինքը Եփրատ գետը նետած է ըսելով. «Կը նախընտրեմ Եփրատ գետի: մէջ խեղդուիլ քան թէ թուրքին գնդակէն մեռնիլ» :

Տէր Պետրոս Քհնյ. Թէրզիպաշեանին հինգ եղբայրները ձեռքերնին կապած Մարտինէն դուրս կը հանեն եւ կը սպաննեն :

Յովհաննէս Թումանեան որ զինուորականին հացը կ'եփէր, Լրր կը տեսնեն թէ գաղթականներուն կու տայ Լրրեմն, անմիջապէս գետէն անդին անցուցին եւ սպաննեցին :

Մարաշցի երաժշտագէտ Զէյթունեանը և ուրիշ 40 հոգիներ իբր արուեստագէտ դատեցին, պատրուակելով թէ տարագրութենէ գերժ պիտի մնան : Զէքի փաշան բանտարկեց դանոնք եւ ոտքերնուն օրական 40 գաւազանի հարուածներ իջեցնելով քառասուն օր շարունակ չարչարեց, որպէսզի խոստովանին յեղափոխական -

ներու գործունէութեան մասին իրենց ունեցած տեղեկութիւնները, հակառակ խեղճերուն պաղատանքին թէ՛ իրենք քաղաքական ոեւէ խնդիրէ տեղեակ չեն :

Վերջապէս քառասուն օր անխնայ չարչարելէ ետքը երբ այլեւս ներքանի միսերը թափիլ կը սկսին, կը կապեն դանոնք էջերու վրայ եւ կամուրջէն անդին անցնելով կը սպաննեն :

Այնթապցի՝ Յովհաննէս Իսկէնտէրեան տարազրուած էր Շէտտէտիէ, ջարդէն փախչելով աղատած էր եւ արաբի մը ընկերակցութեամբ, ծպտուած, գիշերով եկաւ զարկաւ մեր դուռը: Բացի, տեսայ երկու արարներ: Յովհաննէս անմիջապէս ծանօթացուց ինքզինքը: Ես իսկոյն դրամական եւ հազուստեղէն նուէրներ տալով արաբին, շնորհակալութիւն յայտնեցի Յովհաննէսը առաջնորդելուն համար: Արաբը մեկնեցաւ եւ մենք ընտանեօք շատ ուրախացանք հայ մը աղատուելուն համար:

Բայց դժբախտաբար մեր ուրախութիւնը երկար չտեւեց: Քանի մը օր ետքը դուրսէն մարդիկ կը տեսնեն զինք եւ կը մատնեն կառավարութեան: Մէյ մըն ալ զգացինք որ մեր տունը պաշարուած է ոստիկաններով...:

Առանց այլայլելու Յովհաննէսը դրի հինուց մնացած օժիտիս սնտուկին մէջ եւ կղպեցի (որովհետեւ կնոջ մը վերարբերեալ սնտուկը բանալ արգիլուած էր օրէնքով): Վայրկեան մը ետք, ոստիկանները ներս խուժեցին, վեր վար տակն ու վրայ ըրին մինչեւ տանիք ելլելով խուղարկեցին: Սնտուկին մօտեցան, բայց չհամարձակեցան բանալ: Վերջապէս ոստիկանները գլուխնին կախ ու յուսահատ դուրս ելան:

Անմիջապէս վազեցի սնտուկին քով, հապճեպով բացի կափարիչը: Յովհաննէսը դեղնած, գունատած,

չնչահեղձ ըլլալու մալ մնացած էր: Անմիջապէս բաց հանեցի, ջուր սրակեցի, վարդի ջուր խմցուցի եւ տակաւին կարդ մը խմելիքներէ ետքը սթափեցաւ, սկսաւ ժպտիլ, այսինքն սնտուկին մէջէն յարութիւն ստաւ:

Այս դէպքէն քանի մը օր ետքը իր քոյրը Վարդանուշը նոյնպէս կը փախչի կոտորածէն, ծպտուած՝ արարական տարազով եւ արարի մը ընկերակցութեամբ կու դայ մեր տունը եւ արցունք թափելով եղբայրը կը փնտոէ: Քոյր եւ եղբայր կ'ողջադուրսին եւ կ'արտասուեն: Ատեն մը այսպէս պահուած մնալէ ետքը, Յովհաննէս սկսաւ դերձակութեամբ զբաղիլ, ամուսնացաւ, ունեցաւ մանչ մը եւ երկու աղջիկ զաւակներ, բայց դժբախտարար բաւական տարիներ ետքը ջլային հիւանդութեան մը հետեւանքով կնքեց իր մահկանացուն: Բայց զաւակները ողջ են Հալէպ: Քոյրը նոյնպէս ամուսնացաւ հայու մը հետ:

Պոլսոյ պատրիարք՝ Տ. Զաւէն Եպսկ. Եղիաեանը, իբր աքսորական իր ընտանեօք ճամբայ կը հանեն Պոլսէն, սպայի մը եւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ դէպի Մուսուլ:

Երբ կը հասնին Տէր-Ձօր, Զէքի փաշան շատ կը պնդէ որ իրեն յանձնեն զանոնք իր պատասխանատուութեան ներքեւ:

Բայց պատասխանատու սպան կ'ըսէ. «Իմ պարտականութիւնս է այս ընտանիքը տանիլ եւ յանձնել Մուսուլ: Իմ գլուխս կը տրամադրեմ ուրիշին, բայց ասոնք ոչ ոքի չեմ յանձներ: Պիտի հասցնեմ իրենց տեղը եւ ոտորագրութիւն առնելով պիտի վերադառնամ Պոլիս»:

Սպան գործադրեց իր խոստումը եւ երկու շարաթ ետքը վերադարձին հանդիպեցաւ Տէր-Ձօր:

Զաւէն սրբազան մինչեւ զինադադար Մուսուլ մնա-

յէ ետքը, աստճնորդական պաշտօնով մեկնեցաւ Պաղ-տատ, ուր պաշտօնավարեց Երկար տարիներ եւ քանի մը տարի աստջ վախճանեցաւ :

Ուրիշ ազջիկ մը, զոր շատերու հետ ուղած էին խեղդել, կամուրջի շրթային կառչելով շատ դժուարութեամբ յաջողած էր ապատիլ: Եկաւ դարկաւ մեր տան դուռը: Այսպէս ու այլանդակուած վիճակ մը ունէր, շրթունքները վեր վեր դարձած, դէմքի արտայայտութիւնը փոխած: Երբ հարցուցի թէ. «Ի՞նչ է այս կերպարանքդ» . «Ա՛խ, մայրիկ, ըսաւ, շան միս ուտողի կերպուտանք է, կծու է շան միսը, չուտուիր...» :

Վերջապէս տեսարաններ եւ դէպքեր սրտնք ամէն օր մեր սիրտերը կը կեղեքէին եւ մեր արիւնը կը ցամքեցրնէին :

Ինչպէս մեր ազգային պատմութիւնը կը յիշեցնէ, Վասակներ ալ շպակսեցան տարագրութեան շրջանին: Անոնք, սկսելով Պոլսոյ խաֆիյէներէն, պատճառ դարձան շատերու դժբաղդութեան: Վասակ մըն ալ տեսանք այստեղ: Կաղ Նշան էր անունը եւ մտերիմ էր դազան Ձէքի փաշային: Երբ օր մը Ձէքի փաշան կը հարցնէ իրեն թէ՛ «Նշան աղա, ի՞նչ կայ չկայ», վերջինը կը պատասխանէ. «Փաշաս, հայերուն քով տակաւին չա՛տ սայրանքներ կան» :

Ձէյթունեանին եւ անոր 40 բախտակիցներուն թարգման Լեւոնին եւ Տ. Պետրոս քհնյ. թէրզիպաշեանին խժողութօրէն մահուան պատճառը ինք եղաւ :

Տէր-Չօրի մէջ տարագիր մարդ չձգեցին եւ քեցին դէպի Շէտոկտիէ, բայց կաղ Նշանը ազատ համարձակ կը շրջէր: Ունէր դարգացած ազջիկ մը, զոր բռնութեամբ ամուսնացուց թուրքի մը հետ: Բայց զինադադարին, երբ հայուհիներ կը հաւաքուէին իւլամներու

քովէն, առաջին փախչողներէն մէկը եղաւ անոր
ազգիկը :

Հայերը շատ յարուած էին կաղ Նշանին դէմ եւ
յորժար տոիթի կը սպասէին իրենց վրէժը տոնելու ,
բայց հազիւ թէ գինազազար եղաւ, փախաւ Սապկա
գնաց եւ սյնակց մեկտու :

ԿԻԼԻԻԿ - ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

(Պրուսացի)

Ծանօթ . Այս կնոջ ծննդավայրը եղած է Գարսագ ,
(Պրուսայի աւան) : Ծնողքը՝ Գրիգորի եւ Մարիամ : Մա-
կանուսնին չգիտեր որովհետեւ մանկութենէն սրդեզ-
րուած է Կարապետ եւ Հիւսնիկ Մազմանեաններէ : Իր
ծննդավայրին մէջ կը կոչուէր Կիւլիկ , բայց գաղթա-
կանութենէ ետքը անունը հայացնելով (ամուսնութեան
առթիւ) կոչուած է Վարդուհի Պաղտասարեան : Իսկ իս-
լամ անունն է ձեւմիլէ :

1915 Օգոստոս ամսուան մէջ՝ Երբ կը տօնէինք Վե-
րափոխումն Ս . Աստուածածնայ տօնը, ահա ոստիկան-
ներու խուժանը շրթայի տակ կ'առնէին տուներն ու
սրճարանները, կը ձերբակալէին յայտնի դէմքերը եւ
բանտ կ'առաջնորդէին : Անոնց հետ բանտարկուած էր
նաեւ հայրս եւ մենք խուճապի մատնուած էինք :

Օգոստոս 15ին յայտարարուեցաւ տեղահանութիւն :
Եւ հազիւ 16 տարեկան էի : Իբր սրղեզիր՝ իմ գորովա-

գութ հօրս եւ մօրս գուրգուրանքին ու սիրոյն առաւ-
կայ: Աւա՛ղ, սե՛ւ ճակատագիր, միթէ որբը պէ՞տք է
խնդայ, ահա դաղթականութեան վարհուրելի փողը: 24
Ժամէն պէտք էր պատրաստուէինք... Ո՞ւր պիտի եր-
թայինք. որո՞ւ ապաւինէինք. հայրս բանտը կը կար-
ծէինք. արդեօք ողջ մնացա՞ծ էր: Մեր պատրաստած
առարկաները աղի արցունք թափելով կը թրջէինք, հս-
գելով եւ մարմինով շուարումի եւ անորոշութեան մատ-
նուած ինչ ընելիքնիս չէինք գիտեր: Ծամբորդութիւնը
երկար էր եւ մենք մայր ու աղջիկ էինք միայն. ուստի
խորհեցանք մեկ մօտէն ուղեկից եւ ցաւակից ըլլալիք
մէկը ունենալ մեզի հետ եւ մօրս մօրեղբօր աղջիկը Ֆի-
լորը իր պղտիկ աղջիկ վաւակովը միասին առինք և չորս
հոգիէ բաղկացեալ պղտիկ խմբակ մը կազմեցինք:

Ֆիլորին ամուսինն ալ բանտ տարուած էր:

Մեր կարաւանը շատ բաղմաթիւ էր. 6-7 հարիւր
հոգիէ բաղկացած: Ծամբայ ելանք դոմէշի սայլերով,
Տիբրով եւ էչերով, մէկ մասն ալ հետիոտն: Ունէինք
ուտելիքի առատ պաշար, գորգեր, անկողիններ, թան-
կազին գոյքեր եւ ոսկեղէն ու դրամ: Սայլերու դանդալ
քալուածքով ինն օր քալեցինք հանդարտօրէն եւ հասանք
Ալայուտ, ուսկից քշուեցանք Գոնիա, բայց մեզ քաղաք
չընդունեցին եւ շարունակեցինք մեր ճամբան՝ ոմանք
սայլերու վրայ, ոմանք կենդանիներու եւ ոմանք ալ հե-
տիոտն: Հասանք Էրէյլի, յոգնած, դաղրած, քնաթա-
թախ աչքերով: Ա՛խ, այդ մանուկներուն ճիչն ու խեղ-
ճութիւնը ինչպէ՞ս կարելի է նկարագրել: Վերջապէս
բացօթեայ մնացինք եւ իւրաքանչիւր ոք իրեն համար
կծկտելիք տեղ մը յարմարցնելով՝ քնացանք:

Հոս պահեցին մեզ ամիս մը, կարաւանին պաշարը
սպառեցաւ, մեր գոյքերուն կարելոր մէկ մասը փախե-

ցինք ոչինչ զիններով. մէկ մասն ալ արդէն բացօթեայ ամէն օր կը թալանուէր: Միթէ կարելի՞ էր համարձակիլ բողոքել . . . :

Մեր հոգին, մեր մարմինը եւ մեր ինչքը զահիճներուն համար էր միայն: Հոն այրերը զատեցին կիներէն, տարին անորոշ ուղղութեամբ եւ ալ չվերադարձուցին: Ետքը հաւաքեցին աղջիկները եւ անոնք ալ տարին տարրեր ուղղութեամբ: Ա՛խ, կեանքիս մէջ երբեք չեմ կըրնար մոռնալ զէպք մը որ պատահեցաւ նոյն տեղը: Երբ ոստիկան մը կը քաշէր դեռատի աղջկան մը ձեռքէն եւ կ'ուզէր փախցնել, մայրը խոյացաւ վրան, քաշեց ձեռքէն, աղջիկը մէջտեղ մնաց. կկոցի պէս մէյ մը մէկ կողմէն կը քաշուէր, մէյ մը միւս կողմէն: Երկար ոգորումէ ետքը մայրական զգացումը յաղթեց գաղանային զրացման եւ աղջիկը մնաց մօրը ձեռքին մէջ:

Աղջիկները զրկելէ ետքը կիները լեցուցին շոգեկաոք եւ քչեցին շիտակ Պօզանթի: Մեր սայլերը եւ կենդանիները մնացին Էրէյլի:

Քանի մը օր միայն մնացինք Պօզանթի, մեզ քչեցին Թարսուս հետիոտն: Մեր ունեցած գոյքերը չարկած մեր ուսերուն, քալել հետիոտն քարքարոտ եւ տատասկալից արահետներէ, քալել լեռներէ եւ բլուրներէ: Հասանք Ատանա եւ Ատանային մէջէն անցնելով հասանք Օսմանիյէ, եկանք Այտէրին, յետոյ Աղէյ: Հոս խեղճութիւնը իր զենիթին հասած էր, անօթութիւնը եւ ծարար կը խլէին բիւրաւոր մարդիկ: Մեր ազգական Ֆիլորին աղջիկը մեռաւ հոս:

Ազէղէն մեզ զրկեցին Քիլիս, Քիլիսէն կրկին Ազէզ այսպէս քանի մը անգամ կրկնեցին որպէսզի չարչարեն մեզ: Ազէղէն առանց դադար առնելու մեզ շիտակ քչեցին Պապ, հոն Ֆիլորը տառապանքներուն հետեւանքով

անդամալույծ եղաւ եւ անշարժութեան դատապարտուեցաւ: Ըստ մեզ առաջնորդող ոստիկաններու սովորութեան՝ երբ կարաւանը տեղէ մը վերցնել եւ քշել ուզէին, քալելու անկարող տկարներուն կամ հիւանդներուն վերայ քարիւղ լեցնելով կը բռնկցնէին, որպէսզի մի անգամ ընդ միշտ փճանայ: Քանի Տիլորը անդամալույծ եղած էր, միեւնոյն գազանային արարքը դորձադրեցին անոր հանդէպ ալ:

Մնացինք մենք մայր ու աղջիկ, կարաւանին թիւը անհամեմատօրէն նուազած էր: Պապէն քշուեցանք Բապգա, միշտ քաղաքէն կամ զիւղէն դուրս անապատին մէջ անցնելով մեր օրերը և թալանուելով, այնպէս որ քուրջ խիկ չմնաց մեր քով: Պապէն քշուելով հասանք Տիրսի: Հոս մեռաւ մայրս, մնացի անտէր եւ անպաշտպան, ընկերացայ դրացի ուղեկիցներուս եւ անոնց հետ սկսայ քշուիլ: Մօրս մեռած ատեն քանի մը ոսկի կարուած ունէինք մօրս հագուստին մէջ, իրրեւ վերջին յոյս կը պահէինք այդ դրամը, բայց զժրախտարար այդ թոհորոհին մէջ գողցուցի և մնացի անօթի, ծարաւ, մերկ ու չոր հոգի մը միայն: Այսպէսով հասանք Մէսփէնէ:

Մնացինք հոս ամիս մը, մօրս մեռնելովը եւ զբամախ գողցուելովը և արդէն մատնուած էի թշուառութեան եւ ապաստանած էի դրացիներուս քով: Անոնք ալ արդէն չքաւորութեան մատնուած էին: Մեր գոյութիւնը միայն պահել կ'աշխատէինք, մերթ անապատէն խոտեր հաւաքելով եւ ուտելով եւ մերթ չարքաւ աշխատանքներ (եթէ գտնէինք) կատարելով, պատաս մը ցամաք հացի փոխարէն:

Մինչ մենք այս արդահատելի փիճակին մէջ կը քաշկրտուէինք, Ձերբեզ դինուորներու ջսկատ մը անցաւ Մէսփէնէէն: Անոնց մէջէն երկու հոգի, Մահմուտ Պեկ

Եւ Գէլ Նազուպ, զիս ուզեցին զրացիներէս իբր սպասու-
հի հետերնին տանելու համար: Այս առաջարկը թէ ինծի
Եւ թէ զրացիներուս հաճելի չթուեցաւ, բայց անօթու-
թեան հարկադրանքին տակ հաւանեցանք եւ հետեւեցայ
անոնց որ տարին զիս Մէնսպիւծ: Մնացի իրենց տան մէջ
իբր սպասուհի տարի մը, որոնք թէեւ պատիւս անա-
վարտ պահեցին, բայց տարի մը ետքը զիս տուին ծեր
արարի մը իբր կին: Յիշեալը սկիզբէն ինքզինքը ունեւոր
ձեւացուց, բայց ամուսնութենէն ետքը հասկը -
ցուց որ վերջին ծայր չբաւոր էր, ուստի մատնուեցայ
թշուառութեան: Ազատելու ուրիշ միջոց մը չունենալով
հանդուրժեցի տարի մը:

Օր մըն ալ լսեցի որ անգլիացիներ եկած են եւ հա-
յերը կը հաւաքեն: Ասանց վարանելու փախալ պացի
յանձնախումբին քով, միացայ հաւաքուած հայերուն:
Մխիթարութիւն մը ունէի որ ցեղիս խառնուած էի, ազ-
գակիցներուս հետ միասին կամ պիտի հրճուէի եւ կամ
պիտի լայի, երկու տարադային ալ ինքզինքս զո՛հ կը
պպայի:

Յանձնախումբը հաւաքուած հայերը ինքնուշար-
ժերու մէջ լեցնելով Հալէպ տարաւ եւ յանձնեց Քաու-
սուն Մանուկ եկեղեցին: Իբր հազուատ հազած ցնցու-
տիէս զատ ուրիշ բան մըն ալ չունէի. ցնցուտիս կ'ըլ-
նայի քարերուն վրայ եւ կը քնանայի:

Անգլիացիները իբր սնունդ օր մը պզտիկ պնակ մը
կերակուր կու տային, օր մըն ալ կտոր մը ցամաք հաց,
այնպէս որ միշտ կիսաքաղց վիճակի մը մատնուած էի,
աշխատելու ի վիճակի չէի, ուստի որոշեցինք քանի մը
երիտասարդուհիներ մուրալ, փողոցէ փողոց եւ խանու-
թէ խանութ, բայց զժրախտաբար հակառակ մեր զիջո-

դու թեան, օրսկան մէկ կամ երկու դրուշ հաղիւ կրնա-
յինք ձեռք ձգել :

Յանձնախումբին յաջորդական բերած հայերով Քա-
ռասուն Մանուկ եկեղեցին լեցուած էր, ուստի մեկ այն-
ակոզն գրկեցին Հալկայի մէջ պանդոկ մը. քանի մը օր
ետքը պանդոկէն ալ փոխադրեցին զօրանոց մը, որ վայր
դարձած էր զարչահոտութեան, ազատութեան եւ ոջի-
ւի : Ուստի եւ ալ ոջլտեցայ եւ խոշոր վէրք մը զոյացաւ
վրիս վրայ : Զիս գրկեցին հիւանդանոց դարձանումի
համար, յայց յայնախումբն իրազմութենէն կարգ չէր գար
ինծի : Քանի մը օր յաջորդաբար զսցի եւ առանց առիթ
դանելու քննութեան՝ տրտում, տխուր եւ վէրքիս կստ-
տանքով վերադարձայ զօրանոց :

Հեռեւեալ օրը չորրորդ անգամ ըլլալով նորէն դա-
ցի եւ որովհետեւ դարձեալ կարգ չեկաւ ինծի եւ պիտի
վերադառնայի, զոնապանք տեսնելով տառապանքս,
բաւ. «Աղջիկ, կեցիր, ես կրնամ ճեղքել այդ վէրքը» :
Զետքը առաւ ածելի մը, լուցկի մը վառելով անոր բոցին
վրայ այրեց ածելին եւ ճեղքեց վէրքը, պատրոյզ մըն ալ
տեղաւորեց եւ դեպ մը դնելով կապեց վիզս :

Միշտ օրհնութիւնով կը յիշեմ այդ անիւ դոնապա-
նը որուն դարձանումով առողջացաւ վէրքս :

Մինչ եւ զօրանոց կը մնայի, օր մը եկաւ Պրուսացի
Գալլըն Բարմազ աչճք Կարապետ անունով մարդ մը,
ճանչցաւ զիս եւ զիս որպէզրոց հայրս ու մայրս : Հին
օրերու յիշատակը դառն արցունքներ իլեց մեր աչքերէն
զիս տարաւ իր տունը իբր օգնականուհի իր կնոջ, հոն
մաքրուեցայ միքրոպներէս եւ առողջացայ : Յետոյ
ամուսնացուց զիս Սվազցի Թորոս Պաղտասարեանի հետ
որ խոհարար էր : Ունեցանք աղջիկ մը եւ մանչ մը,
կ'ապրէինք խաղաղ եւ անդորր, գոհ մեր վիճակէն :

Բայց զժրախտարար երբ ազջիկս շորս տարեկան էր
և և մանչս ութն ամսու, Երկու օրուան ընթացքին՝ թու-
նաւոր մալարիայի զո՛հ գացին Երկուքն ալ: Անհուն կըս-
կիծնէրու մատնուած, կուլայինք և կ'ողբայինք մեր
զժրախտութիւնը...

Տարիներ ետքը Աստուած զթաց մեր վրայ և և պար-
զեւեց ազջիկ դաւակ մը ևս, որով մասամբ մխիթար-
ուած և մեր կսկիծները մեղմացած կը զգայինք և իբր
խոհարար Հայկպի մէջ կամ չըջակայքը, ուր որ յարմար
գործ մը գտնէինք, կ'աշխատէինք միասնարար, օր մըն
ալ գացինք Տէր-Ջօր, իսլամ Երեւելի բնտանիքի մը քով
իրր խոհարար աշխատելու. քանի մը տարի շարունակե-
ցինք մեր գործը փոխադարձ զոհունակութեամբ, բայց
զժրախտարար ամուսինս տարիներու ընթացքին յոգնած
և րնկճուած, քանի մը օրուան հիւանդութենէ ետքը
կնքեց իր մահկանացուն, խոր սուղի մէջ ձգելով զիս և
ազջիկս Հայկուհին որ հապի թեւակոխած էր 12 տա-
րեկանը:

Ամուսնոյս մահէն ետքը մնացի Տէր-Ջօր և սկսայ
իրր սոցասուհի աշխատիլ հայ աղնի բնտանիքի մը քով
որ պաշտօնով Եկած էր Տէր-Ջօր:

Ընտանեկան այդ քաղցրիկ մթնոլորտին մէջ ազջիկս
մեծցաւ և ստացաւ հայեցի դաստիարակութիւն: Քանի
մը տարի ետքը ամուսնացուցի Պրն. Եղուարդ Միծաղ-
եանի հետ, որը արդէն մեղի բախտակից, զաղթականու-
թենէ պրծած, մահուան ձորէն անցած, որբանոցի մէջ
մեծցած բեկոր մըն էր բաղմանդամ ընտանիքէ մնացած:
Ունի ներկայիս երեք մանչ դաւակներ արթուն և
խելացի:

ՄԱՌԻ ՊԱՐՏԱԳՃԵԱՆ

(Ուրֆացի)

Հօր անուն՝ Սարգիս : Մօր անուն՝ Լուսիա : Եղբայր-
ները՝ Կարապետ եւ Խորէն :

Ուրֆայի մէջ հայերուն եւ թուրքերուն թաղերը
իրարմէ անջատուած էին, բացառաբար հայերու տուներ
կը գտնուէին թուրք թաղերու մէջ : Մեր տունն ալ
ատանցմէ մէկն էր :

Աչուն էր : Մարդիկ պարտէզներէն, այգիներէն եւ
արտերէն իրենց բերքերը տուն փոխադրած էին : Իաշ-
տային յոյնութիւններէ ազատած, ազգական եւ բարե-
կամ կը սպասէին վայելել ձմրան գրչերներու հաճելի
ժամանցները եւ երեկոյթները :

Առաւօտ մը տեսանք որ քաղաքը զինուորներով պա-
շարուած էր : Ես տխուր նախազգացումով մը համակ-
ուած՝ յաջողեցայ փախչիլ հայոց թաղը :

Ժողովուրդը խուճապահար փութաց եկեղեցի :
Թուրքերը յարձակեցան հայ թաղերու վրայ : Հայերը
զիմադրեցին շարաթներով, բայց երբ զիմադրութեան
զեկավարը Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան ինկու, յուսահա-
տութիւն տիրեց հայերուս մէջ :

Կասափարութիւնը պանդոկի մը մէջ լեցնելով հա-
յերը, սկսաւ տեղահան ընել : Նախապէս այրերը տարին
եւ ջարդեցին :

Նոր ամուսնացած էի. ունէի մէկ տարեկան աղ-
ջիկ մը : Առաջին կարաւանով կեսրոջս հետ ճամբայ
ելանք յիշեալ պանդոկէն, մեր վրայի հաղուստներով
միայն : Հասանք Սէփէրէկ, Ատրեամսն, Տիգրանակերտ :

Մեր աննկարագրելի թշուառութեան առաջին զոհը եղաւ մէկ տարեկան աղջիկս :

Կարաւանին մէջէն զեղեցիկ եւ հարուստ կիները զատեցին, իբր թէ պիտի վերադարձնէին Ուրֆա, բայց դժբախտաբար կողոպտելէ եւ լլկելէ ետք զնդակահարեցին : Մերտինի եւ Ատրեամանի միջեւ ալ կեսուրս մեկուցուցին : Քիչ մը քալելէ ետքը տալս Սասան իր հինդ գաւակներով չարաչար տանջանքներով մեկուցուցին :

Ատրեամանի մէջ զինուորներ եկան եւ բաին մեկի . «Դրամ տուէք որ ձեզ ապատենք» :

Խեղճ կիները իրենց մէջ սակեղէններ հաւաքելով տուին, բայց թէ սակեղէնները ստին եւ թէ շատերը զնդակահարեցին :

Երբ Մետտի հասանք, տեղւոյն քէհեան եկաւ ու սպասուհի փնտռեց : Ես յօժարեցայ եւ մնացի : Տան մէջ կ'աշխատէի եւ քէհեային եղբորը կնկան հետ շատ լաւ կը վարուէի : Ունէին ուրիշ ծառաներ եւ զինուորներ իրենց ծառայող :

Սը մը, յիշեալ զինուորները զիս պիւզ տարին իբր թէ պիտի պտտցնեն, լես մը բարձրացուցին զիս եւ ինձմէ դրամ պահանջեցին :

Ես չունէի դրամ, հետեւաբար հակառակեցայ եւ մերժեցի : Ձեռքերս կապեցին եւ բաին . «Եթէ դրամ չտաս, քեզ պիտի պարնենք եւ հորին մէջ պիտի նետենք» :

Յօժարեցայ մահուան, քանի որ իրենց ձեռքէն խուսափիլ անկարելի էր : Վեց հոյի, հրացան ձեռքերնին, դէմս անցան եւ հրացանը ուղղեցին վրաս, սիրտս սատիկ կը տրոփէր, յանկարծ գապափար մը արթնցաւ մտքիս մէջ . բաի . «Քէհեային եղբոր կնոջը քով դրամ ունիմ, զիս ապատ ձգեցէք, երթամ բերեմ» :

Ձիս տուն վերադարձուցին. պատմեցի կնոջը ինծի
հանդէպ եղած սպառնալիքը: Կինը կանչեց զանոնք եւ
յանդիմանեց:

Քէհեան Երկրորդ կին մը եւս բերաւ աշխատու-
թեան համար, որ սկսաւ հակառակիլ ինծի: Ուզեցին
զիս ամուսնացնել: Փախայ, բայց ճամբան չէի դիտեր:
Աստուծոյ ապաւինելով կը քալէի անծանօթ վայրերէ:
Առաջին անգամ հանդիպեցայ արար կնոջ մը, որ ցոյց
տուաւ ճամբան: Բաւական յառաջանալէ ետքը, հասայ
տւերակ գիւղ մը: Կին մը եւ տղեկ մը ոչխարներ կ'արա-
ծէին: Կինը բաւ. «Այս տւերակ գիւղը հայ գիւղ մըն
էր, բայց ներկայիս հատ մը հայ իսկ չըտնուիր մէջը,
բոլորն ալ քչեցին եւ մեռցուցին»:

Սկսայ շարունակել ուղևորութիւնս: Գիշերը վրայ
հասաւ: Կը քալէի ահով ու դողով: Մթնշաղին՝ հանդի-
պեցայ ասորի քահանայի մը: Հարցուցի տեղւոյն մա-
սին: «Տէր-Ջահարոն («Տէր» բառը վանք կը նշանակէ)
կը կոչուի» պատասխանեց:

«Ապունա, բսի, ես Սալիլ աղային (Քէհեային
անունը) հոգեգաւակն եմ, անոր ազղկան դեղ բերելու
կ'երթամ»: Որովհետեւ Քէհեան այդ շրջանի ժողո-
վորդեան յարգանքը կը վայելէր՝ քահանան զիս վանք
ստաջնորդեց եւ մրթրանին (վարդապետ) ներկայա-
ցուց: Իրեն պատմեցի փախուստիս պատճառները եւ մը-
նացի վանքը աշխատելու համար:

Քէհեային տունէն զիս փնտռեցին, բայց Մրթրանը
չյանձնեց զիս: Վանքին մէջ պատսպարուած, կ'աշ-
խատէի:

Անցան տարիներ, զինադադարը վրայ հասաւ, չէի
ուզեր մնալ այդ վանքին մէջ: Ծամբորդութեան պէտք
եղած պատրաստութիւնները տեսնելով զիս շոգեկառք

նստեցուցին եւ զրկեցին : Հասայ Գրաճ Տաղը ըսուած կայարանը , այնտեղէն ուրիշներու հետ զիս զրկեցին Ուրֆա :

Հոն հասնելէս ետքը տեղեկացայ որ մեր գերդաստանին 100 հողիէն մինակ ես ողջ մնացած եմ : Ուրֆա , գաղթականութենէ վերապրող Խաչիկ Գարազաշեանի հետ երկրորդ ամուսնութիւն կնքելէ ետքը , մեղ կրկին գաղթական հանեցին . շատ տառապանքներէ ետքը հասանք Հալէպ : Ունեցայ հինգ զաւակ . 3 մանչ եւ 2 աղջիկ : Հայեցի դաստիարակութեամբ մեծցուցինք զանոնք եւ ամուսնացուցինք մանչ մը եւ աղջիկ մը : Ունեցանք թոռնիկներ : Մաղթենք որ իբր գիտակից հայեր պարծանք դառնան մեր սիրելի հայրենիքին :

ՄԱՐԻԱՍ ԳԱՔԻԿԵԱՆ

Հիւսէյնիկցի (Խարբերդի շրջան)

Հայրս՝ Կարապետ Գաքիկեան : Մայրս՝ Հոիփսիմէ : Քոյրերս՝ Ճուհար (Գոհար) եւ Ագաւնի :

1915 թուականին երբ տեղահանութիւն յայտարարուեցաւ , ես 23 տարեկան , երկու տարիէ ի վեր ամուսնացած եւ ամիսէ մը ի վեր ալ այրիացած էի , հետեւաբար նոյն այդ օրերուն կ'ապրէի իմ սեւ ճակատադրիս խոր սուզի օրերը :

Նախ քան մեր տեղահանուիլը , արդէն Խարբերդէն եւ շրջակայքէն երկու ստուարաթիւ կարաւաններ մեկ-

նած էին : Մենք կը կազմէինք երրորդ կարաւանը , որ կը քրայկանար մօտաւորապէս 600 հոգիէ :

Յունիս 10ին , կառավարութեան հրահանգով հաւաքուեցանք տեղւոյս մեծ բաղնիքին հրապարակին վրայ , իբր թէ մեր բողոքներն համեմատ արտօնագիր պիտի տան մեզի , մնալու կամ զաղթելու : Այսպէս նենդամտութեամբ հաւաքեցին երկսեռ հայեր , ծեր , երիտասարդ եւ մանուկ : Մինչեւ իրիկուն սպասեցինք յիշեալ վայրը , ետքը մեզ տարին Մէզըէ , կաթոլիկներու զերեզմանատունը , ուր մնացինք երեք օր , քանի մը հայ կաթոլիկները զատեցին մեզմէ եւ սոգտտ արձակեցին , իսկ մեզ ասաջնորդեցին Ամասիոյ գաշտերը , որ քորդերը ցորեն կը քաղէին :

Մենք որովհետեւ այնպէս հաւատացած էինք որ արտօնագիր պիտի ստանանք եւ պիտի վերադառնանք մեր սունները , ճամբորդութեան վերաբերեալ ուէէ բան չէինք առած մեր հետը : Այդ դաշտին մէջ մնացինք անօթի , ծարաւ , գոսում , դոչում , տղայոց լացն ու անօթութեան ազդակները կը թնդացնէին օդը , անակնկալի եկած էինք :

Երեք օր ետքը մեզ փոխադրեցին Թուրքի գիւղ , հոն պանդոկի մը մէջ տեղաւորեցին եւ սկսան առեւանգել երիտասարդ հայուհիները : Եթէ յիշեալները անմիջապէս յօժարէին՝ լաւ . հակառակ պարագային չուաններով կը կապէին եւ իրենց ուսերուն վրայ դնելով կը փախցնէին :

Այդ գիշերը անուսարսափի գիշեր մը եղաւ մեզ համար : Հետեւեալ առտու կարաւանը ճամբայ ելաւ հետիոտն : Յողնած եւ տապէն ընկճուած , մէյ մէկ փոշիէ արձաններ դարձած , հասանք Մալաթիա : Մեզ նաւակներով պետէն անցուցին եւ տարին Մալաթիոյ դաշտերը ,

ուր մնացինք Երեք օր : Յիշեալ դաշտը կեղրոնատեղի էր
զաղթականներու , որոնք զանազան կողմերէ կը հաւաք-
ուէին : Մնացինք հոն Երեք օր . մեր սնունդը կը բազկա-
նար դաշտի խոտերէ :

Երեք օր ետքը Միւտիւրը մեզ կանչեց եւ յայտա-
բարեց . «Եթէ 200 օսմ . սակի տաք , ձեզ զաղթական չեմ
զրկեր» : Մենք շունէինք այդ պիտարը :

Քիչ ետքը մասնատիկ մը կանչեց , ազգարարելով թէ .
«Պարբերուցիները զաղթի պատրաստուին եւ կարգի շար-
ուին» : Հոն կոյրուսեցին քիչ թէ շատ ինչ պրամ կամ
զարկեցէն որ կը գտնուէր մեր վրայ , նոյն իսկ մերկա-
ցրելով կոյրուսեցին մեր հագուստները , ձգելով պարզ
ձերմակեղէն միայն : Կոյրուսուելէն ետքը ճամբայ
ելանք եւ սկսանք քալել ու քալել , անդադար , անօթի ,
ծարու : Ամառուան տապին , մեր պապակած շրթներով
ջո՛ւր , ջո՛ւր կ'երազէինք : Կիզիչ արեւը եւ անօթութեան
միացած ծարուր կը զգեսնէր շատերը : «Ահա հատ մըն
այ ինկաւ , հատ մըն այ» :

Այսպէս հետզհետէ ճամբան ձգելով մեր ուղեկից-
ները , ստտիկաններու նախատինքին եւ լուտանքին
ստարկայ դարձած , կը քալէինք անսպառ ճանապարհը
մեր գողողթային : Հասանք պահականոցը հրոսակնե-
րու , որոնք ուրիշ բան չէին , եթէ ոչ բանտարկեալներ՝
որոնք կառավարութեան կողմէ սուրով եւ հրացանով
զինուած , լեռ մը բարձրացած էին , իրենց ամենավայ-
րագ խժուժութիւնները ի գործ դնելու անցնող կարա-
ւաններուն հանդէպ :

Հոն հասնող զաղթականներուն ահուսարսափ ազդե-
լու համար , զլիսատուած բաւական թուով զիականեր իբր
նմոյշ լերան ստորտոր դրած էին :

Եւ ահա այս անիծեալ վայրին մէջ այրերը գատեցին

կիններէն, այրերը հոն ձուլեցին եւ կիները քալեցուցին... Ձեմ կրնար նկարագրել այս բաժանումը երբ հայր ու դաւակ, քոյր ու եղբայր, այր ու կին ողջագուրումներով, լաց ու կոծով և աղի արցունքներով կը բաժնուէին իրարմէ :

Կը քալէինք հեղեղանման արցունքներ թափելով, երբ քանի մը վայրկեան ետքը սկսաւ հրացանաձգութիւնը եւ անշուշտ սուրն ալ, վայնասունով լեցնելով մթնոլորտը, որոնք մեր ականջը կը հասնէին :

Մեզ ատաջնորդեցին քրդական դաշտերը, բարձրացանք լեռներ, մերթ մտալլցելով ժայտերն ի վեր եւ մերթ իջնելով ձորին մէջ : Տատասկալից, քարքարուտ դաշտը մեր բոպիկ ներբաններուն ներքեւ, հրատապ, կիդիչ արևուր մեր զլխուն վերեւ, անսուսոյ մարմին եւ մորմոքիչ եւ դասն վիշտերով խոցոտած մեր համակ էութիւնը, քալել ու քալել, անխիղճ եւ բարբարոս ոստիկաններու խարաղանի վայրագ շաչիւններուն ներքեւ, առեւանդուելով, լլկուելով եւ անոնց զագանային, վայրագ ցանկութիւններուն դոհը դառնալով...

Որչա՛ի ալ տառապի եւ շարշարուի հոգիս, պէտք է շարունակեմ : Վերջապէս, բարոյապէս, Փիդիքապէս եւ նիւթապէս փճացած, երեք ամիսէն հասանք Տէր-Չօր, կիսամերկ եւ կիսամեռ վիճակով : Տէր-Չօրցիներ երբեմն հաց կամ կերակուր կը բերէին եւ կը բաժնէին իրենց մեռելներուն հոգւոյն համար. երբեմն երբ գործ մը կը գտնէինք կ'աշխատէինք չնչին վարձքով մը, երբեմն դաշտերէն խոտ կը հաւաքէինք եւ մեր գոյութիւնը պահել կ'աշխատէինք :

Օր մըն ալ մուսնետիկ մը կանչեց որ «գաղթականները քաղաքէն դուրս, վրաններու տակ պէտք է հաւաքուին» :

Անմիջապէս պործադրեցինք նոյն ազգարարութիւնը եւ տեղեկացանք որ պիտի մեկնէինք Շէտտէտի: Լսած էինք հոն պատահած ջարդերուն մասին: Ուրիշ ճար չունէինք, պիտի երթայինք: Նոյն միջոցին եկան քանի մը հոգի սպասուհի ընտրելու: Անոնցմէ մին զիս ընտրեց, անմիջապէս հաւանեցայ, որովհետեւ տակաւին շատ երիտասարդ, մահուան դաղափարին հետ հաշտուիլ շատ դժուար կը թուէր ինծի, նամանաւանդ հուրով կամ սուրով: Այսպէսով ես մնացի Տէր-Ձօր եւ կարաւանը մեկնեցաւ Շէտտէտի, ինչպէս որ ոչխարները կ'երթան սպանդանոց:

Այն օրէն ի վեր կը մնամ Տէր-Ձօր: Ութը տարի է ի վեր աչքերուս լոյսը կորսնցուցած եմ, առանձին դուրս ելլել եւ քալել անհնար է ինձ համար, ամենամօտիկ տեղ մը միայն երթալու համար առաջնորդի մը պէտք ունիմ: Բարեսիրտ մարդոց պթութեան եւ նիւթական աջակցութեան կարօտ եմ: Կեանքս վերածուած է յաւիտենական խաւարի, որուն մէջ կը խարխաւիիմ մեծ տաժանքով:

Գաղթի ճամբուն վրայ կորսնցուցած եմ հայրս, մայրս եւ քոյրերս, կ'ապրիմ խցիկիս մէջ քաշուած մենաւորիկ եւ անմխիթար:

ԾԱՆՈՅԹ . . Մարիամ Գարիկեան սպասուհի կը մնայ զինուորական պաշտօնեայի մը քով: Բայց ետքը կ'ամուսնանայ արարի մը հետ: Դժբաղդարար զաւակ չունենար: Ամուսինը երկրորդ անգամ կ'ամուսնանայ արար աղջկան մը հետ որմէ կ'ունենայ զաւակներ եւ Մարիամը կը լքէ, բայց որովհետեւ ամուսինը հոս ողջ է, զաւակները Մարիամին կ'օգնեն դուրս ելլելու պարագային: Ամերիկա ազգականուհի մը ունի, տարուան ընթացքին 20-30 տոլար կը դրկէ մեծ գոհողութեամբ, որովհետեւ նամակներէն կը հասկնանք որ ան ալ ունե-

ուր մէկը չէ : Քանի մը տուար ալ իրենց Հայրենակցական Միութենէն կու գայ : Երբ հայ տուներ կ'այցելէ, այդ օրը ճաշի վար կը զնեն զինք, այսպէսով կը քաշկրտակ իր խղճայի կեանքը :

Է Լ Ի Զ

Արարական անուճը Խալսա (Այնրապցի)

Երբ տարադրուեցանք հազիւ վեց տարեկան փոքրիկ սպիտակ մրն էի : Չեմ յիշեր թէ ի՞նչ պայմաններու տակ բաժնուեցանք ծննդավայրէս . միայն սաչափ գիտեմ որ հայրս, մայրս, Լեյրայրս եւ ես միացած ստուարաթիւ բազմութեան ճամբայ ելանք, որուն «երրորդ կարաւան» անունը կու տային :

Ուղեւորութեան ընթացքին ո՞ր գիւղերէ կամ քաղաքներէ անցանք չեմ յիշեր, չեմ յիշեր նաեւ ծնողքիս եւ Լեյրօրս անունները : Ճամբան շատ նեղութիւններ քաշեցինք, շատեր կը մեռնէին եւ մենք անոնց դիակներուն վրայէն կը քալէինք :

Մնացինք անօթի եւ ծարաւ : Հայրս տեղ մը, մայրս ալ ուրիշ տեղ մը մեռան, բայց չեմ գիտեր թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ պայմաններու տակ մեռան : Մեր վերջին կայանն էր Շէտտէտին : Մեզմէ առաջ հոն հասած էին ուրիշ քաղաքներէ եկող զաղթականներ, այնպէս որ դաշտեր եւ լեռներ լեցուած էին հոծ բազմութիւնով : Յետեւէ մէկը չունէի, պզտիկ եղբօրս, որ հազիւ 5 տարեկան կար, ձեռքէն բռնած էի որպէսզի քովէս չբաժնուի եւ բազմու-

թեան մէջ շիրտնցնեմ գինքը: Այսպէս անտէր և անտիրական, թշուառ վիճակի մը մատնուած, կը դեգերէինք և կը մուրայինք, ինչ որ կ'անցնէր մեր ձեռքը անով մեր գոյութիւնը պահել կ'աշխատէինք: Ութը-տասը օր

Այնթապցի Էլիզ Արարական անունը Խալաս

մնացինք այս դժոխային վայրին մէջ. ցորեկները կը մուրայինք, գիշերներն ալ կ'իյնայինք գետին եւ կը քնանայինք:

Այսպէս օր մը երբ մեր մանկական խորունկ քունին մէջ էինք, սուր վայնասուն մը արթնցուց մեզ. ընդոսք

կանսնեցանք, տեսանք մարդիկ որոնք սուրբրով, բիրերով եւ կացիներով զինուած կը ջարդէին, կը խողաւղէին: Մենք ալ խուճապի մատնուած կը փախչէինք, աղիողորմ ճիչեր արձակելով: Եղբորս ձեռքէն բռնած կը քաշկոտէի հետս: Նոյն միջոցին փախչողներէն մին զարնուեցաւ եղբորս, որը ինկաւ գետին, ուրիշ քանի մը հոհողիներ եւս ինկան անոր վրայ: Ուժս բաւական չէր այդ մարդոց տակէն եղբայրս քաշելու եւ աղաւթելու, բազմութիւնը ահուարսափի մատնուած էր, իրար կը կոխկոտէին: Այդ թոհուրոհին մէջ ես ալ ձգեցի եղբայրս ու փախայ հետեւելով փախչողներուն: Այդ օրը անցուցինք ծուարելով ցախերուն ետին: Անօթութիւնը կը ճանկոտէր ստամոքսս, վախը լլկած էր սմբողջ էութիւնս: Փրկութեան համար մահէն զատ ուրիշ միջոց չէր մնացած. ուստի մօտեցայ Պապուր գետին եւ մինչ կը պատրաստուէի ինքզինքս յանձնել անոր յորձանքներուն եւ վերջ տալ թշուառութեանս, արաբ պետուին պատանի մը մօտեցաւ ինձի, իր վրայէն հանելով ապէն (արաբական վերարկուն) երկարեց ինձ որպէսզի մերկութիւնս ծածկուի եւ յարեց. «Կուզե՞ս որ մեր վրանը տանիմ քեզ»:

Մանուկ էի, ապրիլ կ'ուզէի, փրկութեան ձայն մըն էր այս առաջարկը ինձի համար, ուստի յօժարեցայ:

Ազնիւ պատանին զիս ապէյով լաւ մը փաթթելէ ետքը նստեցուց ուսին վրայ եւ տարաւ շիտակ իրենց վրանը: Մայրը արգահատանքով եւ գուրգուրանքով ընդունեց զիս, հագուստներ տուաւ որ հագնիմ, ուտելիքներ բերաւ, հաւկիթ, պանիր, արմաւ, որ չկրցայ մարսել եւ փախեցի:

Ետքը ինձի թէյ եփեցին, ստամոքսս տակաւ առ տակաւ ստացաւ իր մարսելու վարժութիւնը. տուին ինձի

աննդարար ուտելիքներ. քիչ մը կազդուրուեցայ: Մայրը՝ բարի եւ ալնիւ արար կին մը, զիս լուաց, մտքեց մաղերուս մէջ բոյն դրած բիւրաւոր ոջիւներէն, երկու շաբաթ խնամեց զիս: Մաքրուած, առողջացած եւ կազուրուած էի, կը նկատուէի տան անդամուհին, կը մասնակցէի իրենց տնական եւ դաշտային աշխատանքներուն՝ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ: Ես կ'ապրէի եւ կը մեծնայի ապրուստի պայմաններուն դժուարութեանց անտեղեակ: Եղայ շափահաս աղջիկ մը, ուրիշ պետուին ընտանիքներ եկան զիս ուղեցին ամուսնութեան համար, բայց պաշտպան մայրս մերժեց ըսելով. «Ես այս աղջիկը իբր հոգեպաւակ մեծցուցած եմ, եթէ Տէրը կամենայ իմ դաւկիս հետ պիտի ամուսնացնեմ»:

Օր մըն ալ պաշտպան մայրս իրականացուց իր այս փափաքը: Ամուսնացանք, ունեցանք երկու մանչ եւ չորս աղջիկ դաւակներ:

Տղաքներուս անուններն են. Նասրը եւ Մահմուտ, իսկ աղջիկներուս՝ Նասրա, Վաթհա, Ալիյէ, Ջիհէզ:

Երկու աղջիկներս եւ մէկ մանչս ամուսնացուցած եմ, տղաս որ դատուած է մեր ընտանիքէն ոչ հող ունի, ոչ արջառ, կ'աշխատի Եէյիսին հողերուն վրայ եւ շատ պարզ եւ աղքատիկ ապրուստ մը հազիւ կրնայ հայթայթել: Նոյնպէս մենք: Չարաչար աշխատանքի փոխարէն կ'ունենանք ցամաք հաց միայն:

Մեր Եէյիսին անունն էր Բաղուպ եւ ցեղախումբը Պակարա: Կ'ապրինք Տէր-Չօրէն տասնհինգ քիլօմէթր հեռաւորութեամբ:

ԱՐՈՒՇ (ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ) ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Կարմուրեցի (Ուրփայի շրջան)

Հայրը՝ վարդան : Մայրը՝ Խանում : Եղբայրները՝
Կարապետ, Գէորգ, Գրիգոր, Սողոմոն : Քոյրը՝ Եսթեր :
Հօրեղբայրները՝ Ներսէս, Թովմաս : Իրենց կիները՝
Խաթուն եւ Սուլթան : Մօրեղբայրները սպանուած են
1895ի դէպքին :

*Տարազրութիւնը սկսաւ : Կասափարութենէն հրաման
եկաւ . « Հինգ օր միջոց կա տանք ձեզի , պատրաստուե-
ցէք , ձեզ Րազզա պիտի տանինք » :*

Ներսէս հօրեղբայրս Գարա Քէօփրիւ տարին մոր-
թեցին , հայրս՝ զինուոր զնաց եւ չվերադարձաւ : Թով-
մաս հօրեղբայրս աչքին տկարութեան պատճառաւ զին-
ուոր չառին եւ մեզի ընկերացաւ :

Ճամբորդելու համար մեր ունեցած հինգ այծերը
մորթեցինք եւ անոնց մորթերով տրեխներ պատրաստե-
ցինք : Ունէինք Երեք էջ մեր երեք ընտանիքին համար .
Ժբբ անկողին կրցանք առնել խոշոր կապերտ մր եւ եր-
կու թաղիք միայն եւ մաս մրն ալ ուտելիք . մնացեալ
ամէն ինչ ձգեցինք տան մէջ եւ բաժնուեցանք մեր
ծննդավայրէն :

Ոստիկաններ մինչեւ Րազզա ընկերացան մեզի , ուր
հասանք ապահով եւ 15-20 օրի չափ մնացինք : Գնեցինք
հաց , ձաւար եւ այլն եւ դարձեալ ոստիկաններու առաջ-
նորդութեամբ շարունակեցինք մեր տաժանելի ճամբոր-
դութիւնը : Սաստկաշունչ քամիներ եւ յաճախակի անձ-
րեւներ սկսան սառեցնել մեզ : Մնուողի նուազութիւն ,
հեռիտան ուղեւորութիւն , խոնջէնք եւ ձմեռուան ցուր-

տը տակաւ առ տակաւ քամեցին մեր արիւնը մանաւանդ երբ կը տեսնէինք մեր ճամբու երկայնքին փոռած հազարաւոր դիակներ՝ որոնք քաղցի, ծարաւի եւ այլ անլուր տանջանքներու զոհերն էին :

Վերջապէս հասանք Տէր-Ձօր, հազիւ քանի մը օր մնացինք եւ մեզի մէյ մէկ հաց բաժնելով ճամբոյ հանեցին դէպի Սուվար :

Այս ճամբան եղաւ մեր մահուան ճանապարհը, որովհետեւ գաղթականներու մէջ սկսաւ թիֆուսի համաճարակը: Ողիւը բիւրաւորներով պաշարած էր մեզ: Կը քալէինք ուղտափուշերով եւ խիճերով ծածկուած անապատին մէջէն, ուր յաճախ կը հանդիպէինք վայրի անասուններու՝ որոնք դիակները անյազօրէն կը յօշոտէին: Քանի կը յառաջանայինք, դիակներու թիւը կը բազմապատկուէր: Գարշահոտութիւնը սլաւած էր մըթնոլորտը: Ութն օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը հասանք Սուվար, դրամ ունեցողներ գիւղացի արաբներէն կորեկի հաց դնեցին. քանի մը օր զաղար առնելէ ետքը սկսանք քայլի դէպի Մուսուլ:

Ես այն ատեն հազիւ 11 ամեայ տղեկ մըն էի: Հազիւ մէկ օրուան ճամբայ քալած էինք, յուսահատած, դիշնրով փախայ սրպէսի Տէր-Ձօր փերապառնամ: Մայրս՝ փախուստ իմաց տուաւ ոստիկանին, որ բռնեց զիս եւ փառաւոր ապտակ մը զարնելով վերադարձուց մօրս քով:

Միեւնոյն օրը դիշերով կրկին փախայ եւ դիակներուն հետեւելով շարունակեցի ճամբաս դէպի Տէր-Ձօր:

Գիշերուան արհաւիրքը, վայրի զաղաններուն արձակած գոռում-գոչիւնները մանկական հողիս անուզողով եւ սարսափով կը համակէին, բայց նախազգացումը ունէի թէ, Տէր-Ձօր հասնելով կեանքս պիտի փրկեմ:

Իբր անունդ մըջիւններու բոյներէն ցորենի կամ կորեկի հատիկներ կը հաւաքէի, իսկ դիշերները փոս մը փորելով կամ բնական փոսերու մէջ կը մտնէի և վրաս կը ծածկէի տատասկներով, որպէսզի պատասպարուիմ պաններէ : Վերջապէս ութ օրէն հասայ Տէր-Չօր :

Անպատի երկար, տաժանելի և արհաւիրալից ճամբորդութենէ Լոթը Տէր-Չօրը դրախտ մը թուեցաւ ինծի, մանաւանդ երբ տեսայ նորեկ պաղթականներ Շփրատ գետին երկու կողմերը փոռած, կերակուր կ'եփէին : Հոյիս խայտալ սկսաւ : Աջէն ձախէն կը դողնայի կերակուր կամ հաց, այսպէսով ատեն մը ինքզինքս պահեցի : Ամիս մը Տէր-Չօրի պարտէյներուն մէջ, իբր վասելանիւթ դիզուած փուշերուն և ցախերուն տակ կը պահուրտէի և դիշերները դուրս կ'ելլէի ուտելիք փնտռելու : Օր մը նշմարեցի որ պարտիզպան կիներ բրինձէ փխլաւ կ'եփէր պարտէյին պատին տակ, երբ իւր բերելու համար մատան դնաց, և առիթէն օգտուելով պարեզօտիս քղանցքը վեր առի և փխլաւին սանր դարձուցի, մէջը պարպեցի և վաղելով մտայ թաքստոցս և կուշտ ու կուռ կ'երայ :

Վերջապէս Տէր-Չօրցի արաբ բնտանիք մը որ կը կոչուէր «Պագնէյի Շրպատ», խղճալով վրաս դիս քովերնին առին : Շատ լաւ խնամեցին դիս . առաջին օրը մաղերս կտրեցին, դիս լուացին, մաքրեցին, իրենց պղտիկ դաւկին հազուստները հազցուցին, վէրքերս հետզհետէ դարմանեցին, լաւ անունդ տուին և առողջացուցին դիս : Նոր կեանք և նոր ոպեւորութիւն ստացած, սկսայ հասակիս յարմար աշխատանքներով դրադիլ, վեց ամիսի չափ մնացի քովերնին և իբր իրենց դաւակր խնամուեցայ :

Մինչեւ հիմա թէեւ մահեր կը պատահէին անօթու-

թեան, ծարաւի, հիւանդութեան եւ այլ պատճառներով, բայց ջարդի շուկ չկար :

Գերմանացիները նոր գացած էին, թուրքերը մնացած էին ինքնապլուխ : Պաղտատէն եկաւ փաշա մը՝ Ձէ՞քի կամ Ձոհետի, որոշ չեմ յիշեր անունը եւ հրաման հանեց որ «Տէր-Չօրի մէջ հատ մը հայ չպիտի մնայ», որովհետեւ հայերը սկսած էին խանութներ բանալ, ասուտուրով, հացապործութիւնով եւ երկաթագործութիւնով զբաղուիլ : Այս հրահանգին համաձայն տեղւոյն վրայ գտնուող բոլոր հայերը զրկուեցան Սուլար : Զիս պաշտպանող լնտանիքն ալ սկսաւ վախնալ, թէ մի գուցէ փորձանքի մատնուին իմ պատճառաւ : Պատնուեցայ կարաւանին եւ քայելով հասայ կրկին Սուլար :

Սուլարի մէջ գտնուող դաղթական այրերը նախ պատեցին եւ ջարդուելու համար զրկեցին «Մէրկէտէ» լեռը, որ վայրին յարմարութեան համար վերածուած էր սպանդանոցի : Ես ալ կը գտնուէի գատուած այրերու մէջ : Կարաւանները ընդհանրապէս իրիկուան դէմ կը հասնէին Մէրկէտէ եւ ջարդը տեղի կ'ունենար հետեւեալ օրը ասուտուն, մերթ զնոյալ հարութեամբ, մերթ սուրով, մերթ գաւազանով՝ որուն ծայրը հաստատուած էր դունտ երկաթ մը կամ կապար մը եւ կամ քարկսծելով ու վառելով :

Ժողովուրդը իր տասնապանքը կ'երդէր .

Սուլարտան չըզտըմ պաշըմ սէլամէք,
Մէրկէտէյէ կիրտիմ, գօրտու գըյամէք,
Էհալի շաշըրտը պու նէ տիր հիքմէք,
Տիմիմին ուղրունա էօլէն էրմէնի :

Սապահտամբ չըզտըմ կիմէշ Թարլայօր ,
Ճէլատլար օթուրմուշ սիլահ եաղլայօր ,
Ուզրութմա սրագտըմ պապամ աղլայօր ,
Տիմիմ ուզուրումա էօլէն էրմէնի :

Եօլ վէր հապուրըմ , եօլ վէր կէշէյիմ չէօլլերէ .
Ձըլ չըլպագ եէթիշէյիմ արապ քէօյլերէ ,
Տէրտիմի աննատայըմ դարիպ էլլերէ ,
Տիմիմիմ ուզուրումա էօլէն էրմէնի :

Սուվարէն մինչեւ Մէրկէտէ Եօթն օր քալելով Երեկոյին Հասանք Մէրկէտէ : Ատտուն պիտի ջարդուէինք : Կէս դիշերին փախայ կարաւանէն : Շապիկս Հանեցի , դլխէս սկսեալ նետեցի վրաս , չորքոտանի ձեւացայ եւ շան կակածիւններ Հանելով քնացող պահակ ոստիկանին առջեւէն անցայ , ինկայ անապատը դէպի Տէր-Ձօր : Դարձեալ սկսայ քալել դիակներուն հետեւելով եւ մըջիւններու բոյներ քանդելով , որպէսզի կորեկ ճարեմ իբր սնունդ : 15 օրէն Հասայ Տէր-Ձօր եւ խառնուեցայ նոր Հասած կարաւաններուն : Դարձեալ մերթ կը գողնայի , կ'ուտէի եւ մերթ կը մուրայի : Այսպէս , ութն անգամ Մէրկէտէյէն մինչեւ Տէր-Ձօր փախած եկած եմ եւ նոր Հասնող կարաւաններուն հետ կրկին քշուած եմ Մէրկէտէ :

Ութերորդ անգամ Երբ Հասանք Մէրկէտէ Երեկոյ էր . յողնած ու խոնջած փոռած պառկեցանք գետինները : Հազիւ թէ լուսցաւ սկսաւ ջարդը : Ես կերպով մը պահուեցայ դիակի մը ներքեւ , ուրիշ դիակներ ալ ինկան շուրջս եւ վրաս : Հազիւ հազ կրնայի շնչել , նահատակուողներուն վայնասունը երկինքը կը թնդացնէր : Վախէն ուշքս կորսնցուցած մնացեր եմ դիակներու

տակ : Որչափ ատեն մնացի չեմ գիտեր : Երբ աչքս բացելուցս էր , ջարդարարները մեկնած էին , եկած էին պետուհիներ դիակներուն վրայէն հագուստներ կողոպտելու : Երբ մէկը վրաս գտնուող դիակները մէկդի նետեց , հարցուց ինձի . « ո՞ղջ ես թէ մեռած » : Տկար ձայնով մը ըսի թէ « ողջ եմ » :

Ձիւ տարաւ դետին մէջ մաքրեց եւ իր տունը պիտի տանէր , բայց ընկերը թելադրեց որ իր գլխուն փորձանք կը դառնամ , դահիճները ետքը դինք ալ կը մորթեն եւայլն : Ասոր վրայ ապատ ձղեց զիս : Մնացի անապատին մէջ , գիշերուան արհաւիրքին ամէն բանէ կը վախնայի , օձերու , մողէսներու եւ վայրի կենդանիներու սարսափը մոռցնել կու տար ստամոքսիս տազնապը : Կը չարչարուէի անօթութենէ : Այն օրը վախէս կծկտեցայ դիակներուն քով : Գիշերը անցուցի եւ հետեւեալ օրը ինկայ անապատը , ատեն մը արարական գիւղերը դեզերեցայ իրր մուրացկան եւ վերջապէս եկայ կրկին Տէր-Չօր եւ զտայ ստաջուան պաշտպաններս : Այդ ագնիւ մարդիկը դարձեալ սիրով ընդունեցին զիս . մնացի անոնց քով , մինչեւ որ անգլիացիներ եկան , հաւաքեցին բոլոր հայերը , զիս ալ տարին Հայէպ որբանոց : Եօթը ամիս մնացի հոն : Պատանի եղած էի , պէտք էր գործի մը հետեւէի : Ձգեցի որբանոցը եւ վերադարձայ ծննդավայրս՝ Կարմուրճ : Հետաքրքրուեցայ թէ արդեօք ո՞վ մնացած էր մեր աղգականներէն : Գտայ մօրաքրոջս Թոռը եւ անոր քով մնացի : Հայիւ գործի մը հետեւելու հետամուտ էի , Քրանսացիներ եւ թուրքեր բախում ունեցան (պատճառը չեմ գիտեր) : Այս դէպքը կրկին ահ ու դողի մատնեց հայերը , որոնք փախուստի ճամբան բռնեցին :

Հասայ Բաղդա , բայց գժբախտարար սպրուստի

միջոց չունէի: Հալչպի ճամբուն վրայ հանդիպեցայ Ծիլիփ ԷՓ.ին որ ճամբայ շինելու հսկիչ էր: Յիշեալին քով բաւական ատեն աշխատեցայ, ետքը եկայ Տէր-Զօր ուր կամուրջը նոր կը շինուէր Եփրատի վրայ: Քանի մը շաբաթ հոս աշխատելէս ետքը դիս իբր վարպետ Սուվար զրկեցին որպէսդի Սուպուր պետին վրայ կամուրջ շինենք:

Վերջապէս դժնեայ ճակատագիրս զիս առաջնորդեց դարձեալ Սուվար եւ հոն հաստատուեցայ, ամուսնացայ Սուրիանի օրթօտոքս աղջկան մը հետ: Յ տարի մնացի Սուվար, էջ մը պնեցի եւ զրաղեցայ փերեղակութեամբ: Երջակայ դիւղերը պտտելով ապրուստ կը ճարէի: Զրաղեցայ անանարուծութեամբ, բայց դժբախդարար ոչխարներուս մէջ համաճարակ ինկաւ, նիւթական անձկութեան մատնելով զիս: Ներկայիս ունիմ 11 հոգիէ բաղկացած ընտանիք մը. այսինքն 6 մանչ եւ 3 աղջիկ, կինս եւ ես: Զախորդութեան հետեւանքով տանս առարկաներն ալ ծախեցի: Երեք տարիէ ի վեր փոխադրուած եմ Տէր-Զօր. դաւակներէս աղջիկ մը եւ երկու մանչ բախտը ունեցան հայ դպրոց Երթալու: Միւսները արարական դպրոց զրկած եմ, Սուվարի մէջ հայ վարժարան չգտնուելուն համար:

Ծանօթ. Արուշ Վարդանեան որ կը յորջորջուի եղեր Թօփալ Արուշ, այն մարդն է որ ըսած է թէ «Իմ գլխէս անցածները առանձինն գիրք մը կ'ըլլան»: Ինք թէեւ իր յուշերուն մէջ չյիշեր բայց Մութաֆեաներուն տան մէջ պատմած է հետեւեալ գարիուրեւի դրուագը:

Մէրկէտէ երբ ջարդուելու տարուեցանք, թագաստուցէս կը դիտէի ջարդի ահուկի տեսարանները: Դեռատի կին մը յղի էր եւ Երկունքի ցաւեր կը զգար: Դահիճները

ըսին. «Եկուր մենք քու ցաւերդ հիմա կ'անցնենք»: Երկու հոգի երկու թեւերէն բռնեցին երրորդ մէկն ալ ետեւի կողմը անցաւ եւ ուսերէն բռնեց, իսկ չորրորդը սուրով ճեղքեց փորը եւ մանուկը զուրս քաշեց, նետեց օդին մէջ դէպի վեր եւ սուրը բռնեց տակը: Երեխան երկու կտոր դետին ինկաւ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ԹՕՓԷԱՆ

(Ուրփացի)

Երբ Սուլար հասանք ականատես եղանք սրտաճմլիկ եւ քստմնեցուցիչ տեսարաններու: Ընդարձակ դաշտը գրաւուած էր հայ դաղթականներով որոնք՝ մերկ, անօթի, դալկացած եւ կմախքացած, ոմանք ուրուականի մը նման տակաւին կ'երերային ոտքի վրայ, ոմանք հիւանդ փուռած էին գետին եւ իրենց հոգեվարքի պայքարը կը մղէին, ոմանք շուներ կը մորթէին, կ'ուտէին, ոմանք սատկած կենդանիներու ոսկորներ կը կրծէին: Ասդին կուտակուած դիակներու վրայ քարիւղ թափելով կ'այրէին, անդին խումբ մը աղջիկներ ինքզինքնին խապուր գետը կը նետէին:

Մենք ի տես այս ահաւոր եւ աղիոզորմ տեսարանին, սարսափած՝ մինչ կը խորհէինք թէ ի՞նչ պիտի ընենք, դահիճներ յարձակեցան մեր կարուանին վրայ պոռալով. «Ձեզ ալ պիտի մորթենք»:

Սուլար նոր ժամանած գաղթականներս հազիւ թէ

այս խօսքերը իմացանք, ձյեցինք մեր զոյքերը եւ փախանք անապատ :

Բայց միթէ կարերի՞ էր խուսափիլ այդ նախճիրէն . աստիկանները հետապնդեցին մեզ եւ վերազարձուցին :

Սուլթան Թօփէկան եւ իր զաւակը Ճէսիմ

Մեզի ընկերացած էին մօրաքոյրս եւ իր աղջիկը Սիրանուշ որ շատ պեղեցիկ էր : Երբ Սուլթար վերադարձանք, մեր զոյքերը թալանուած էին . մնացինք այնօթի չոր գետնի վրայ :

Գիշերը պետէվի արաբ մը մօտեցաւ մեզի եւ լսաւ . «Մե՛զք է՞ ձեզի որ մորթուիք, եկէք այս աղջիկը (Սիրանուշը ակնարկելով) ինձի տուէք» : Մայրս պատասխանելով անոր լսաւ . «Մենք իրարմէ չենք բաժնուիր, եթէ բոլորիս կեանքն ալ փրկես այս աղջիկը կու տամ քեզի» :

Արաբը հաւանեցաւ, բայց ուշադրութիւն չգրուելու համար նախ տարաւ մեզ, երեք աղջիկներս, ետքն ալ

մայրս եւ մօրաքոյրս պիտի տանէր : Հետեւ եւլ օրը երբ
յանոնք պիտի բերէր մեր քով, երկուքն ալ մորթուած
էին : Ոստիկանները զուշակելով որ յիշեալ արաբը փր-
կած էր մեզ . «Այլիկները ո՞ւր տարիք» ըսելով չարա-
չար կը ծեծեն զայն եւ կ'ուզեն մեռցնել : Ոեղճ մարդը
հայիւ կը պրծի անոնց ձեռքէն եւ Սապուր գետին մէջ
նետուելով կը լսոյայ եւ կ'աղատի : Այսպէսով երկու քոյր
եւ մօրաքրոջս ազջիկը ապատեցանք ջարդէն :

Ես եւ Սիրանուշ ամուսնացանք երկու եղբօր հետ,
իսկ Սանուժ քոյրս ալ անոնց ազգականներէն պէտուին
սորաբի մը հետ :

Ամուսինս, որուն անունն է Թլմբն, բարի զգացում-
ներով օժտուած էր, շատ լաւ վերաբերմունք ունէր ին-
ծի հանդէպ ո՛չ կը ծեծէր եւ ո՛չ ալ կը նախատէր բայց
ունեցած հինգ զաւակներս որ մեծցուցի, վերը Աստուած
եւ վարն ալ ես միայն գիտեմ թէ ինչպի՛սի տառապանք-
ներով եւ ինչպի՛սի զրկանքներով սոյաքարեր եմ անողոք
ճակատապրիս զէ՛մ : Քաղքենիի եւ ընտանեկան կեանքի
հանգստաւէտ պայմաններէն զրկուած, ապրիլ անապա-
տի մէջ վրանարնակի թափառական չարքաչ եւ տաժա-
նելի կեանքով, հարազատներուս կարօտն ու կսկիծը
սրտիս ,տուայտիլ եւ թափառիլ ցամաք հացի մը հա-
մար միայն տարիներո՛վ, երախաս չալակս կապած՝ գրի-
խուս վրայ կրել խուրճ մը պարուրի (ուղտի կղկղանք
որ չորցուելով իբր վառելանիւթ կը գործածուի) քալել՝
ու քալել բոկոտն, ուղտափուշերուն մէջէն եւ աւազնե-
բուն ու խիճերուն վրայէն, ճաթուտած եւ արիւնլուայ
ներբաններով, յոգնատանջ ու քրտնաթոր հասնիլ վրանս
հաւաքած պարուրովս եփելու համար օրապահիկ հացս :
Քալել ու քալել երկար ճամբաներ, կրել ջուրին տիկը՝
ուսիս, հայթայթելու համար օրական խմելու ջուրս՝

հետևոր ջրհորէ մը: Զաւակ եմ ունեցեր ի՛նչ կ'արժէ, որո՞ւ հող, հետեւեալ օրն իսկ պէտք է ստքի կանգնիմ եւ հետեւիմ օրուան զրազումներուս դաշտը կամ վրանի տակ: Հիւանդութեան պարագաներուն ինքզինքս յանձնելով Աստուծոյ դեղ ու դարմանին: Ո՛վ ազգակիցներս, միթէ ողջ նահատակութիւն չէ՞ այս... Ո՞ր մէկը թուեմ դժուարութիւններուս եւ զրկանքներուս: Ունեցած մէկ մանչս եւ չորս աղջիկներս ամուսնացուցած եմ, անոնք ալ ինծի բախտակից են. բոլորս ալ իբր մշակ կ'աշխատինք ուրիշի հողին վրայ:

Երբ մերթ ընդ մերթ կը խորհրդածեմ եւ կ'արտասուեմ դասնօրէն անցուցած կեանքիս վրայ, կը զարմանամ թէ ինչպէ՛ս կը տսկամ եւ ինչպէ՛ս կ'ապրիմ:

Ծանօթ . վերոյիշեալ Սուլթան Թօփէեան իր ընտանիքով եւ պարագաներով տակաւին կ'ապրին անապատին մէջ, ինք իր գաւկիմ հետ առիթով մը եկած էր Տէր-Զօր. երբ իմացայ ամմիջապէս գացի նօթագրեցի իր յուշերը:

ԽԱՆՈՒՄ ԹՕՓԷԱՆ

(Ուրփացի)

Հօր ամուսն՝ Արուշ (Յարութիւն): Մայրը՝ Սուսնայրը՝ Ճորն: Քոյրը՝ Սուլթան:

Երբ տեղահանութեան հրամանը տրուեցաւ Ուրփայի մէջ, առաջին առթիւ հաւաքեցին հարուստ եւ մը-

տաւորական այրերը եւ անհետացուցին ամբողջութեամբ :

Երբ կարգը անգլուխ հօտին եկաւ , թուրք խուժանը գինուած , գայլերու վոհմակի նման յարձակեցաւ տուներէն ներս եւ բնակիչները դուրս հանելով սկսան թալանել ամէն ինչ :

Ես այն ատեն 17 տարու էի : Ունեցած զարդերս տոպրակի մը մէջ դրած , ծոցս պահած էի : Խուժանին մէջէն երկու գինուած թուրքեր թեւերէս բռնելով կողոպտեցին ոսկիներս եւ երբ կողոպուտը մէկը կամ միւսը իւրացնելու համար կը վիճէին , հայ երիտասարդներ «աղջիկը ձգեցէք» պոռալով զէնք պարպեցին , որով զիս ձգելով ոսկիներս առին փախան : Այս պատահարէն վերջ բոլոր մնացեալներս հաւաքելով լեցուցին երեք մեծ շէնքերու մէջ ուր շարաթ մը մեր թշուառութիւնը քաջընցինք : Յետոյ իւրաքանչիւր շէնքէն հալարակտան հոգի հանելով տարին եւ մորթեցին : Երբ կարգը եկաւ մնացեալներուն , զիչերով ճամբայ հանեցին անորոշ ուղղութեամբ : Երեք ամիս կիզիչ արեւուն տակ անջրյի անապատները չափչիւերով , անօթի , ծարաւ Տէր-Ջօր հասանք : Քաղաք մտնել արդիւումս էր , քաղաքէն դուրս անապատին մէջ բացօթեայ մնացինք ուր թուրք կառավարութիւնը իրր օրապահիկ մեղի մէյ մէկ զրուշ բաժնեց : Երկրորդ օրը ծերերը , տկարները եւ հիւանդները լեցուցին շախթուրները եւ Եփրատ գետին բացերը տանելով խեղդեցին :

Մնացեալներս Մնարվայ անունով գիւղ մը տարին որ կատարեալ աւերակ մըն էր : Հոն հաւաքուած էին թուրքիոյ զանազան կողմերէն եկած հայեր , որոնց մէջ աչքի կը զարնէին շատ մը երիտասարդ տղամարդիկ : Հոն մնացինք անորոշ ժամանակով մը եւ կ'ապրէինք կա-

տափարութեան կողմէ մեզի շնորհուած շատ շնչին օրապահօրկով մը :

Օրին մէկն ալ յայտարարութիւն մը հրատարակուեցաւ թէ ներում շնորհուած ըլլալով, ամէն ոք իր տեղը պիտի վերադառնայ : Ամէնքս ալ խանդավառուեցանք եւ մեր մաշած մարմիններուն նոր ուժ տալով պատրաստուեցանք վերադարձի : Հետիտն քալելով հասանք Սուփար : Հոն մեզմէ տասը եկած եւ մորթուած էին Պոլսոյ կողմերէն եկած հայերը : Այս սպանդանոց դարձած ստրասափաղոս վայրին մէջ, այրերը նենգամտօրէն գատեցին կիներէն, պատրուակելով որ ալիւր պիտի բաժնեն եւ այսպէսով անյայտացուցին : Վերջը իմացանք որ մորթուած էին : Այս դժոխային վայրին մէջ անցուցինք վերջին արհաւիրքի գիշերը :

Առաւօտ կանուխ ճերմակ հագուստ հագած մարդ մը եկաւ եւ հրամայեց որ բոլոր մնացեալները կարգի շարուին : Մի աս մի խուզարկեցին մինչեւ արգանդը, որմէ վերջ մեզ ճամբայ հանեցին : Ծարաթ մը եւս անծայր անապատը չափելէ ետք գետին մօտեցուցին, ուրկէ ալ դիմացի եղբքը ելանք յաստերով Եէտտէտիէ ըտուած վայրը : Հոն 15 օր Ձէչէններու մէջ մնացինք անօթի եւ վերջին ծայր սպառած : Կ'արգելուէր տեղացիներու կողմէ սեւէ օյնութիւն, հոգ չէ թէ դրամով : Մեր միակ շտեմարանը կենդանիներու աղբակոյտերն էին չմարսուած հատիկներով :

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, թերեւս մեր շատ երիտասարդ ըլլալն էր որ մահուան հետ հաշտուիլ չէինք ուզեր : Թշուառութիւնը խլած էր մեր բարոյական ուժը, մարդկութենէ դուրս արարածներ դարձած էինք, կը շարժէինք որպէս ուրուական : Հոգեկան այս ընկճուած վի-

ճակին մէջ էինք երբ նոր հրաման մը եկաւ մեր մահա-
վճիւրը հաստատող : Պէտք է ջարդել մնացածը :

Մնացեալներս քովէ քով շարեցին եւ շրջակայ Ձէչէն-
ները մեր վրայ խուժել տուին զանազան աւարկաներով
ղինուած : Նախճիրի ահաւոր պահը կ'ապրինք . ծափ
զարներով յարձակման նշանը տրուած էր : Ջարդարար-
ները խուժեցին մեր վրայ , ջարդուողներուս վայնա-
սունը երկինք ու գետին կը թնդացնէր , գլուխները կը
բաժնուէին մարմիններէն , թեւերը կ'անջատուէին ուսե-
րէն , փորերը կը ճեղչուէին պահած գանձերը գտնելու
համար . . . :

Կարգը մեզի հասած էր եւ ահա ձիաւոր մը քառա-
ամբակ հասաւ , գողբեցնելու ազդանշանը տալով : Հա-
զիւ տասնեակ մը մնացած էինք , մէջը հաշուելով
մայրս , երկու քոյրերս եւ ես :

Ջարդի սարսափէն ընկճուած , անտէր անտիրական ,
անծայր անապատին մէջ մեր մօր քղանցքին ներքեւ
ծածկուած մնացինք : Քանի մը օր ետքը դիակները լե-
ցուցին փոսերու մէջ ու քարիւղ թափելով այրեցին :
Հրկիզումը տեւեց շարաթ մը , մեր նահատակներու
սուրբ մարմինէն բարձրացող մութն ու ծուխը հասա՞ն
արդեօք ամենատես Աստուծոյ գահին :

Ուտելիք չի կար եւ ոչ ալ մէկերնուս մտքէն կ'անցնէր
ուտելիքի վրայ մտածելու : Քուրջէ վերմակի մը ծայրը
կարուած երկու ոսկի ունէինք , միակ յոյսերնիս : Գիշե-
րով վերմակին հետ ոսկիներն ալ գողցան : Մինչ մահ-
ուան զալուն կը սպասէինք , ահա ձիաւոր պետուին մը
ցցուեցաւ դէմերնիս եւ սկսաւ համոզել մայրս որ մեզ
տանի : Մայրս հաւանելով յանձնեց մեզ պետուինին , որը
մեզ իրեն վրանը տարաւ : Հետեւեալ առտու երբ մեր

խնդրանքին վրայ գնաց որ մայրս ալ բերէ, ոչ ոք գտաւ :

Անցան քանի մը ամիս, ջարդուողներուն մէջէն կին մը, որ ծանօթ էր մեզի, կիսամեռ կ'իյնայ փոսի մը մէջ եւ երբ գիշերը ուշքի կու գայ, դիակներուն վրայէն անցնելով մօտակայ գիւղ մը կ'ապաստանի, ուր շնորհիւ արարներու, տակաւ առ տակաւ իր առողջութիւնը կը գտնէ : Այս կինը պատահամար մեր վրանը եկած էր, երբ մօրս մասին տեղեկութիւն ուղեցի, ըսաւ թէ . «Տեսայ մօրդ դիակը, թեւին մէկը անջատուած մարմնէն եւ գանկն ալ երկուքի բաժնուած, ուսին վրայ ինկած էր, աչքերն ալ փորուած էին» :

Զիս աղատող մարդը ամուսնացաւ հետս : Քոյրերէս մէկը մեռաւ եւ միւս քոյրս ալ ամուսնացուց : Ինծի հանդէպ շատ լաւ վերաբերմունք ունի : Հակառակ անոր որ քանի մը կին առնելու օրէնքնին կը թոյլատրէ, կրկնակ ամուսնութեան առաջարկները միշտ ալ մերժած է ըսելով թէ «ոեւէ պակասութիւն չեմ տեսած իմ կնոջս վրայ որ ուրիշը բերեմ» : Ունեցայ երկու մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակ : Բոլորն ալ ամուսնացուցած եմ, ներկայիս հովուութեամբ կը զբաղինք, ունինք 10 ուղտ եւ ոչխարի հօտեր, հանգիստ կ'ապրինք : Ամուսինս զիս իմ կրօնքիս մէջ ազատ ձգած է : Ամէն իրիկունս կը կրկնեմ «Հայր Մեր»ը եւ «Հաւատամք»ը, որմէ վերջ անկողին կը մտնեմ :

Ամուսինս «Պաքքարա» ցեղախումբին կը պատկանի որուն առաջնորդն է Էսատ կամ Սաատ էլ Պէշիր, գիւղերնիս ալ՝ Սպու Սալեհ կը կոչուի :

Ծանօթ .- Խամուլ Թոփէեանի արաբական ամուսն է Ֆըստա, մեծ տղան Ճէսիմ, կրտսերը՝ Սէյիտ, մեծ աղջիկը՝ Ատիլէ, կրտսերը՝ Սապուհա :

«Խանում»ը հայկական անունն է, Եդեսիոյ շրջանիս
մէջ հայերը այդ անունը կը գործածէին :

Խանում Թովէեանի նկարը տեսնել «1915-Ազէտ և
վերածնունդ» էջ՝ 475 :

ԱՐԱՐԱՑԱԾ ԶՈՅԳ ՄԸ

Միսաք Մարտիրոսեան և Իր կինը Նսթեր

ՄԻՍԱՔ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

(Կեսարիոյ Սըվղրն գիւղէն) եւ իր կիներ՝

ԵՍԹԵՐ (Այնթ-ապցի)

Միսաքը, տարագրութեան օրերուն 8 տարեկան, կ'ազատուի արարներու կողմէ: Կինը՝ Եսթեր, 5-6 տարեկանին, նոյնպէս կ'ազատուի: Կը մեծնան Տէր-Չօրի անապատներուն մէջ, պետութիւն վրաններու տակ իբր պետութիւն արար: Չեն մտոցած սակայն իրենց հայկական ծագումը եւ իրենց ծնողքը:

Կը բնակին անապատային գիւղ մը՝ Հաթլա:

Հալէպի գիմնաւարկան անասնաբոյժ. բնիկ Թոգաթ-ցի իժիշկ Պօղոս Քիրէմիտեան, որ միեւնոյն ատեն գըրաբնիչ պաշտօնեայ էր, Հալէպ հասնող գաղթական հայերէն հետեւեալ ն'թերը առած է:

ԵՊՐԱՔՍԷ ԵԱՆՇԳԵԱՆ

(Երզրնկացի)

1915 Մայիս 25ին Քէմալի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ իջեւանած էինք, ժանտարմաներ դրացի վրանի մը տակ գեղանի Արմինէն յափշտակելու համար մորթեցին

անոր հայրը, եղբայրը եւ եղբորսրդիները: Արմինէ չվերադարձաւ: Մայիս 26ին նոյն տեղը երկու ժանտարմա սուինահար սպաննեցին Արամ Գասպարեանը եւ անոր կինը ասեւանդեցին: Վեց տարեկան դուստրը երբ իր հօր արինաթաթախ դիակին վրայ կու լար, ետեւէն ձողի մը անցուցին, ժողովուրդին ցուցադրելով պոռուցին: «Ահա ձեր դրօշակը»: Մայիս 27ին Արարկիբի մօտ ժանտարմա մը մեղ վրանէն հանելով, ամայի տեղ մը քշեց, ուր դուստկս Լեւոնը մորթեց աղջկանս ծունկերուն վրայ, յետոյ աղջիկս ասեւանդեց: Քէմախ չհասած, կին մը կը ծննդարերէր, սատիկան մը երեխան մօրը արդանդէն դուրս քաշեց. սուինով երկուքի բաժնելով բսաւ. «Տես հիմա երկորեակ մը ունեցար»: Մայիսը երկու ժամ վերջ մեռաւ:

ԱՐԵՒԱԼՈՅՍ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ

(Երգնկացի)

1915 Մայիս 26 Քէմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ քանի մը ժանտարմաներ 6 տարեկան Մեսրոպ անուն տղան մօրը բազուկներուն մէջէն բոնի սուին, փայտէ խաչի մը վրայ դամեցին աչքերէն, ձեռքերէն եւ ստքերէն. յետոյ ժողովուրդին ցուցադրելով պոռուցին. «Ահա ձեր Քրիստոսը եւ խաչը, թող ձեզ ազատէ»: Յուլիս 31, Վէրան-Շէհիրէ անդին դիակներով լեցուն հարկ մը ջուր խմեցինք, երկու օրէ ի վեր ծարաւ էինք:

ՔՐԻՍՏԻՆԷ ԹԷՐՃԱՆԵԱՆ

(Կիւրիմցի)

1915 Յունիս 2. Մալաթիայէն դէպի Տիգրանակերտ ճամբայ հանեցին մեզ. Աշոտցի Յարութիւն Ճանրղեանը կոնակէն տապարով Երկուք ճեղքեցին մօրը աչքերուն սուղէ :

ԱՐՄԵՆՈՒՇ ՆԱՀԻԿԵԱՆ

(Խարբերդցի)

1915 Յունիս 2ին Խարբերդ Բրոֆ... ? Եւն բանտարկուեցաւ. տասր օր մեռցնելու աստիճան գանակոծելէ վերջ, գլուխը Երկաթէ շրջանակի մը մէջ առած ճզմեցին : Յունիս 5 Բրոֆէս. Նահիկեան եւ Բրոֆ. Լիւլէճեան բանտարկելով դանազան տանջանքներու ենթարկեցին — ծեծել, Լեզուպները քաշել : Յունիս 22. աքսորուեցան ուրիշ 300 հայերու հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր սեպուսյն հայ Առաջնորդը : Բրոֆ. Լիւլէճեանէ զատ, որ Կովկասի ճամբով Ամերիկա անցած էր, բոլորն ալ մորթուեցան : Յունիս 12. Խարբերդի մէջ Բրոֆ Թէնէքէճեանը պէտքարանի մը մէջ գլխիվայր կախեցին : Յունիս 20. Տօքթ. Նշան Նահիկեան, Տօքթ. Մանուէլ, Տօքթ. Վէզնէճեան եւ Տէր Վարդան Քհնյ. Ասլանեան Խարբերդ բանտի բակին մէջ քարիւղով ալրուեցան :

Յուլիս 4. *Ոտրբերդէն Էլանք 1000 հողինոց կարաւանով մը եւ Երկու ամիս ճամբորդելէ վերջ Հալէպ հասանք 31 հոգիով :*

ԼՈՒՍԻ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

(Թոգաթցի)

1915 Յունիս 5. Օհան եւ Ներսէս վարդապետները եւ ուրիշ 15 Եկեղեցական Թօգաթի բերդին մէջ սոսկալի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ, աչքերնին փորեցին, քիթ ու ականջները կտրելէ վերջ քարիւղով սյրեցին : Յուլիս 12. Գրրդ-Կէօզի մօտ Պօնդուր-Պաղջէ 25 ձիաւոր թուրքեր յարձակեցան, ստիպեցին որ հապուսանիս հանենք, մեր աչքերուն առջև քիւրտերուն ծախեցին եւ մեզ մերկ քալեցուցին : Յուլիս 13. Ֆրրըն-ճրրարէն 4 ժամ անդին Գանլը-Տէրէի Զրաւիքան ցեղի պետը Հաճի-Պէարի իր մարդերով յարձակեցաւ եւ սյրերը գտաւ լոյ, մեր ներկայութեանը դաշոյններով, գանակներով մեռցուցին, եւ միւս կողմէ, կիներուն, մանուկներուն ստիպեցին, որ «Բատիչահամ չօզ Եաչա» պոսան : Յուլիս 15. Բէճէպ լեռան վրայ Սամսոնցի Երիտասարդ աղջիկ մը ժանտարմաներուն անձնատուր չըլլալուն համար հրապարակաւ 25-30 մարդոց կողմէ պրղծուեցաւ, եւ յետոյ մօտակայ երկու ծառերու դազաթները իրարու միացնելով աղջիկը գլխիվար ոտքերէն կտխեցին. ծառերու բաժնուելովը խեղճը երկուքի բաժնուեցաւ եւ ես ասիկա աչքովս տեսայ : Օգոստոս 6. Ուր-

Ֆայլն 10 ժամ անդին, 800 հոգի է բազկացած մեր կա-
րաւանը — բոլորը կնիկմարդ — ուստի կանններու կողմէ
մերկացուեցաւ: Արեւին այդ սոսկալի տաքին բացար-
ձակապէս մերկ քանի մը օր քալեցինք եւ շատ մը մայ-
րեր իրենք զիրենք նևտեցին ջրհորները: օրեր յետոյ
հանդիպեցանք ջուրերու ու մեզի չթոյլատրեցին որ
խմենք:

ՄՈՒՇԵՂ ՔՈՒՐՆԵԱՆ

(Մշեցի)

Յունիս 27-31. այս չորս օրուան մէջ Մշոյ դաշտէն
100·000 ժողովուրդ Բարքար, Ղրնան եւ Հրեշկերտ գիւ-
ղերու մէջ այրուեցան սղ ողջ. ժողովուրդը տուներու
եւ ախոռներու մէջ լեցուցին, դուռները դոցելով ամ-
բողջ գիւղը կրակի տուին: Օսմ. Երեսփոխան Պօճա-Լի-
փասի ղեկավարութեամբ թուրք խուժանը հրացանի կը
բռնէր կրակէն փախողները. այս կոտորածներէն սպառ-
ուողներէն մէկը ես եմ:

ՎԵՐՈՆՒՔԱ ՔԷՕՇԷԵԱՆ

(Սեբաստացի)

1915 Յունիս 4 Գըրդ Կէօղ, 25 կին ու աղջիկներ ջու-
րին քշեցին ու խեղդեցին, 12 ժամէ ի վեր կաթիլ մը
ջուր չէինք տեսած: (Անջրդիէն անցնելին է): Յունիս

14. Գանլը-Տէրէ շորս տարեկան զաւակս Պարզեւ քիւր-
տէ մը պնեցի 2 ոսկիի, շարաթ մը սուաջ կորսնցուցած
էի: Յուլիս 26 Անապատի տաքէն պապակած Վիքթոր-
իա աղջիկս շուեցուցինք, խմեցինք: Յուլիս 27. ՈւրՓայի
և Վէրան Շէհիրի միջեւ 15 ժամ ջուր խմելէ արգիլուած
ըլլալով, որոշեցինք մենք զմեզ նետել առաջին ջրհորը
որ հանդիպինք: Տասը տարեկան աղջիկս Վիքթորիան
այս որոշումը լսելէր, և երբ որ ջրհորի մը մօտեցանք,
վազեց և ուրիշներուն հետ ինքզինքը վար նետեց: Ու-
շացողները առիթը փախցուցին. ջրհորը արդէն լեցուած
էր: Մէկ երկու վայրկեան վերջ, ծարաւնին անցուցած
ըլլալով դուրս գալ կ'ուզէին, անկարելի էր, չուան
չկար: ՈւրՓայէն մեկի ընկերացող աւարառու թուրք մը
չուան ունէր. բայց հակառակ մեր յացին, դրամով ան-
գամ չտուաւ: Ծարահատ, հողուստներս պատուելով
չուան շինեցի որ աղջկանս երկարեմ, սակայն ուրիշ կին
մը աւելի ճարպիկ գտնուելով յափշտակեց որ մէջքը կա-
պէ, երբ կը քաշէինք, չուանը կտրեցաւ: Հորը եղկելի-
ներու վայնասունովը կ'արձազանգէր: Անմոռանալի է
ինձի այն վայրկեանը, երբ Վիքթորիաս ձեռքերը վեր
երկնցուցած կը թախանձէր ու կու լար, «Մայրիկ, վեր
հանէ գիս»: Նոյն միջոցին բերանը պոցեցին խոշոր քա-
րով: Անգութներու սարսափէն հալածական կը փախ-
չէինք: Յուլիս 30. Վէրան-Շէհիրի մօտ մեզ կատարելա-
պէս մերկացուցին. թուրք մը Աբրաստացի Մաքրուհի
Տիլանեանին փորին կոխեց և դրամի համար քննութիւն
կատարեց:

ՀԵՂԻՆԷ ԻԳՆԱՏԻՈՍԵԱՆ

(Ամասիացի)

1915 Յուլիս 21. Շար Գըչլայի մէջ տեղւոյն Գայմա-
զամը մեր կարաւանէն 1500ի չափ աղջիկ ընտրեց ու
պիւղացիներուն ծախեց: Անոնցմէ 600ը Ամասիոյ մէջ իմ
հին աշակերտուհիներս էին: Ամասիայէն 18000 հոգի
տարագրուեցանք, 8 այր, 90 կին միայն մնացինք: Երեք
ամիսէն Հալէպ կրցինք գալ: Օգոստ. 2. Գըրզ Կէօզ ջուր
խմելէ արդիւուեցանք: 12 ժամէ ի վեր կաթիլ մը ջուր
չէինք խմած, ջուր խմելու թոյլատուութիւն խնդրող
25 կիներ պետք տարին խեղցեցին: Այդ պիչեր 205 հոգի
ծարաւէն մեռան: Օգոստոս 10 Ֆրրրնճըլարի մէջ ստի-
պեցին որ ծծկերները ձգենք: 500ի չափ երախաներ հոն
ողջ ողջ թաղուեցան: Երեխաներու ճիչը դեռ կէս ժամ
հեռուէն կը լսուէր ու մայրերու լացը ժամերով կ'ար-
ձագանդէր դաշտին մէջ: Օգոստ. 30. Սուրուճի եւ Ուր-
Ֆայի միջեւ տեսայ երեխայ մը, մեռած մօրը կուրծքը
կը ծծէր:

ՍՐԲՈՒՇԻ ԱԻԱԳԵԱՆ

(Սամսուցի)

1915 Օգոստ. 5. Գըրզ Կէօզի մօտ տեսայ խորունկ
աւաղան մը, լեցուած՝ 5 տարեկանէն վար պզտիկներով,
որոնցմէ ոմանք դեռ ողջ էին: Նոյն տեղը տեսայ 100ի
չափ փերունի կիներու դիակներ, իրենց վերմակներուն
մէջ այրուած:

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

(Ուրֆացի)

1915 Սեպտ. 5. Ուրֆայի մօտ Գըզլարի մէջ թուրքերը մորթեցին 3 եւ 6 տարեկան երկու զաւակներս ու դիակները շուներուն կերցուցին : Սեպտ. 12ին Ուրֆայի մօտ Եղիսարէթ Տէմիրճեանը պղծեցին եւ երկու զաւակները մեր ներկայութեան մորթեցին : Թափթափեան ընտանիքին պատկանող երեք աղջիկներ պղծեցին ու մօտակայ դիւղացիներուն ծախեցին :

ՀԵՐՄՈՆ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

(Արաբկիրցի)

1915 Յուլիս 1. Մալաթիա Ատիամանի միջեւ տեսայ 23 երիտասարդուհիներու մերկ դիակներ, որոնց ծննդական գործարաններուն մէջ քար զամուած էր : Շատերը իրենց զուխներէն վիրաւորուած էին : Օգոստոս 9. Ուրֆայէն մէկ օր դէպի Րէս-իւլ-Այն անապատին մէջ մեռելներով լեցուն տեղէ մը անցանք. մէկ քանի թուրքեր դիակները կ'այրէին եւ ուրիշներ ածիւններուն մէջ դրամ, ոսկի կը փնտռէին :

ՏԻ ԱՐՊԵՔԻՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՐ

« ... 1915 Ապրիլ 19ին Երկուշաբթի առաւօտուն սկսաւ ազգային վարիչ մարմիններու ձերբակալութիւնը: Անհիմն հարցաքննութեան մը ենթարկելէ վերջ, կեդրոնական բանտ առաջնորդուեցան: Ազգային շրջանակէն ձերբակալուած մնաց միայն Մկրտիչ վրդ. Չըլղատեան Առաջնորդ. փոխանսրդը:

Ապրիլ 27ին շորեքշաբթի օր ձերբակալուեցան հայ կուտակցականները եւ ահսելի ծեծերու եւ ամենաճանր տանջանքներու ենթարկուեցան: Ծեծի տակ մէկ գիշերուան մէջ մեռան շատեր, որոնց մէջ կային Տ. Աշոտ քահանան, Միհրան Պոսթանճեանը, Կիրակոս Յովհաննէսեանը, Միսաք Շիրիկճեանը, մսագործ Վահանը, Տիգրան Չազրճեանը եւն.:

1915 Մայիս 1ին ձերբակալուեցան քաղաքին բոլոր կարևոր դէմքերը եւ լեցուեցան Միւսաֆիրհանէն: Հազիւ հազ 40-50 անձ բնակելիք շէնքի մը մէջ լեցուցին 300-350 անձ: Հաղորդակցութենէ զրկուած, աղտեղութեան եւ գարշահոտութեան մէջ խեղճ տառապեալները օրը տասը սնդամ մահ կը փնտռէին, նեղութենէն, ծեծէն, մանաւանդ գարշահոտութենէն ազատելու համար:

Մայիս 9ին կուսակալութեան ազդարարութեամբ բունի միջոցներով հաւաքեցին հայերու զէնքերը :

1915 Մայիս 14ին ուրբաթ օրը գիշերանց պաշարուեցան հայոց թաղերը : Արշալոյսին տանիքներն ու փողոցները լեցուած էին ժանտարմաներով, չէր քէզներով, փօխաներով և գանուներով : Մտան տուները, փախըստական զիւտրի անուան տակ ձերբակալեցին 300 երիտասարդներ : Հակասակ զինուորական օրէնքին, փոխանակ բռնուածները մասնաճիւղ զրկուելու, շիփ շիտակ կեդրոնական բանտ տարուեցան : Ֆէյզի Պէյ մայիսի սկիզբը Տիարպէքիւր վերադարձաւ և ըստ իր հրահանգին, հայ երիտասարդութիւնը, մօտաւորապէս 10.000 անձ, քաղաքէն 20-25 ժամ հեռուները զրկուեցաւ : Այդպիսի ժողովականները, կուսակցականները, կարեւոր անձնաւորութիւնները, ամբողջն ալ զնտաններու մէջ նետուած էին : Զարդերու տոամը պատրաստուած՝ վարադոյրը բացուելու վրայ էր . Ֆէյզի պէյին կր սպասէին :

1915 Մայիս 27ին կրկին անգամ պաշարեցին հայոց թաղերը : Միլիաներու կողմէ խուզարկութեան ենթարկուեցան տուները : Նոյն օրը ձերբակալեցին նաեւ 100է աւելի անձեր :

Բոլոր բանտարկեալներուն թիւը հասած էր 970-980 անձի : Կուսակալը քննիչ յանձնախումբ մը կազմեց Ֆէյզի Պէյի նախագահութեան տակ, որոնք պարապեցան միայն մէկ օր, իրենց ներկայութեան հանելով բոլոր ձերբակալուածները : Ֆէյզի Պէյ աչքէ կ'անցնէր զանոնք մի առ մի հարցնելով անուն, մականուն, նշանակելով կարեւորագոյններու անունները տոմարի մը մէջ՝ թիւով 635 :

1915 Մայիս 28ին ուրբաթ օրը ձերբակալեցին

Աւաջ. փոխանորդ Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեանը եւ դրին կեդրոնական բանտին վերնայարկը, սենեակի մը մէջ, հաղորդակցութենէ զրկուած :

Յաջորդ օրը բանտարկեալներուն ազդարարուեցաւ որ Մուսուլ պիտի աքսորուին : Մայիս 30ին, կիրակի օրը արշալոյսին, շինուած ցանկին համաձայն բանտէն հանեցին այդ 635 անձերը, որոնք քաղքին հայութեան լաւագոյններէն էին : Կը շրջապատեն զիրենք ամբողջ միլիս թապուրիի եւ չէրֆէյներու ուժերով, աքսորականներուն մէջ ըլլալով նաեւ Չլղատեան վարդապետը, կ'առաջնորդեն զիրենք դէպի Տիգրիս գետը, ուր կամուրջին տակ 13 լաստ կը սպասէ պատրաստ : Կը տեղաւորնն աքսորականները լաստերուն վրայ շրջապատուած՝ միլիս չէրֆէյ ուժերով, Եսվէր Չէրֆէյ Շաքիրի հրամանատարութեան տակ : Լաստերը կ'արձակեն Տիգրիս գետի վրայ, ճամբորդութիւնը կը սկսի : Սակայն Չլղատեան վարդապետը հեռաձայնով Մարտին Գափուէն ետ վերադարձուցին եւ նորէն բանտ դրին : Նոյն գիշերը խեղճ կղերականը բանտէն հանելով փողոցներուն մէջ թմբկաւոր ամբոխով մը, իբր արջ երեսին մուր քսելով, վիզը զանգակներ կախելով, գլուխը պախուրձ անցնելով, կը խայտառակեն :

Փողոցները շրջան ընելէ վերջ կը բերեն զինք կառավարութեան շէնքին կից : Ճամբան թմբկաւոր չէխերն թմբուկները զարնելով, կազ կը սրսկեն Չլղատեանի մօրուքին եւ կուրծքին, կրակը կը բռնկի, խղճալի վարդապետը կը սկսի ցատկուտել, չէխերն իրենց ցանկութիւնը կը յագեցնեն ըսելով «Մուրախաս էֆէնտի օյնիյոր» : Կիսամեռ վիճակի մէջ ջուր կը լեցնեն մարելով կրակը, խելակորոյս վիճակի մը մէջ կը վերցնեն զինք նետելով բանտին հիւանդանոցին մէկ ախոռը, երկու միլիս հոն

ղնելով. յետոյ փայտի հարուածներու տակ կը վերջա-
ցընեն Չլլատեանի կեանքը :

Լաստերը Յունիս 19ի օրը, դեռ Փիրիխանօ Ըչքաֆ-
թան գիւղը չհասած, Ամարոյին լուր հասած էր որ կը
ժօտենան աքսորականները: Ամարօ քանի մը քիւրտերով
հեռուէն երկու հրացան կ'արձակէ, առաջին լաստին
աքսորականներէն երկու մարդ վիրաւորելով: Եւսկը
Շաքիր հրաման կու տայ միլիաներուն որ ցամաք ելլեն
եւ էջսիաներն հալածեն: Չէրքէղներէն մաս մը ցամաք
ելլելով կը հետապնդեն քիւրտերը եւ քիչ վերջ վերա-
դառնալով կ'ըսեն. «Երեք քիւրտ սպաննեցինք, միւս-
ները փախուստ տուին»:

Եւսկը Շաքիր իր նստած լաստին մէջ տուած էր
երեսփոխան Չրաճեան, Գաղէղեան, Ապտիւլ-Մեսէհ,
Տիրան Էֆէնտիներն եւ ուրիշ շատ մը բարձր դիրքի
տէր հայեր, որոնց կ'ըսէ թէ. «ճանապարհը վտանգաւոր
կը տեսնեմ, խօսեցէք աքսորականներուն որ իրենց զը-
րամները բերեն ձեզ, ահաւասիկ պայուսակ մը, լեցու-
ցէք մէջը, իւրաքանչիւրի անունն եւ յանձնած զրամը
նշանակեցէք, զրամները թող մնայ այս լաստին վրայ,
արդէն ուժի մեծ մասը այս լաստին պիտի յատկացնեմ:
Այս վտանգաւոր վայրէն անցնելուս պէս, իւրաքան-
չիւրի զրամն իրեն թող յանձնուի նորէն»: Եւսկրի հրա-
մանին համաձայն կը հաւաքեն զրամները, լման 6000
ոսկի, կը յանձնեն իրեն:

Լաստերը կը շարունակեն ճանապարհը, մէկը միւ-
սէն քիչ հեռաւորութեամբ, կը հասնին Ըչքէֆթան
գիւղը: Եւսկրը կը յայտարարէ որ պատրաստուած է
ջուրի ճամբորդութիւնը ձգել եւ ցամաքի ճամբով լնթա-
նալ, պատճառ բռնելով որ քրտական մեծ ուժ մը պիտի
յարձակի վրանին: Ատոնց դիմադրելու չափ ուժ չունե-

նախան որոշած է ճանապարհը փոխել: Ես վերը կ'ըսէր որ «այս գիշեր հիւր պիտի մնաք այս Ըջֆէֆթան գիւղը»:

Առաջին լաստին վրայ գտնուած աքտորականները ցամաք կը հանեն, վեցական մարդ կը դատեն, իբր թէ գիւղին մէջ ամէն վեց մարդ հիւր պիտի տան, կ'առնեն վեց մարդերը, կ'առաջնորդեն գիւղ. այն տեղ ձեռքերնին կը կապեն այն պարաններով որ Ամարո Թէֆէլիֆէն բերած էր: Կապեալները կը տանին գիւղէն հետու Պեղվանու ձորը: Այսպէս շարունակելով, յաջորդաբար (65) հոյ կապուած կը լեցնեն որոշուած սպանդանոցը:

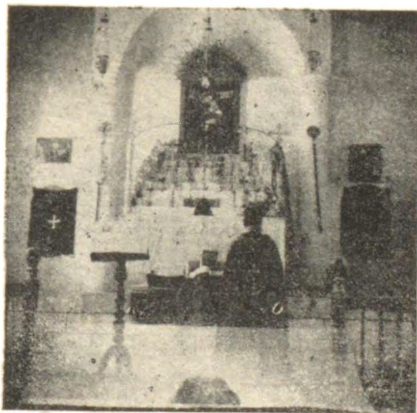
Ձորի բարձունքները եւ մուտքը բռնուած էր ամբողջ Թէման Աշիրէթով, Ամարոյի հրամանատարութեան տակ, Միլիս եւ Չէրֆէյ գօրքերով, Եսովէրի եւ Միլիսի հարիւրապետներու հրամանին տակ:

Վերջապէս Եսովերն ու Միլիսի հարիւրապետներն նշան կու տան կրակի, Երկու ժամ ամբողջ, հրացանա - ձգութիւն կ'ըլլայ միլիաներու, շէրֆէյներու եւ Ամարոյի աշիրէթի կողմէ: Ձուրը խոր լուսիկան կը մտնուի, բոլորին դիակները գետին փռուած, արիւնի գետակը միայն ձորին կը վազէ: Եսովէր կը հրամայէ որ Միլիս եւ Չէրֆէյները իջնեն ձորը, քննեն դիակները, տակաւին դիակներուն մէջ շունչ ունեցողներուն գլուխները կտրելով վերջացնեն:

1915 Յունիս 19ի Երեքշաբթի օրը, արեւմուտին, հայութեան կարեւորագոյն, կարող, մտաւորական, քաղաքին պարծանք եղող անհատներու արեւը ի սպառ խաւարեցաւ, իրենց գերեզման ըլլալով Պէզվանու ձորը: Անոնց դիակները շուններու եւ գիշատիչ թռչուններու կեր Եղան:

Յունիս ամսոյ սկիզբներն էր որ ձեռնարկուեցաւ Տիարպէթիի հայ բնտանիքներուն տարագրութեան:

Միլիա թապուրիի հապարապետ Շէֆքի և ժանտար-
մա Գոմանտանի Րիւշտի պէյերը, ամէն օր չորս չորս
բաժնուելով, քանի մը միլիաներով և չէրքէզներով կը
մտնէին տուները, արգիլելով տնեցիներուն դուրս ելլել:
Գիշերով կը հանէին զիրենք իրենց տուներէն, կը զըր-
կէէն Մարտին, անկից ալ Բաս-իւլ-Այնի հորերու գլուխը

Տէր-Ջօրի Հայոց եկեղեցին

և ջարդելով կը նետէին հարնրուն մէջ: Րիւշտի պէյի
և Շէֆքիի զսրծր այս կը, ամէն օր միօրինակ 30 - 40
բնտանիք տարազրել: Այս վիճակը շարունակուած է
մինչև 1915ի Հսկտեմբեր ամսոյն սկիզբները, մինչև
որ Տիարպէքիբի հայութիւնն իր շրջակայ դաւառներով
ու գաւառակներով միասին ջնջուեցաւ:

Տիարպէքիբի հայութեան անձի կորուստն է 35-36
հազար, իսկ շրջակայից անձի կորուստն է մօտաւորա-
պէս 40-45 000:

Ջ Ա Ր Դ Ա Ր Ա Ր

ԶԷԶԷՆ ՄԱՀՄՈՒՑ ՊԷԿԻ

Պ Ա Տ Մ Ա Ժ Ն Ե Ր Ը

Այս պատմութիւնը գրի առնուած է Նշան Մաթոսեանի կողմէ որ երկար տարիներ Հալէպի երկաթուղագծին պաշտօնեայ եղած է, իսկ 1917-1918 Զէչէն գաղթականներու կեդրոն Ատանա կայարանի շէֆ տը սթասիօնի պաշտօնը վարած է:

Նշան Մաթոսեան տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Մահմուտ պէկի հետ, եւ անոր խօսեցնել կու տայ իր կատարած նիւազութիւնները:

Արատայ, 17 Մարտ 1918 . — Մահմուտ պէյի մասին յաճախ խօսած էին ինծի Տէր-Զօրի ու մասնաւորապէս շրջակայ ասաններու ջարդերէն ազատուողներ, աշիրաթապետ Արարներ, ինչպէս նաեւ առաւել կամ նուազ խղճի տէր Զէչէններ: Ինծի պատմուածին համաձայն կը կարծէի տեսնել դիւային դիմադրով, հսկայ հասակով, սաղայէլական արտայայտութիւնով, սարսափ ազդող զաղան մը: Այդպիսին չէր, երբ երէկ ցորեկին ժամը 9ին ինձ մօտ եկաւ եւ ինքզինքը ներկայացուց: Իր՝ միջակէն քիչ մը աւելի երկայն հասակը, բարեխառն կազմուածքը, սուր ու ցից պեխերը, ճերմակ դէմքի երեւու-

Թապէս ազնիւ գիծերը, իմ սարսափս ու վախս ժամանակաւորապէս փարատեցին : Մահմուտ պէյ ըսաւ թէ ծայր աստիճան ուրախ էր ինծի նման ազգասէրի մը (ի՞նչ ազգ) ու յատկապէս Ձէչէնասէրի մը հետ տեսնուելուն : Թուեց ինծի Ձէչէններու բարի վկայութիւնները եւ այն դիւրութիւնները զոր ես ըրած էի իրենց, երկաթուղոյ ճրի ճամբորդութեանց համար եւն . եւն . : Մարտինցի Աստ-իւլ-Գատէր փաշա ալ իմ մասին իրեն խօսած էր եւ զիս ներկայացուցած՝ իբրեւ բարեխիղճ Թուրք մը (Պ . Նշան թէ եւ ինքզինքը իբրեւ թուրք չէ ներկայացուցած տեղոյն Ձէչէններուն, բայց Հայ մը ըլլալն ալ չէ զգացուցած, անոնք՝ զինքը Հալէպցի Իսլամ մը կարծած են, եւ որով այնքան անվերապահ զրտնուած) : Շնորհակալութիւն յայտնեցի իր համակրական վերաբերմունքին եւ իրեն պէս հերոսի մը հետ ծանօթանալու պատիւը ունենալուս համար : Ժամը 12 էր, ըստ միջավայրի սորվորութեան հիւրս սեղանակից եղաւ ինծի, որով ալ ու հացի եւ սմենալաւ բարեկամի ապացոյցները տրուեցան երկուստեք՝ նախ իմ հրաւերովս, ապա իր ալ շմերժելով : Չուկի քլաքին խօսակցութեան նիւթ դարձաւ : Սեղանակիցս առարկեց թէ Սէֆհայի մէջ կեսօլուրները (հայերը) այս տեսակ կը պատրաստեն, եւ կարծեց թէ ես երկարատեւ ժամանակ անոնց հետ շփման մէջ մնալով՝ անոնց սովորութիւնները իւրացուցած էի : Կերակուրը շատ համեղ էր, ու ստիպուեցաւ — թերեւս ակամայ — Հայերու՝ համեղ կերակուրներ պատրաստելը խոստովանիլ : Նկատեցի թէ ինք ալ Հայերու կերակուրներէն ճաշակած ըլլալու էր, որով կրնար գնահատել . միեւնոյն ժամանակ ցաւ յայտնեցի որ այլեւս բարեբախտութիւնը չպիտի ունենանք ապագային ճաշակելու :

— Այո՛, բացառանշեց Մահմուտ պէյ, բայց ցաւիլ պէտք չէ: Անոնք համեղ կերակուրներու հետ միասին լեղին ալ կը կերցնէին մեզի, խարդախ մարդիկներ են, խարերաներ եւ խնդրներ: Եթէ անոնք կերակուր մը կերցընէին մեզի, հաղարապատիկը մեր կոկորդէն կը հանէին: Այս անիծեալ ազգը մեզ հարստահարեց, կողոպտեց: Ես բաւական ժամանակ Մշոյ կողմերը ապրեցայ: Մեր աշխատութեանց արդիւնքը իրենք կը վայելէին: Բարերախտարար կառավարութիւնը հասկցաւ եւ այդ անիծեալ ազգը իտալի (մահուան) դատապարտեց: Ես կրնամ պարծիլ, արտը աշխարհ կը վկայէ թէ ես կառավարութեան շատ օլնած եմ. ու հաւատարմօրէն կասաւրած անոր հրամանները: Հպարտ եմ բսելու թէ 45000 է՛ աւելի կեապուրներ ալ իմ ձեռքովս (աջ ձեռքը երկարելով) սպաննած եմ: 8000 է՛ աւելի իմ ջանքերովս եւ իմ հեծեալներովս անդիի աշխարհը զրկած եմ:

Գողացի, երկու գաւաթ ջուր իմեցի հանդարտելու համար: Շարունակեց.

— Եթէ կը փափաքիք, մէկ քանի կարճ պատմութիւններ ընեմ, կարծեմ թէ չէք ձանձրանար:

— Այո՛, ըսի, շարունակեցէք, մեծ ուրախութիւն կը պատճառէք ինծի:

— Գիտեմ, ըսաւ, թուրք, քիւրտ, չէչէն, իսլամ չե՞նք: Մօտաւորապէս երկու տարի առաջ Բէս-իւլ-Այնի մեր ցեղակից Գայմազամը մասնաւորապէս զիս կանչել տուաւ եւ ըսաւ թէ ժամանակն է գործի սկսելու, ահաւասիկ ասպարէզը բաց է. պաշտօնապէս հրահանդ ընդունած եմ կեապուրները բնաջինջ ընելու, փտահելի անձ մըն ես, հաւաքէ քաջերդ, ահաւասիկ քեզի նամակ մը Տէր-Ջօրի Մութասարլօֆին ուղղեալ, հրամաններն անկից կը ստանաս, կը յուսամ որ զիս ճերմակերես կը

հանես: Ամփիջապէս պատրաստուեցայ երկու հարիւր հեծեալներով ու յաջորդ օրը ճամբայ ինկայ Տէր-Զօր: Ի՞նչ տեսնեմ հոն, եզրայր կարծես թէ Մուշ կամ Վան ըլլայինք. Հայերը հոն հաստատուած էին այնպէս, ինչպէս իրենց տուներուն մէջ — խանութպանները իրենցմէ, վաճառականները իրենցմէ, դպրոցի ուսուցիչներ, կեաժուրներ, վերջապէս ամէն ինչ կեաժուրներու ձեռքը: Տէր-Զօրի նախորդ ՄութասարըՔ շունը ամէն դիւրութիւն բնծայած էր իրենց, բայց վերջէն — էլհէմ տիւլ իւլլահ - պաշտօնանկ ելաւ: Կեաժուրները հետապնդուիլ սկսան: Առաջին անգամ ըլլալով՝ սկսանք քաղաքէն դուրս վրաններու տակ ապրող կեաժուրները ջարդել: Ոստիկանապետութիւնը տուաւ ինծի ամէն լիազօրութիւն, կրնայի բնել ամէն ինչ: Ամփիջապէս կամուրջէն անցայ, պաշարեցի՝ տասը հազարնոց վրաններու հայութիւնը իմ 200 հեծեալներով: Կեաժուրները կրնային զէնք ունենալ: Ամփիջապէս խուղարկութեան սկսանք: Պուղարկութիւնը նպատակ ունէր, զէնք, զլլամ, ամէն տեսակ ապրանք, զեղանի կիներ յափրշտակել:

Պուղարկութեան սկսանք, ասրճանակներով կրակ բացին մեր վրայ: Եղբօրորդիս, Ապտ էլ Քէրիմ եւ իմ ամենահաւատարիմ ծառաներէս 45ը զարնուեցան: Այս պատճառաւ էր որ ոխերիմ թշնամիներն ըլլալ երզուեցայ այս կեաժուրներուն: Զէնքի զիմեցինք ու անոնց վրայ կրակ բացինք չորս կողմէ: Հոն ներկայացան ՄութասարըՔը, ոստիկանութեան պետը եւ ժանտարմաներ, որոնք մեզի օղնեցին: Այսպակներ, վայնասուններ: Զորս ժամ անընդհատ կրակէ վերջ սուրերով, թուրերով իջանք: Այդքան հարստութիւն, այդքան շքեղութիւն երբեք չէինք տեսած: Ծերեր, երիտասարդներ,

կիներ, մանուկներ ամէնքը մեր ոտքին տակն էին, մին կ'ապապակէր, մին կու լար, մին հոգեվարքի մէջ, միւսը արզէն իսկ անշնչացած: Այս աշխատանքը մեզի շատ սուղ արժեց, որովհետեւ դժուարին գործ էր մէկ առ մէկ կողսպտել, խուզարկել եւ գիշերուան մութին մէջ գեղանի կիներ փնտտել: Բայց ամէն ինչ կատարեցինք յաջողութեամբ: Կէս գիշերը անցեր էր, երբ քաշուեցանք: Դիպել տուի ամէն ինչ որ կողոպտած էինք, որովհետեւ հետեւեալ օրը Միւթասարքին եւ փոլխ-միւտիւրիին հետ հաշուելով պիտի բաժնուէինք: Կաղոպուտին կէսը ինծի պիտի տրուէր, ու ես ալ մաս պիտի հանէի իմ հեծեալ ծառաներուս, միւս մասը պիտի բաժնուէր Միւթասարքին և ոստիկանապետին միջեւ: Ծառաներէս մին ներկայացաւ, հետը բերած էր 5 կին եւ աղջիկներ ինծի համար, շատ զեղանի էին: Միեւնոյն ժամանակ հասան իմ հեծեալներուս երեք պետերը. ըսին թէ կեալուրները շմեռած իրենց ոսկիները կլլած էին, պէտք էր մարմիննին յօշոտել դրամները հանելու համար, հաւանեցայ ու ատուան ձգեցինք այս գործը: Գալով կիներուն, երբ իրենց հետ առանձնացայ և իրենց մօտեցայ, դարձելիները սատանայի պէս վրաս նետուեցան, մին մէկ ձեռքէս, երկրորդ մը միւս ձեռքէս բռնեցին, միւսները վրաս նետուեցան բռունցքի հարուածներով: Անամօթները կ'ուղէին ատրճանակս հանել, բարեբախտարար ծառաներէս մէկը ներս մտաւ եւ ատրճանակը պարպեց կիներէն մէկուն՝ որը վիրաւոր ցուլի մը պէս հարուած մը տուաւ ճիշդ ամորձիքներուս: Նուազած ինկայ դետին: Ահմէտ ծառաս օգնութեան կանչեց մի քանիներ, ու յաջողեցան չորս կիները բռնել ու կապել: 15 վայրկեան վերջ բնական վիճակս ստացայ, խորհեցայ այս կիները պատժել: Վիրաւոր կիներ ամենէն

քիչ պատիժը կրեց. ծառաներէս մէկուն տուի, որ քանի դես չէ մեռած՝ վայրկենական անպատուէ զայն միւսն երուն առջև: Այս գործողութենէն վերջ, քիչ մը ուրախանալու համար խսիր մը բերել տուի եւ զինք մէջը փաթթել տուի, ոտքերը միայն դուրս ձգելով: Արդէն ծիծերը կտրել տուած ու ձեռքերուն մէջ դրած էի: Ծառաներէս Համտին, որ այս վերջին արարուածին հեղինակն էր, կնոջ մերկ ոտքերը ծնկան վրայ առնելով քերել սկսաւ, վիրաւորը խրտղըտալով, սկսաւ քահ-քահ բարձրացնել ճիշդ կէս ժամ ու խնդուքին մէջ մարեցաւ մեռաւ: Միւս չորսը կապկպուած վիճակի մէջ ես բռնաբարեցի մէկիկ մէկիկ: Բայց վերջինը կաշկանդուած ձեռքերը չկարենալով գործածել, գլուխով այնքան սարսափելի հարուած մը տուաւ քթիս-բերնիս որ, արիւնը սկսաւ հոսիլ: Տակաւին չէին խելօքցած, ծառաներու յանձնեցի, որոնք անպատուելէ վերջ, թեւ-թեւի կապեցին զանոնք ու դէպի գետը առաջնորդեցին: Լուսինը կէս գիշերէն վերջ ելած էր: Գետը գացինք: Ծառաներէս երկուքը մէկ ափը, իսկ միւս երկուքը՝ միւս ափը կեցան. չուաններուն ծայրերէն բոնելով գետը իջեցուցին կիները: Հապիւ թէ ջուրին յատակը խորասուչուած, կը քաշէին չուանները ու անգամ մըն ալ կը քաշէին. ու այսպէս շարունակարար: Այս ուրախութիւնը տեւեց բաւական ժամանակ, մինչեւ որ խեղդուեցան կիները, եւ չուանները քակելով վերադարձանք:

Լուսարաց էր. հրամանիս համաձայն, մեռելներուն փորերը բացուեցան եւ իրապէս կեաժուրները ոսկիներ կլլած էին: Յաջորդ երեկոյին, գարշահոտութենէ աղատուելու համար փոսեր բանալ տուինք հետզհետէ դէպի սպանդանոց հասնող հայերուն ու հոն նետել տուինք դիակները: Վերջին կողոպուտ մըն ալ հոս կա-

տարեցիք. մտոցուած սակի, մատանիններ, օլեր, ապա-
րանջաններ, սակի տկոսներ դիակներէն քաշելով :

Այս պատմութիւնս, ըստ, շատ շնչիներէն է,
դործողութեան սկսիլն էր որ պատմեցի :

Ես քարացած, մինչ պատասխանել կը դժուարա-
նայի, Մահմուտ պէյ նկատեց թէ շատ տժգունած եմ,
ու գիտցաւ, կարծես, թէ՛ պատմածին տպաւորու-
թիւնը կը կրէի. անմիջապէս բացապանչեցի թէ՛ ո՛չ,
սխալ էր այնպէս կարծել. այլ ես մի քանի ամիսներէ ի
վեր, իրիկուան ժամերուն քիչ մը ջերմ ու տժգունու-
թիւն կ'ունենամ ըսի, ես շեշտեցի թէ իր պատմութիւնը
շատ հետաքրքրական էր եւ ճիշդ մեր կարգացած ուսման-
ներան պէս, ու յատկապէս իր անձին մէջ կը պտնեմ հե-
րոս մը, զոր ոչ մէկ վէպ մինչեւ այսօր չէ ներկայա-
ցուցած :

Պտոյտի ելած էինք զպզանին հետ Արատայի հա-
րաւարեւելակողմը՝ հիւանդանոցի շէնքին ետեւ : Մէկ
քիլոմետր հեռու քուրդ ցեղ մը հաստատուած էր իբր
արօտավայրի մէջ : Դէպի հոն կը դիմենք : Յանկարծ յի-
շողութիւնը պրպտելէ յետոյ ըսաւ .

— Եղելութիւն մըն ալ յիշեմ. այս ճամբան մեզ
կ'առաջնորդէ դէպի Սաֆհա, մեր աջ կողմը ձգելով Մեծ
Ճիրճիպը : Զարդերէն տպատուտ կեափուրները կը հե-
տապնդէի, խմբակներու կը հանդիպէինք ու կը հաւա-
քէինք. որ մը անոնց թիւը հասած էր 230ի : Ասոնց իճա-
պին նայիլ (մաքրել) պէտք էր. Սաֆհա ձէրճիպ ճամ-
բուն վրայ ցամքած հոր մը կար, փամփուշտներ դորձա-
ծել չուղեցինք, կեափուրները մէկ աս մէկ հորը նետե-
ցինք : Պառաւ մը իմ հետեւորդներէս Սալիհին այնպէս
ամուր փարեցաւ, որ խեղճ Սալիհ ջրհորին մէջ ինկաւ :
Զրհորէն դինք հանել անկարելի էր ու հոն մնաց, այս

իրբ օրինակ ծառայեց մեզ : Մնացեալ մասը մորթելէ կամ վիրաւորելէ վերջ ջրհորը նետեցինք : Եւ երբ ուրիշ շմնաց , չոր խոտերու դէզերով լեցուցինք հորին բերանը ու վառեցինք : Ականջս գետնին դրի , զարհուրելի վայնասուններ . . . Կր կարծեմ թէ զժողքը ճիշդ հոն կը գտնուէր : Այդ դիշեր հոն մնացինք ու առաւօտուն Լլանք ուրիշներ փնտսելու :

Իմաց տրուեցաւ ինծի Խապուրի ձախ եզերքը հետապնդելու : Ամաս օր մըն էր . Բաս-իւլ-Այնէն հեռանալով վեց ժամ արշաւելէ վերջ ծով բազմութեան մը հանդիպեցանք : Տէր-Չօրի ՄիւթասարըՔը եւ Բաս-իւլ-Այնի զայմադամը հոն էին : Ինծի հրաման տուին 2000 կեափուր միասին ասնել ու ջարդել : Ինձմէ զատ երեք աշիրաթի պետեր ու չէչէն պէյ մը միեւնոյն բաժինը ունեցան : Իւրաքանչիւրը՝ ինչպէս ես : Բայց ասոնք ամբողջովին կոպոպուած էին իրենց զրամներէն ու ապրանքներէն : Տէր-Չօրի ՄիւթասարըՔը իրենց ներում խոստացած էր , եթէ իրբ փրկանք 10․000 ոսկի հանդանակութիւն մը բնելով իրեն յանձնէին , ձէմալ փաշային համար : Դրամը հայթայթուած էր եւ իրապէս ՄիւթասարըՔը Հալէպ մեկնած էր : Նոր վերադարձած էր առանց ներում բերելու : Բէյգէվէնկը 10․000 ոսկին ինքը կլլեց : Այս անգամ իրենցմէ կը պահանջէր 5000 ոսկի ու իրենց ապրանքները : 5000 ոսկի չկար , բայց կեափուրները իրենց ապրանքները տրամադրած էին , ներում ստանալու համար , ի՛նչ տխմարութիւն . . . : Ահաւասիկ այս տեսակ կեափուրներ են որ մեզի յանձնուեցան : Ոչ մէկ շահ կլլեալինք ակնկալել , բացի անոնց վրայի հազուստներէն , լիջ շատ զարդեղներէն ու ոսկի ակոսներէն : Հետոցանկ մեր հետ ունենալով 2000 կեափուր : Արդէն իրիկուեր մօտ էր , վերջալոյս : Էրիկմարդերը կրներէն

զատեցինք 500 թուով, մերկացուցինք զիրենք եւ մէկզի թողուցինք: Գալով կիներուն, ասոնք ալ նմանապէս մերկացուցինք, ոսկի ակօաները քաշեցինք: Պէտք է ըսել թէ կատարեալ ատամնաբուժներ եղած ենք: Մինչ մենք մեր կողոպուտը ձիերուն վրայ կը բեռնայինք, անգին կիներու, մանուկներու աղաղակները ողբ կը թնդացրնէին: Իմացայ թէ իմ քաջերէս ոմանք, այդ կիներուն հետ կը զուարճանային. ամէն տեսակ գործիքներ ունէին, կացին, սուր, եւայլն: Մանուկները ողբ նետել ու ճիշդ գետին ինկած պահուն գետնին վրայ ցցուած սուրի մը վրայ բերել յաջողողը սիկարէթ մը նուէր կը ստանար: Մէկ բուռնցքի հարուածով մանուկի մը գանկը փշրուր «աֆէրիմ» մը կը ստանար. իսկ մանուկի մը վզէն խածնելով՝ զլուխը փրցնողը «պոպօ»ի կ'արժանանար: Կիները մանուկներէն աւելի հուժկու էին, մանաւանդ, հսկառակ որ արեւէն, անօթութենէն ու ծարաւ ծիրած էին, բայց մեր քաջերուն ախորժակը մեծ էր: Ամէն ինչ զինուորապէս կը գործադրուէր: Չոր օրինակ, հազրը օլ, տիգա չէօֆ, նշան ալ, սօֆ՝ հրամանները ներդաշնակութեամբ կը կատարէին: Ըմբոստացողներու ստիւնքները կը կտրուէին, իրենց բերաններն ու աչքին վրայ կը նետուէին. ասով հանդերձ, ըմբոստացողը մեզ անպատուել չէր խուսափեր նոյնիսկ եթէ մեռնէր: Լուսնի լոյսով եւ բացօթեայ այսպիսի հաճոյալի ժամերը զերազանցապէս հետաքրքրական են: Յզի կիներ ալ կային, որոնց համար դայեակ պէտք էր. իմ քաջերս այդ արհեստին ալ վարժ էին: Սուրի հարուածմը բաւական էր, առանց որեւէ ուրիշ գործողութեան մանուկը մօրը փորէն դուրս առնելու համար: Ամէն ինչ լմննալէ ետք, ողջ մնացողները պէս պէս չարչարանքներով սպաննեցինք: Գալով էրիկմարդոց՝ մեր հետ միա-

սին առնելով, հրացաններու հարուածներու տակ երկու ժամուան տեղ հեռացանք, ժամը չորսին հասանք բաց դաշտի մը վրայ ու հոն զետեղեցինք կարգաւ: Գիշերուան լուսնի լուսով նշան առնելը Յ ժամ տեւեց: Նշանառութենէն ալլեւս ձանձրացած՝ սուրբի դիմեցինք, եւ երբ համոզուեցանք որ ալլեւս ամբողջը մեռած էին, մեր Յ թիթեղ քարիւղը լեցուցինք անոնց դիակներուն վրայ ու վառեցինք:

Համբաւաւոր ընթրիք մը ըրինք, երգեցինք, պարեցինք այդ մարդկային լուսաւորութեան բոցերուն քով: Ժամը Ծին լուսաւորութիւնը հետզհետէ կը մարէր: Լուսարացին ձի հեծնելով մեկնեցանք երբ տակաւին բոցերը այօտ լոյսեր կ'արձակէին ու ճարպային հեղուկ մը արտին երեսը կը հոսէր չորցնելով ամէն բոյս: Հեռացանք փոթորիկի մը խօլ գոռումին հետ, ու մարմիններու մոխիրը զանգուածօրէն մեղի կը հետեւէր դէպի արեւմուտք:

Շէտտատիյէ պացած էի: Գիւղապետը իմ ծանօթներէս էր: Հոն ալ ջարդերուն մասնակցած եմ: Ես՝ ինծի վստահուածները ամբողջն ալ կը ջարդեմ: Կեալուրներուն համար խիղճ չունիմ: Խիղճ ունենալը մեղք չէ՞: Շէտտատիյէի գեղանի երիտասարդուհիի մը հանդիպեցայ, ուղեցի զայն հարէմիս մէջ առնել, ինչպէս ուրիշներ ալ առած եմ: Կինը հաւանեցաւ մէկ քանի գիշերներ հետ անցուցի: Գիշեր մը, երբ անհանգիստ էի ու յոգնած՝ անկողին ինկայ տենդաւար, կէս գիշերի մօտ շուկ մը լսեցի, աչքերս գոցել ձեւացուցի ու մերթ ընդ մերթ բանալով կը դիտէի: Այս կեալուր աղջիկը տեսայ, նախ կարծեցի թէ դիս կը սիրէր ու չէր ուզեր գիշեր մը առանց ինծի անցընել: Բայց տեսայ որ ծունկի եկաւ, թեւերը դէպի երկինք բարձրացուց եւ աղօթել

սկսաւ: Բան մը չհասկցայ այդ ձեւակերպութենէն, յետոյ դէպի ինծի ուղղուեցաւ անունս մըմնջելով, կարծեցի թէ ինծի համար կ'աղօթէր, անունս տալով ինծի մօտեցաւ, մէկ ձեռքը դիտուս, ու միւս ձեռքը բարձիս տակը տարաւ, հոն ուր իմ դաշոյնս դրած էի, դարձեալ բան չհասկցայ. բայց երբ մութին մէջ դաշոյնիս շողշողիլը տեսայ, անմիջապէս անկողնէս ցատկելով վրան նետուեցայ: Պիղծ արարածը չվարանեցաւ ու հարուած մը իջեցուց ձախ երեսիս, ճիշդ հոս, ուր տակաւին հետքը կայ (ցոյց տալով սպին). ձեռքերովս գրկեցի, ու գետին դարեցի, դաշոյնը առի ձեռքէն: Չուղեցի անմիջապէս դաշունհարել. այս պիղծ արարածին դաւաճանութիւնը ծանր պատիժի մը արժանի էր: Կապեցի, մէկ կողմ նետեցի, վէրքերս փաթթեցի ու անկողին մտայ, միշտ տնօրինուելիք պատիժին վրայ խորհելով: Միտքս եկաւ թէ Հայերը խաչապաշտ են, դտած էի, պիտի խաչէի զինք: Ատաւտուն կանուխ փայտեայ խաչ մը պատրաստեցի, կնոջը ակոսները հատիկ հատիկ ձեռքերովս փետտելէ վերջ աչքերն ալ մատներովս հանեցի ու մազերը փետտեցի: Ահա այսպէսով պատժեցի: Հայերուն վրայ այլեւս հաւատարմութիւն չունենալով, հարէմիս մէջ գտնուող ամբողջ հայուհիները, ոմանք սպասուհի, թիւով 17, նման, բայց աւելի նուրբ պատիժներու ենթարկեցի: Մէկուն բերանը հող լեցուցի ու խաչելով այրեցի: Երկու ձեռքը թեւերնին ու քթերնին կտրելէ վերջ խազրխի վրայ նստեցուցի, մէկ քանին ոտքերէն կախել տալով հրաչէկ փուշերով մարմիններնին ծակոտեցինք, մէկ քանին ողջ ողջ թաղուելու բախտը ունեցան, ու նրման շատ բաներ...:

Վերջին ջարդերը այնքան ծանր չէին. ամէն ինչէ պոուեր էինք, այլեւս, ու չարչարանքներու չէինք են.

Թարկեր կեամբուները: Մանասանդ որ մեղի ապսպրուեցաւ գիակները թաղել, որպէսզի ճամբաներէն անցնող գինուտրները չհիւանդանան: 1200 հոգինոց կարաւան մը պաշտ տարինք, եւ, քանի որ մենք մեռելաթաղեր չենք, կեամբուներուն ընդարձակ փոսեր բանալ տուինք երեք օրուան մէջ, փոսերը շատ խորունկ էին, կեամբուները որ այլևս բան մը չունէին բացի իրենց մորթէն, այդ փոսերուն մէջ նետեցինք, ու երբ ամէնքն ալ տեղաւորուեցան, հոգր վրանին տուինք ու այսպէս 1200 հոգի ողջ ողջ թաղեցինք: Հիմա այդ արտը այնքան պարարտ է որ մէկին հոգար կը քաղենք:

Արաբացած հայ կին մը, ամուսնացած ազգիկը եւ քոռը: Աղջկան ամուսինն ալ արաբացած հայ է: Կ'ապրին թափառաշրջիկ եւ վրանաբնակ պետուիներու կեանքով: Տղեկին մայրը Բէնք (Բիթի օղ) կը կրէ, պետուին կիներուն գլխաւոր զարդերէն:

ԱԶՆԻԻ ԹԱԴՈՍԵԱՆ

Ծնեալ Գեորգեան (Պաշգալեցի)

Մեզ առաւօտ մը անակնկալօրէն ճամբայ հանեցին .
«Թշնամի սուսը կու գայ, պէտք է փախինք» ըսելով :
Տեղահանուածներս կռահեցինք զալիք վտանգը : Այրերը
կնկան հագուստով ծպտուեցան : Հագիւ երկու օրուան
ճամբայ կտրած էինք, գաղտնիքը երեւան ելաւ :

Մեր մէջէն զատուած էրիկմարդոցմէ մէկ քանի
հարիւրը մեր աչքերուն սողել գնդակահարեցին :

Այս սուսջին սարսափելի պատկերը ետեւնիս ձգած ,
չարունակեցինք ճամբան , անցնելով Աղբակի շրջանէն :
Հետզհետէ մեզի միացուցին շրջակայ գիւղերու բոլոր
հայերը , Հասքըսթան , Պառատօն , Պանասոր , Բարթո-
ղոմէոս Առաքեալ վանքի բնակչութեան մէկ մասը : Վա-
նէն եկւորներ , ինչպէս նաեւ Ջուխ , Սոչապ , (Վանի շր-
ջակայքէն) : Այս գիւղերէն մաս մը արդէն հրոյ ճարակ
ըլլալով , հագիւ մի քանի տասնեակ խլեակներ մնացեր
էին երբ մեզի միացան : Վերջապէս մեր ճամբու ընթաց-
քին որքան որ գիւղերէ անցանք , բոլորին բնակչութիւնը
մեզի միացուցին : Հասանք պարսկական սահմանին վը-
րայ Շէմստինան գիւղաքաղաքը : Ճամբու երկայնքին
պատահարները ոչ չափ ունին ոչ սահման : Կարաւանէն
բոլոր աչքի գարնող կին , թէ աղջիկ առեւանդեցին : Երա-
խաները իրենց մօր կռնակին գանակոծեցին եւ դաշու-
նահարեցին , ըրին ամէն գէշութիւն մեր աչքերուն առջև
օր ցերեկով թէ սիւրբանց : Մեր կարաւանին հակիչն էր
Քառէ անուամբ Պաշգալացի մանմնեղ , քաջ եւ սրտոտ
կին մը , որը չղիմանալով եղած անպատուութիւններուն

կը պոսթկայ ժանտարմաներուն երեսն ի վեր. «Է՛հ, տինսիդ իմանսըղար, պիղիմ հէր շէյիմիդի ալտընըզ եթմիեօր՝ նամուսումըլի տէ ալիյօրսընը՞լ» : Ասոր իրր պատասխան «Ղանճըխ տահա տիլինիլ վար գօնուշիեօրսընըզ, նէինիլէ կիւվէնիեօրսընըլ քի տահա ճէվապ վէրիօրսունըղ» ըսելով՝ տեղն ու տեղը գնդակահարեցին : Նոյն պնդակներուն զո՛հ պացին իրեն քով գտնուող մի քանի ուրիշներ եւս : Աչքերու մէջ արցունք չէր մնացած :

Կանպ առինք Շէմստինան : Ես՝ տղաս սնուցանելու մտահոյութեամբ քաղաք ուղղուեցայ : Հաղիւ մօտակայ առուին մօտեցած, ջերմը դիս դետին գամեց : Անորոշ ժամանակ վերջ պացի մէկը գլխուս վերեւ : Անձանօթը խոթսո կերպով հարց տուաւ թէ «Ի՞նչ գործ ունիս այստեղ, ինչո՞ւ պասկած ես» : Վախով պատմեցի իրականութիւնը, որուն վրայ հարցուց. «Իրա՞ւ է թէ ճամբան ձեղի շատ նեղութիւններ տուած են» : Ես՝ թէ կասկածով եւ թէ վախով համառօտեցի ճամբու պատահարները, կարելւոր անցքերը թուելով միայն, եւ աւելցնելով թէ մինչեւ իսկ տալս իր երախայով միասին առեւանգեցին ու երեխան դաշունահարելով, եւ իրենց շնական կիրքը յաղեցնելէ վերջ ետ դարձուցին կիսամեո :

Անձանօթը՝ իր համապեկստէն դատելով, զգացի թէ բարձր դիւտրական մըն էր, որ իմ տուած տեղեկութիւններու վրայ աւելցուց. «Լսէ, կնիկ, վաղը տալոջ հետ գիւղապետին պիտի գաս բողոքելու՝ եղածներուն համար : Անունը Շէյի Սայտահան է, այս քաղաքին տէրն ու տիրականը» :

Յաջորդ սուաւօտեան ես, տալս շալկած, իսկ տղան ալ ուրիշի մը միջոցաւ, եկանք որոշեալ տեղը : Մեչի ներս տարին, հիւանդները սենեակ մը դնելով, ես առան-

ձին ներկայացայ : Ներսր նախորդ օրուան համազգեստաւորը սննամբեր կ'երթեւեկէր, երբ զիս սեսաւ, բառւ . «Մի՛ վախնար, համարձակ խօսէ՛» : Ներսը շատ մը մարդիկ, մեծ մասամբ զինուորական . «Մօտեցի՛ր բաին, եւ պատմէ՛» :

«Էֆէնտիմ, Հլինիզի, աշաղնիւր ձօփէք, պիւ ճէր շէյիմիլի վերաիք, Փապաթ նամուս վերմիւօրբոյ, չիւնքի նամուս տէօվիզին արբ, վէ պիւ տէօվիզին չօճուզլարբ րզ» : Աւելցուցի թէ «Երբ լեւներու ստորտէն կ'անցնէինք, մեր պահակ ժանտարմաները մեզմէ քսան երեսուն հարս եւ աղջիկ տարին, իրենց կանակներու երախաներով միտսին եւ մեր աչքերուն առջեւ ժամերով սրախտնայ եւ իրենց շնական կիրքերուն գոհացում տալէ ետք, երախաները գաշտնաշարելով կոխկոտեցին եւ մայրերը կիտամեւ վիճակով կարաւանին միացուցին եւ երբ մեր պատասխանատու կինը Գաւն (բուն անունով Անանիա) զիտպութիւն բրաւ, զինքը զնդակահարեցին տեղն ու տեղը, գոհ գացին սրիչներ ալ նոյն գնդակներուն» :

Երբ ես յուզուած լսեցի, ներկաներէն մէկը ըսաւ . «Պապ, զատր, օպիրլերէ տէ սօրուպ սուալ էտէճէիզ, Հկէր Եալանսըն պու կէօրտիւզուն աղաճլարտան սէնի սասճազրզ» : Պատասխանեցի «Էֆէնտի, Եարալլարըն իքիսի օրտա Եաթիյօրլար, Հմիր Հտին կէթիրէիմ» եւ քովս կեցող Ղամբէայ Արսէն Երօրս բսի «Գնա՛, ժողովարդին մէջ պտտայ որ քոյրս զացեր զիւզապետին բոյոքեր է, մի վախնաք, եւ հարցուելու պարագային ճրճարտութիւնը մի ծածկէք» :

Երբայրս 20-30 կին ու աղջիկ բերաւ մեր քով, այնպէս սր ճիւանդ եւ վիրաւոր ամբողջն ալ ներկայացուցինք ժողովականներուն :

Քաղաքապետը ներկայ չէր այս խօսակցութեանց : Փոխանորդը զինուոր զրկելով ժանտարմաները 13-15 հօդի բերել տուաւ , որոնցմէ երկուքը կծիկը զրած էին , լսելով մեր դանդատիլը :

Ժանտարմաները բերելով մերկացուցին ընդհանուրիս ներկայութեան եւ զէնքերը ծառերուն վրայ կախեցին : Երբ կիները անպատուելու տարած էին , բոլորին մէջքի շալերը առած էին , որոնց մէջ էր արդէն գոհեբուն բոյր յոյսն ու հարստութիւնը : Արդ՝ երբ մերկացրնել սկսան , իւրաքանչիւրը իր շալը պահանջեց լսելով «Էֆէնտի , աս իմս է» : Մեծաւորը ստուգելու համար իրականութիւնը , խօսքը ու զգելով պահանջատէրերուն հարցոյց թէ իւրաքանչիւրը ի՞նչ ունի իր շալին մէջ , եւ ինչպէ՞ս կը ձանձնայ իրր : Երբ ամէն մէկը իր դոհացուցիչ պատասխանը տուաւ եւ հաստատուեցաւ ճշմարտութիւնը , ձեռնակապերով ժանտարմաները փոխանորդին տոցել հանեցին , եւ իւրաքանչիւրին հարց տուին թէ «Երբ ժողովուրդը ձեզի վստահուեցաւ , լսուեցա՞ւ որ այսպիսի բաներ ընէք , որմէ՞ ասիք այս ուժն ու համարձակութիւնը , սանձարձակ եւ ինքնազուխ դորձելու : Կնիկները լաւ , հապա այս ծծկերնե՞րը , ինչո՞ւ դաշտնահարեցիք , անոնք ի՞նչ բրին ձեզի» :

Ժողովականները մեկ թողելով առանձնացան : Վրձսուած էր գնդակահարել յանցաւորները : Անմիջապէս զինուորները հրաման ստացան ժանտարմաները դիմացի բլուրը տանելու եւ գնդակահարելու համար : Կրօնաւոր մը եկաւ եւ իրենց վերջին պաշտամունքը կատարեց : Անկէ վերջ աչքերը կապուեցան մեր ներկայութեան եւ հազիւ երկուքը գնդակահարուած , քաղաքապետը վրայ հասաւ եւ կրակը դադրեցնել տուաւ : Իւրաքանչիւրին հսկան տարի բանտարկութիւն տալով Մուսուլ զրկե-

ցին : Այս անցքէն վերջ զիս կանչեցին եւ սկսան հարցու-
փորձել :

«Ներե՞լիսրն» . լսի , «Պաշգալացի» : «Ամուսնուդ

Հայ պետուին մը իր ուղտով

անունը ի՞նչ էր եւ ի՞նչ զործ կ'ընէր» . լսի թէ «հողա-
գործ ենք» : «Խոճանըն արխատաշլարը եօ՞ք մը իտի ,
կէճէլէրի նե՞րելերէ կիտիեօրիտի , սահաթ դաչտա՞ Էվէ

կէլիւօրիտի, սիւլէ շոք էրքէկլէր կէլիւ կիտիեօ՞րմի իտի, օզումայ, եալմաք պիլիեօրմը՞սըն, Ֆէտայիլերինէն ալազանլը վաօր մի իտի» : Վերջապէս մեր տան ամբողջ Էրիտասարգութեան անունները առին եւ միւսներն ալ հարցաքննեցին :

Որոշեցին որ Գառէին տեղ զիս վերակացու դնեն կարաւանին : Ստիպեալ գլուխ ծոցի : Պաշտօնական թուղթ մը շինեցին եւ ստորագրել ու կնքելէ վերջ ինծի տուին, պատուիրելով որ յաջորդ օրը դարձեալ իրենց հանդիպիմ, նոր հրահանգ առնելու համար : Վերջապէս մէկական հաց եւ արմաւ տուին եւ ատով գիշերը անցուցինք : Աւաւօտեան կին մը լուր բերաւ որ զապիթ մը եկած Ազնիւ Գէորգը կ'ուզէ : Վախը փորս մտաւ, վերջապէս դացի, նախորդ օրուան զինուորականը տեսայ որ ինծի պատուիրեց թէ. «երբ ժամը Յին իրենց ներկայանաս, 7-8 էչ եւ մի քանի բահ ու բրիչ ուզէ, որպէսզի ճամբաները մեւնողները անթաղ չթողուք» : Որոշեալ պահուն կորօրս եւ մի քանի կիներու հետ դացի պիւրենք տեսնելու : Ինծի ըսին որ. «Ղըզըմ, հիւքիմէթ էմրի իլէ սիյ Մուսուլա կիտէճէյսինիյ, 15 ժանտարմա վէրէճէյիյ մաֆայա իչին» :

Մի քանի էչ, բահ ու բրիչ ուկեցի եւ տուին : Եկան 15 ժանտարմա մէկ տասնապետով : Անոնց պատուիրեցին որ մեկ տպահով Մուսուլ հասցնեն : Վերադարձանք եւ կորօրս միջոցաւ զինուորականներուն հրահանգը հաղորդեցի ընկերներուս :

Քանի մը օր վերջ գիւլին շէյխը Սայտահան եկաւ մեկ այցելեց, եւ ջանաց մեկ համոզել որ կրօնափոխ ըլլանք եւ մնանք իրենց քաղաքը : Երբօրս միջոցաւ ժողովուրդին մէջ լուր տարածեցի թէ ասոնց միտքը մեզի

տաճկցնել է, մի՛ ընդունիք: Հակասակ իմ ջանքերուս, մէկ մասը ընդունեց եւ մնաց:

Նոյն իրիկունը մեր ծանօթ ղինուորականը եկաւ, կարաւանին մէջ աչք մը նետելէ վերջ, դարձաւ ինծի եւ մէկ կողմ տանելով ըսաւ. «Արդէն մեր հայերը անմիաբան են, բայց հոյ մի ընէք եւ մի հաւատաք թէ՛ ձեզի Մուսուլ տանելով ջուրը պիտի թափեն, այստեղէն ողջ առողջ ձեզի ճամբայ հանելով հոն գերմաններուն պիտի յանձնեն»: Իր խօսակցութենէն հասկցայ թէ սրտցաւ հայս մը դէմ կը գտնուիմ: Ուրախութիւնս այն աստիճան անակնկալ եղաւ որ նոյն իսկ մոտցայ գոնէ իր անունը հարցնել եւ մինչեւ այսօր խղճիս խայթ եղած է:

Մօտուորապէս երկու ամիս մնացինք հոն ուր ամէն օր բժիշկի մը այցելութիւնը կ'ընդունէինք, որով բաւական կազդուրուած ճամբայ ելանք իւրաքանչիւրս 5 ական սոմին հացով եւ պահանջուած գրաստներով ու բահ ու բրիչով:

Մօտ երեք ամիս մեզի քաջբեցին միշտ նոյն շրջանակին մէջ դարձնելով: Օրինակ, առաւօտուն Ա. կէտէն ճամբայ կը հանեն, երեկոյեան դարձդարձիկ ուղղութիւններով նոյն կէտէն քիչ մը ձախ, կամ քիչ մը աջ կը կայնեցնեն: Օր մը կանչեցի տասնապետը որ Րիզա կը կոչուէր եւ ըսի. «Այս մարդիկը մեզի 5 օրուան հաց տուին, նպատակնին անշուշտ մեզի որոշ կէտ մը հասցընել էր. ա՛րդ, ի՞նչ կը նշանակէ քու այս ընթացքդ, մօտ երեք ամիս է որ տեղերնուս չենք շարժած»:

Ինչ որ է, շարունակեցինք մեր ճամբան մինչեւ Ռափանտուզ:

Ստիպուած էինք նեղ ու երկար փողոցէ մը անցնել, ընակիչները թրքացած քուրդեր են, որոնց ամուսինները բոլորն ալ ճակատ մեկնած են: Լսելով հայ դադ-

թականներու անցնելը, գէշութիւն շմոց որ չընէին : Պատուհաններէ մեր շարակի երախաները յափշտակելով ինկղել, ևսացած ջուր թափել : քարկոծել, կացինահա-

Տէր-Ջորի Ազգային Գերիզմանատան Նախտակաց Սգաւոծը

րել. պատարով միանգամայն թէ «Ղահրէնէ'ր, անդին ձե-
րինները մեր կրիկմարդիկը կը մորթոտեն, դուք ալ
եկած ձեր շան երեսնէ՞րը ցոյց կու տաք մեզի» : Շատ
զոհ տուինք և ճարահատ փոխադարձեցինք մեր կարգին
ձեռք անցուցածնիս ինկղելով : Ի վերջոյ ժանտարմա-
ները միջամտեցին, դուռ պատուհան զոցել տուին, մե-
զի այ բոց գաշտը հանեցին :

Մեր հաշուով 30-40 զոհ տուած էինք փոխարէնը 8
հոտի : Բիզա շուուչ զնոց զայմախամին ուր ըսած էր
որ «մեր հետ կաստարական Փերմանով կին մը կայ,

որ ինչ որ ուզէ պէտք է կատարուի» : Առաջին պարտա-
կանութիւնս եղաւ մեր զոհերը պահանջել թաղելու հա-
մար , վերջն ալ ուտելիք :

Հոս ալ անորոշ ժամանակով մնացինք : Համաճա-
րակը եկաւ եւ մարդ պաղանին թողած պակասը լրա-
ցուց : Մեռնող մեռնողի . ասոր վրայ աւելցաւ կին , աղ-
ջիկ ծախելու պարագան : Չաւուշին ուշադրութեան
յանձնեցի , չզիտնալ ձեւացունելով լսաւ . «Չէ՞ք տես-
ներ , կը մեռնին եւ քուրդերը կը փախցնեն , ո՞ր մէկուն
հասնինք» : Ի վերջոյ մեր կարաւանը չափէն աւելի փոք-
րացած , Մուսուլի ճամբան լոնեց : Հասանք Հալուէք
անունով գիւղը , գոյմապամը եկաւ եւ մեզի ցոյց տուաւ
մեր իջեւանելիք վայրը , բայց ես ձախիս բարձր խաչ մը
սեռնելով խնդրեցի որ հոն իջեւանինք : Ի վերջոյ համա-
միտ գտնուեցաւ եւ մեզի առաջնորդեցին այդ գիւղը :
Չէի սխալած , ամբողջ քրիստոնեայ էին , ամէն խնամք
յանձն առին : Բժիշկ մըն ալ ամէն օր սկսաւ այցելել մե-
զի : Այդ տեղ 5-6 օր մնալէ յետոյ , քչեցին Մուսուլի ուղ-
իութեամբ :

Հասանք Կետի մը Եգերքը , որուն վրայ 5-6 կոճղ
իրար միացուելով կամուրջ մը շինած էին , ի վերջոյ գե-
րանին վրայ նստելով ստքերնիս ջուրին մէջ , սողոսկե-
լով , ահ ու դողով 7 օրէն դիմացի եգերքը անցանք , մի
չանի տատնակ թողելով ջուրին խորը : Կին մը իր 4 զա-
ւակներով ջուրը գլտորուեցաւ : Առանց կանգ առնելու
դիմացի Եգերքը , յագնած ու անօթի ճամբայ ինկանք ու
եկանք տեղ մը՝ ուրկէ ալ լաստելով անցանք , հոս եւս
բաւական զոհ տուինք :

Մեզի հետ տէրտէրի սղջիկ մը կար չափէն աւելի
ղեղեցիկ , մաղերը մինչև ոտքերը . մեզի ընկերացող չա-
ուուը աչք կը տնկէ եւ միտքը ինծի պարզեց , թէ կ'ուզէ

ինք տունը : Աստանց ժամանակ կորսնցնելու աղջկան մա-
ղերը խուղեցի եւ երեսն ալ սեւցուցի, անճանաչելի ըլլա-
լու աստիճան : Չափուչը ի զուր փնտուց վեր ու վար :
Կարաւանը կեցուց եւ մէկ ծայրը կենալով մէկիկ մէ-
կիկ մեզ քննեց : Աղջիկը որ միշտ ինծի կը հետեւէր,
տնտնալով ու կազալով կ'անցնի, չաւուչը որ ջղայնու-
թէնէն ինքզինքը կորսնցուցած էր, բարկութեամբ զըլ-
խուն դարկաւ, «կորսուէ՛, քեջէլ» լսելով : Այս պատճա-
ռաւ օր մը ետ մնացինք ճամբէն :

Ի վերջոյ մտանք Մուսուլ :

Հոն մեզի Վալիին միջոցաւ յանձնեցին ղերմաննե-
րուն, որոնք մի քանի ամիս հոգալէ վերջ, զինադադա-
րին երեսի վրայ թողուցին մեզ : Անկէ վերջ սկսանք մեր
դիլասին ճարը նայիլ, աշխատելով եւ մուրալով : Հարիւ-
րաւորներ զո՛ տուինք. այն որ մուրալու կ'երթար, խա-
րելով ներս կ'առնէին ու կ'անհետացնէին : Մինչեւ իսկ
բռնուեցաւ մէկը՝ որ այդ զոհերով կերակուր եփելով
մեզի կը ծախէր : Օրին մէկը ծախու առնուած կերակու-
րին մէջէն կնկան ստինք մը տեսնուեցաւ, տարինք ծա-
խողին ցոյց տուինք, մարդը կատրած մեզ սպառնաց,
«Կ'ուզէք ամէնքդ մէկ մաքրեմ այսօր, զալթախներ, ին-
ծի փորձանքի մէջ պիտի ձուլէք» :

Ասաւօտ մը երկու Աստանացի փոքր եղբայրներ մու-
րայու կ'երթան, ասջեւէն զացող եղբայրը դուռ մը կը
մտնէ, երկրորդը անոր կը հետեւի, եւ հապիւ մէկ ոտքը
ներս նետած, եղբորը ղետին տապալտկիլը կը տեսնէ, եւ
կու գայ լուր կու տայ մեզի, մենք ալ կառավարու-
թեան :

Քննիչները տունը խուղարկելով ամբողջ հոր մը գը-
լուխ եւ ոտքերով լեցուած կը գտնեն : Հաստատելով որ
այդ զոհերը ամբողջ կերակուր եղած են մնացողներուս :

Մարդը, կինը, եւ գաւաղները բերին հրատարակիչ եւ մերկացնելով էրիկ կնիկ կախեցին, իսկ երկու զաւակներն ալ ցիցը հանեցին, 5 օր ժողովուրդին ցուցադրեցին: Այս տեսարանը գերման պինուորականներ լուսանկարեցին:

Այս սարսափներուն մէջ, օր մը շաուուհներ մեր տունը կը կոխեն եւ փախստական կը փնտսեն:

Չափուչներէն մէկը կ'ըսէ հօրեզօրս աղջկան թէ. «Ես քեզի պիտի սանձեմ, ով ունիս շունիս անոնց լուր ասոր»: Յաջորդ օրը քաղաքին մէկ ծայրը խարխլած տուն մը վարձելով՝ երեկոյեան մութին հոն փոխադրուեցանք: Մարդը կու գայ, կ'երթայ մեզ կ'որոնէ, տան տէրը քանիցս կը նեղէ մեր պատճառաւ, սրուն կը պատասխանէ թէ ասոնք նեղ ըլլալուն, սրիչ տեղ փոխադրուած են:

Ամուսինիս մեծ աղջկան հետ գործ պտած կ'աշխատէինք: Օր մը իրեն ըսի. «Չարդար, տուն դեմ' աչքէ անցուր»: Կու գայ տուն, մայրս սիկար պատաստելու դասեր է: Հապիւ վեր ի վերոյ աչք մը պտտցուցած, կատրած գոպթիէն ներս կը մտնէ. «Հայտէ՛ պատրաստուէ պիտի երթանք»: Չարդարի քոյրը կ'ընդդիմանայ եւ մէկ կապարով գետին կը գլորի: Ինծի լուր տուին, հեւ ի հեւ հասայ: Մէկը մեռած, փոքր քոյրը անապատուած կիսամեռ, միւսը տանելու պատրաստ:

Խենդի պէս պտտացի, կապար մըն ալ ինծի բաժին ինկաւ: Տան տէրը քիչ շատ սկսաւ խնամել: Չարդարին մարմինը 2 օր քովերնիս մնաց: Ճարահատ եզրօրս տղան տէր հօր զրկեցի որ թաղուի: Կրօնաւորը չկամութիւն ցոյց կու տայ. «Ո՛չ մարդ կայ, ո՛չ դրամ, ես ո՞ր մէկուն հասնիմ»: Յուսահատ, մերիներէն շատ խնդրեցի որ միջոցաւ մը դիս ոտտիկանատուն հասցը-

նեն : Շալկելոյ տարին , բայց անոնք փոխակցին զիս լրկ-
տի բառերոյ : Ախ ու վախով ետ բերին զիս : Այս պնացքը
սուզի նստաւ վրաս , վէրքս բարբոքեցաւ . եւ անկողին ին-
կայ : Ոչ սէկ ճար : Ի վերջոյ մտածեցի ինքզինքս միջո-

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Բագգայի Ազգային Վարժարանի Մանկապարտէզը

ցաւ մը հիւանդանոց նետել , վերջապէս մերիմները այդ-
չալ չորանքն ալ յանձն առին՝ ինծի հետ միասին ան-
պատուաւած սպլիկն ալ հոն հասցնելով : Շնորհիւ սար-
ուած խնամքին , որոչ ժամանակ վերջ տուն վերադար-
ձանք : Մի սրտերնուս , որ մը զարձեալ փախստական-
ներու սրտարուակով մեր սուներ կոխեցին : Այս անգամ
ալ Մ տարու զուակս սարին որպէս որդեգիր , հակասակ
իմ ազիտործ ճիշերուս : Եզրայրս գաղտաղողի ետեւ-

նուն զրկեցի, զաւկիս հետքը չկորսնցնելու զիտաւորութեամբ: Նպատակիս հասայ: Շարաթ մը վերջ մուրալու պատրուակով դարձեալ Եղբայրս զրկեցի, ստուգելու համար թէ տղան հո՞ն է թէ ոչ:

Զինուորները կտոր մը հաց կու տան, մինչ այդ կը տեսնէ տղաս:

Ետ եկաւ ուրախութեամբ, «Քոյրիկ, ի՞նչ հոգունիս, տղադ արքայութեան մէջ կ'ապրի»: Վրան բարկացայ ըսելով թէ. «Անուշա, մեր այս վիճակը իրենց փաշայութենէն աղէկ է, հարկաւ օր մը Աստուած մեզի այ կ'ոյսրմի, միշտ այսպէս չենք մնար»:

Ամիս մը շանցած, տղաս թիկնասպահով մը տուն բերին: Լա՞մ թէ խնդամ: Զինուորական համազգեստ, կուշտէն ատրճանակ մը: Զինուորը ըսաւ. «Պաճըմ, ա՛լ պու Իսմայիլի պիր իքի սահաթ էյլէնտիր քի կէօթիւրէիմ»: Վերջը հասկցայ որ բժիշկը տղուս նիհարնալը տեսնելով, թելադրած է զինուորականին որ քանի մը օրը մէկ իր հարապատներուն երեսը ցոյց տալու է որ ինքզինքը գտնէ: Ինչ որ է, տղան ուրախ դուարթ սկսաւ պատմել իր առօրեայ վայելքները, կերածն ու խմածը, ամէն մէկ խօսքը մէյ մէկ փուչ էր սրտիս մխուած: Ըսի. «տղա՛ս, ատոնք բոլորը սլարապ են, ես քու մայրդ եմ, անունս Ազնիւ է, քու անունդ Երուանդ Թաթոսեան է, մի՛ մոռնար, վերջը ատոնք քեզի թուրք կ'ընեն, պլոտդ կը կտրեն, ու մայրիկիդ երեսը անպամ մըն ալ չես տեսներ, ո՞վ անկէ վերջ քեզի մայրիկ պիտի ըլլայ, թէ որ կ'ուզես քու սիրելի մայրիկդ քովէդ չղատուի, ամէն օր յազար ազտոտէ, ալտոտ հողերուն հետ խաղայ եւ միշտ վրադ պլուխդ ազտոտ պահէ, որ քեզի մայրիկիդ քովէն չի հեռացնեն»: «Մայրիկ դուն կրնա՞ս ինծի տաանկ աղուոր բաներ կերցնել, չէ՞ որ հոս միշտ անօթի

կը մնայի...» : «Չէ՛ տղաս , հոգ մի ըներ , Աստուած մեծ է , տես ես աղէկցայ , կ'երթամ կ'աշխատիմ եւ քեզի ամէն բան կ'առնեմ» :

Այս խրատականներս իրենց պտուղը տուին :

Ամիսէ մը տղաս վերադարձուցին մեզի իր հագուստ կապուստներով , դայն չկարենալ կարգի բերելէ յուսահատած :

Դարձեալ փախստական կը փնտռեն , այս անգամ ալ չար վիճակը միակ վերապրող Արսէն եղբօրս ինկաւ , որ այդ ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին աջ բազուկս եղած էր : Ան ալ տարին հակառակ իմ աղեկտուր աղաչանքներուս եւ 5 ոսկիով ալ կաշառելուս , տանողին միանգամայն խոստանալով որ դէթ կէս ճամբէն եթէ ազատուի՝ նոյնքան եւ աւելի վճարել : Ի դուր սպասեցի : Բոյնէն խլուած թռչունին վերադարձը հրաշքի համազօր է . Բայց եւ այնպէս կը խորհէի թէ , մի դուցէ մարդը դրամի առատութենէն շլացած կատարէր մեր խընդրանքը :

Հոս կը փակեմ յուշերս , միայն չմոռնալով թէ , մէկ հինդերորդն է իրականութեան : Նախ որ շատ մը անցքեր մոռցուած՝ սարսափներու խելացնոր հարուածին տակ , եւ ուրիշներ ալ զանց առնուած , կրկնութենէ խուսափելու նպատակով : Քանի որ ամբողջ ճամբու երկայնքին շարունակուեցաւ անթուութիւնը , մանաւանդ ծարաւը , կին , աղջիկ ու երեխայ առեւանգելը , ընդիմացողները մահուամբ պատժելը , մազերը փշաքաղող եւ անկարադրելի տեսակներով :

Ասոնք անհաւատալի կը թուին այսօր ոչ միայն նոր սերունդին , եւ անկէ վերջ գալիքներուն , այլ մինչեւ մեր մորթին վրայ կրողներուս : Եւ դեռ մինչեւ օրս ալ կը շարունակենք այդ դառնութեան մրուրը քամել , բնակե-

յոյ արիւնաբամ անապատներուն կիցիչ արեւին տակ ու
զլխաւոր սպտնդանոցին, հայերուս սարսափը եղող Տէր-
Ջօրի շրջակայքը :

ԱՆԱՊԱՏԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Տիկ. Գ. Պալեան կը գրէ .

Ձեռքս հասաւ ձեր վերջին նամակը՝ որուն մէջ կը
գրէիք պէտտիներու մէջ գտնուող հայ կիներու լուսա-
նկարներուն մասին :

Ճիշտ այդ օրերուն Ուրֆոցի Խանրմ Թօփէեան կը
գտնուէր Տէր-Ջօր, միեւնոյն ատեն բարեբախտութիւն
մըն էր նաեւ որ ամիսէ մը ի վեր տեղւոյս մէջ, կառա-
վարութեան կողմէ տօնավաճաս հաստատուած էր, ուր
շրջակայ գիւղացիներ եւ վրանարնակներ ուղտերու եւ
էշերու վրայ բեռնուցած իրենց ապրանքները կը բերէին
ծախելու : Տեսայ Խանրմ Թօփէեանը եւ լուսանկարիչ Պ.
Երուսնոյ Ամսէեանն ալ ժամադրութիւն առնելով,
ամէնքը ի մի հաւաքեցի եւ քանի մը տեսակ լուսանկար-
ուեցան : Կնոջ Թոռնիկն ալ, 12 տարեկան տղեկ մը միա-
սին էր, ջուրջեր հագած, բայց դժբախտաբար Փիլմը
մեքենայէն հանուելէն ետքը պատռեցաւ : Ստիպուեցայ
սպասել քանի մը օր եւս, Խանրմն ալ սպասցուցի, երէկ
դարձեալ դանադան ձեւերով լուսանկարուեցաւ Խանրմ
Թօփէեան :

Խանրմ Թօփէեան շատ խնդրեց իր ջերմագին բա-
րեւները հաղորդել ձեզի, նաեւ խնդրեց որ իր յուշերուն

վրայ աւելցնէք հետեւեալները, որոնք ժամանակին մոռ-
ցուած էին :

«Մենք, անապատի կիներս, շարքաչ կեանք մը
կ'ապրինք: Ունիմ չորս գաւակ, երկու մանչ եւ երկու
աղջիկ, ամուսնացուցած եմ զանոնք եւ ունիմ 20 թու-

Արարացած յայ պետուին կին մը

ներ եւ թոսնուհիներ: Իմ գաւակներս մեծցուցած եմ
միշտ աշխատանքի պահերուս շալակս կապելով: Նոյնը
կ'ընեն աղջիկներս եւ հարսերս: Երբ զաւակ ունեցած
եմ, իրբ տղացիսն անկողին չեմ պառկած երբեք, ման-
կիկը ծնելէն անմիջապէս ետքը լուացած եւ քուրջի մը
մէջ փաթթելով յանձնած եմ հօրը եւ հետեւած եմ իմ
սովորական աշխատանքներուս: Աղջիկներս եւ հարսերս
այ միեւնոյն ձևով մեծցուցած են իրենց Երախաները:

Հաղիւ երկու կամ երեք տարուան ամուսնացած էի՝
հիւանդացոյ: Գլուխս մինչեւ ոտքս ծածկուեցայ վէր-

քերտվ, որոնք սոսկալի քերուլըտուք եւ ցաւ կը պատճառէին, չէի կրնար աշխատիլ եւ անկողին ինկած էի: Ամուսնոյս ծանօթներէն տարիքոտ ու փորձառու կին մը եկած էր մեզի, երբ տեսաւ վիճակս, խղճաց եւ ըսաւ.

Անապատի այ պետուին կիներէն մէկը

«Եթէ դուք այս երիտասարդ կինը իր վիճակին ձգէք, կը մեռնի, պէտք է անմիջապէս «ԶիՖիթէ» ընէք»:

«ԶիՖիթէ»ն հետեւեալ դարմանումն էր. հիւանդը պառկեցնել անկողնին մէջ, մէկ կամ երկու սեւ այծ մորթել եւ մորթով տաք տաք պատել հիւանդին մարմինը, իսկ փարթին, մէջի աղբը թափելով, առանց լուալու փաթթել գլխուն եւ սպասել քրտնելուն: Շատ չանցած հիւանդին մարմինը հեղեղանման կը քրտնի:

Զիս ալ ենթարկեցին «ԶիՖիթէ»ի դարմանումին: 12 ժամ անշարժ պառկեցայ եւ քանի մը ժամ քնանալէ ետ-

քը, Երբ աչքերս բացի, ոչ վէրք մնացած էր մարմնոյս վրայ, ոչ ցաւ եւ ոչ ալ քերուրտուք, մարմինս ամրացած եւ կազդուրուած էր եւ սկսայ աշխատիլ: Ահա այսպէս պետութիւնները բնութենէն կը ստանան իրենց զեղծ ու դարմանը: Ուրախ եմ որ հակասակ չարաչար աշխատանքներուս, ներկայիս թէև տարիքոտ, բայց շատ ատողջ եմ, ասողջութիւնս կը պարտիմ հայու ամուրկազմիս»:

ՎԵՐՋ ՏԻԿԻՆ ՊԱԼԵԱՆԻ ՂՐԿԱԾ ԾՈՒՇԵՐՈՒՆԿ

ՎԵՐՋԻՆՈՒՆԳ

Տէր Զօրի Վարժարանին նախակրթարանի բաժնիք

ՏԵՂԱՀԱՆՌԻԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Իթթիհատի մասնաւոր կազմակերպութեան, այսինքրն՝ տեղահանութեան և ջարդի մասին աւելի պաշտօնաբար ունենալու համար, նրեքներու Գործադիր Կոմիտէին առաջին նիստը լսել կը բաւէ :

Նրեքներու Գործադիր Կոմիտէն իր առաջին նիստը Իթթիհատ և Թէրազյոյ ընդհանուր կեդրոնին մէջ գումարած՝ և առաջին խօսողը տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր եղած է, հետեւեալ կերպով :

Պէհա. Շաքիր. Ընկերնէ՛ր, խիստ կարևոր և ծանր պարտականութիւն մը ստանձնեցինք. Եթէ այս պարտականութիւնը պէտք եղածին պէս չվերջացնենք և առաջիններուն նման կիսակտուր ձգենք, Երբեք կասկած չունենանք որ հայերու վրիժառութենէն պիտի չկարենանք փրկուիլ : Պատերազմի մէջ ենք. Եւրոպայի և մեծ պետութիւններու միջամտութեան վախ չկայ. աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել. Եթէ ըլլայ իսկ, ոեւէ արդիւնք չունենար, յառաջիկային խընդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ :

(Ձայները կը դադրին, և ոչ ոք բողոք բարձրացրենլու համարձակութիւն կ'ունենայ) :

Այս բացատրիկ կացութեան նրբութիւններէն առա-

ւելապոյն չափով պէտք է օգտուինք: Նման առիթ մը
ամէն ժամանակ չի ներկայանար:

Հիմա, ամէն բանէ առաջ, մեր տրամադրութեան
տակ անկախ, զինեալ ուժի մը պէտք ունինք: Այս ստի-
պողական պէտքը ի՞նչպէս, եւ ո՞րկէ պիտի ճարենք —
հայերու մէկ անհատն իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջըն-
ջելու համար — որո՞նց պաշտօն պիտի տանք: Ահաւասիկ
բո՛ւն կարեւոր կէտը հոս է. խնդրոյն կարեւոր մասը
այս է: Գործը բանակին, ոստիկան զինւորներուն չենք
կրնար յանձնել: Աստուծով մեր որոշ նպատակին չենք
կրնար հասնիլ, ասիկա անցեալով փորձուած է: Խնդիրը
ուղղակի ժողովուրդին ալ չենք կրնար ձգել. իրակա-
նութեան մէջ հանրային կարծիքը մեզի աննպաստ է:
Քրօնիցս կրկնեցի թէ առանց արիւնի յեղափոխութիւնը
տեսպէս կ'ըլլայ. առանց արիւնի յեղափոխութիւնը
տաղանապի օրեր, հակառակ շարժումներ կ'ունենայ: Հին
վարչաձևի կողմնակիցները քիչսոր ալ չեն. շատ են:
Մենք մեր մտային կարողութեամբ չէ որ այս բանակը,
այս իշխանութիւնը ձեռք բերած ենք: Եթէ բանակին
սուիճները շկարենայինք ձեռք ձգել, այսօր, այս աթոռ-
ներուն, այս իշխանութեան զլուխը ժամ մը, նոյն իսկ
վայրկեան մը չէինք կրնար մնալ:

Եթէ մեր հակառակորդները փոքր՝ զինուած ուժ մը
կարենան ձեռք ձգել եւ գործել զիտման, անմիջապէս
մեզ շնչահեղձ կ'ընեն. ասիկա անխուսափելի է: Ուրեմն
ժողովուրդը զինել, մեր պէտքը անոնց զգացնել վտան-
գաւոր է. կարգ մը բախտախնդիրներու առիթ եւ ուժ
ստուած կ'ըլլանք: Ներկայ պարագային մենք ոչ բանակէն
եւ ոչ ալ ժողովուրդէն կրնանք օգուտ մը սպասել: Մեզի
մասնաւոր ուժ մը, մեր գործունէութեան անկախու-
թիւնը պաշտպանելիք ուժ մը, զինեալ ուժ մը պէտք է:

**Չախէն՝ Յարութիւն Խօծածեան (Պրուսացի), որ Աղէտի շրջանին
անասնաբոյժի պաշտօնով կը զտնուէր Ցէր-Ջօր: Պալլզմեան. Ցէր
Ջօրի եկեղեցին շինողը. նահատակաց ոսկորները կը հաւաքեն:
Քահանան շրջաններէն եկած է:**

Այս ուժը ուզուած կողմը զրկելու իրաւունքն ալ մեզի պատկանելու է : Այս ոչ պաշտօնական եւ սակայն անպատասխանատու ուժին նահանգներու մէջ՝ ս'չ կուսակալները, ոչ կառավարիչները, ոչ տեղակալները եւ ոչ ալ զինուորական հրամանատարները պէտք է միջամտեն :

Տէր-Ջորի վարժարանի երախաները հանդէսի մը միջոցին

Եւ նոյն իսկ ասոնք պէտք է մեր հրահանգները պործադրեն :

Մենք, Երեքներու Գործադիր կոմիտէն, պէտք է միայն կեդրոնական կառավարութիւնը ճանչնանք, եւ ասոր ներկայացուցիչը ելող նախարարաց խորհուրդին հետ խորհրդակցինք, համաձայնինք եւ հարկ եղած միջոցները կարգադրելի վերջ, գործադրութեան իրաւունք.

քը մեզի պատկանելու է : Կուսակալ, կառավարիչ եւ զինւորական հրամանատարները նախարարաց խորհուրդին ենթակայ ըլլալով, ասոնց միջոցաւ կարգադրուելիք զործերը պատկան նախարարութեան կը յանձնենք :

Վերջապէս մեր կաղմակերպելիք եւ մեզի ենթակայ ուժը մի' միայն մեր կողմէ պէտք է պաշտպանուի :

Ահաւաստիկ, ամէն բանէ առաջ, մեր ստիպողական պէտքը այս է : Ասոր ընդհանուր պիծերը եւ այսչափ կրցայ խորհիլ ու գծել. դո՞ւք ինչ կը խորհիք :

Շիւքրի. — Եթէ քանակէն, ոստիկան զինւորներէն օգնութիւն պիտի չսպասենք, ուրեմն կրնա՞մ հարցնել թէ հայերու՝ սոսանց նկատի առնելու կին, ծեր, երախայ, բաջնջումը ո՞ր սատանաներուն պիտի յանձնենք : Չեմ կրնար հասկնայ թէ սոսանց զինւորի, սոսանց ոստիկան զինւորի, ի՞նչպէս պիտի կրնանք յաջողիլ :

Տօֆ. — Նազըւմ. — Եթէ Պէհաէտտին Շաքիր մասնաւոր ծրագիր մը չունենար, այսքան երկայն նախարանով մը չէր սկսնք. մեզ ունկնդրելով կը դոհանար : Քիչ մը սպասէ, իր խորհրդածութիւնը վերջացնէ :

Պէհա. — Շաքիր. — Այո՛, ընկերներ, ծանր բեռան մը տակ մտած ենք : Երեւակայութենէ դուրս մեծ է : Եթէ սոսանց լաւ միջոցներ ձեռք առնելու զործի անցնինք, յաջողութիւնը կասկածելի է :

Այս կէտը շատոնց է միտքս կը դրապեցնէ : Հայերու ամբողջական բնաջնջումին համար միջոցներ կը խորհիմ, եւ կարծեմ որ գտայ եւ սասոր համար շատ մը զիչերներ անքուն մնացի : Ես միշտ կացութեան խորքին հետ առնչութիւն ունեցող կողմերը կը փնտոնեմ, եւ ասոնց փափուկ կողմերէն տառելագոյն շահը կը դտնեմ :

Այսօր ընդհանուր զօրաչարժ կայ. պատերազմ

կայ: Ամէն ոք, ամէն զէնք վերցնելու կարողներ զինուոր
են: Այս կացութեան մէջ մեր առաւելագոյն շահը ո՞ւր
է, մեր պէտք եղած ուժը ո՞ւր տեղէն կրնանք ճարել:
Եթէ ասիկա կարենանք ճշդել, արդէն խնդիրը լուծուած
կրնայ նկատուիլ:

Մարդասպանութեան, տուն քանդելու եւ պատիւ-
ներ բռնաբարելու վարժ եւ զինուորութենէ զերժ մարդիկ
չկա՞ն: Ասոնք գտնելու եւ գործի մղելու է, որ մեր յա-
ջողութիւնը հարիւրին հարիւր ապահով ըլլայ:

Ահաւասիկ ես...

Երիւթիւն. (Պէհաէտտիկո Շաֆիրր բնդմիջելով) *Խնդ-
րեմ Պէհա*, մեր ղեկավարները իրենց անձերուն պաշտ-
պանութեան համար, մեր չէթէները զինուորութենէ զերժ
կացուցած էին: Եթէ ասանկ լսել կ'ուզես եւ կամ ասոնց
միայ վստահելով գործի սկսիլ յանձնարարել կ'ուզես,
հիմակուրնէ խօսիմ, ինձմէ յոյս մի ունենար:

Պէհաէտտիկո Շաֆիրր. (Բարկուքեամբ) *Շիւքրէ*, որ-
չափ անհամբեր ես. եթէ ստարկելու, վիճարանելու եւ
ձեռկրուութի պիտի չելլես, սպասէ, ու շաղրութեամբ զիս
մտիկ բրէ: Մեր ստանձնած պարտականութիւնը ի՞նչ է
— հայերը, առանց բացառութեան, երախայ, կին, աղ-
ջիկ, ծեր ու անկտոր, մինչեւ վերջին անհատը սպաննել
ու բնաջնջել. չէ՞: Ես ալ ձեզմէ կը հարցնեմ, ասիկա
ամէն մարդու զիրութեամբ կատարելիք, սովորական
դժո՞րժ է: Ինչպէս ամէն գործի համար, ասոր համար ալ՝
այս գործերով զբաղած, փորձասու եղած մարդիկը
փնտռել ու գտնելէ վերջ, կազմակերպութեան մը են-
թարկելու եւ կանոնաւոր կերպով գործել տալու աշխա-
տիլ պէտք է:

Կը կրկնեմ, այս գործը ոչ զինուորին, ոչ ոստիկան
զինուորին, եւ ոչ ալ ժողովուրդին կրնանք կատարել

տայ : Այս անոնց գործը չէ : Զինւորին , ոստիկան զինւորին կոչումը ուրիշ է : Թէեւ զինւորին , ոստիկան զինւորին , մարդ սպաննելու , աւերներ գործելու ձեւերը կը վարժեցուին , սակայն զինւորը միայն պատերազմի մէջ , հայրենիքին եւ երկրին խոցապութեան համար բացուած պատերազմի մը մէջ մարդ կը սպաննէ , աւեր կը գործէ : Եւ կարծեմ կ'ըմբռնես թէ պատերազմի եւ պարզ մարդասպանութեան մէջ տարբերութիւն մը կայ : Մեր ընել տալիք գործը անպէ՛ն , ձեռքերը կապուած հայերը , երախաները , ծերերն ու անկտրները , մինչեւ վերջին անհատը սպաննել տալ է : Ասոր պատերազմի գոյն չենք կրնար տայ : Ասիկա հասարակ եւ վայրայ ոճրագործութիւն մըն է : Զինւոր մը կաթնկեր մտնուկ մը մօրը զիրկէն յափշտակելով , մօրը աչքերուն առջեւ չի կրնար դուխը ջախջախել . չի կրնար եւ թերեւս մայրն ալ փրկելու կ'աշխատի , արուած հրահանգին գործադրութիւնը իր զինւորական պատուոյն հակառակ կը գտնէ , եւ կ'ըմբռնուի :

Նոյնպէ՛ս՝ զինւոր մը անկարող , ձեռքերը կապուած ծերուկի մը կուրծքին չի կրնար իր սուինը մխել . ծերին գթալ պարտականութիւն կը համարէ . այս վայրագութիւնը հերոսութիւն չի նկատեր :

Այս պարագային պէտք է ընդունիլ որ զինւորը , ոստիկան զինւորը , մեր կատարել տալիք բնաջնջումի գործողութեան յարմար չեն :

Երբ այսպէս կ'ընդունիք , մեր գործին յարմար ուժը , մարդիկը , ո՞ւր կրնանք գտնել :

Ահաւասիկ բո՛ւն կարելուր կէտը հոս կը կայանայ :

Ես կը կարծեմ որ մեզի յարմար մարդիկը գտած եմ : Ըսեմ թէ ո՛ւր գտայ : Ես ասոնք բանտերուն մէջ գտայ : Ասոնք իրենց ոճրագործութեան , մարդասպանութեան

հետեւանքով, զինւորական պատիւը շարատաւորելու համար, զինւորական ծառայութենէ զերժ կացուցուած մարդիկ են: Եթէ ասոնք ազատ արձակել տալով մեզի ենթարկենք եւ խումբերու բաժնենք, կը կարծեմ որ շատ լաւ՝ մասնաւոր կազմակերպութիւն մը ստեղծած կ'ըլլանք:

Տօքթ. Նազրմ. - Դուք խնդիրը լուծուած եւ դորձադրութեան միջոցներն ալ լաւ կերպով պատրաստած էք: Կը շնորհատրեմ ձեզ, ահա՛ «Մասնաւոր կազմակերպութիւն», ի՛նչ արդիական անուն. կեցցե՛ս, կեցցե՛ս:

Պէհաէտտիւն Շաքիր. - Եթէ այս խորհուրդս յարմար կը գտնէք, ձեզ կը փտտահեցնեմ որ ատանց օճաւ ու ջուրի, մանաւանդ որ ատանց բանակին ձեռք դպցնելու, մէկ ամսուայ ընթացքին, տասնէն-տասներկու հազար ընտրեալ ուժի մը տէր՝ կը դառնանք: Այլէկ խորհինք: Այս ընտրուած ուժով ինչե՞ր չենք կրնար ընել:

Շիւքրի. - Ես համոզուեցայ որ պարապ ժամանակ չէք անցուցած: Կը շնորհատրեմ: Իրապէս լաւ գաղափար մը յղացած եւ գործադրութեան կարելիութիւնը խորհած էք:

Այս՛, կը խոստովանեմ: Այս գործին համար, ասկէ յարմար միջոց գտնելը կարելի չէ:

Հիմա կը հաւատամ որ, մէկ երկու ամսուայ մէջ, հայերը ամբողջութեամբ կրնանք բնաջնջել:

Տօքթ. Նազրմ. - Եթէ ասոնց զինուորի համազգեստ տանք, աւելի փայելուչ, աւելի ազդեցիկ կ'ըլլայ, չէ՞:

Պէհա. Շաքիր. - Այս շատ պարզ է: Ո՛ր քաղաքի եւ զիւրաքաղաքներու մէջ որ հայ կայ, եւ ասոնցմէ ո՛ր մէկուն առաջին անգամ բնաջնջուելը հարկ է, այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կ'որոշենք եւ իւրաքանչիւր շրջանակին պէտք եղածին չափ այս ուժերէն կը

դրկենք: Ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն յարմար վայրերուն վրայ հասնելիք հայ կարաւաններուն կը ուղասեն: Ներքին նախարար Թալէաթն ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտօնեաներուն կը հրահանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր հայերը պատերազմական շրջանակէն դուրս գտնուելու հարկը պատճառ բռնելով, խումբ խումբ, իւրաքանչիւրը երկու օրը անգամ մը, ուստիկան գինւորներուն հսկողութեան տակ, այսինչ ճամբէն, այնինչ տեղ դրկուին: Ճամբան, ասոնց գալուն սպասող մասնաւոր կազմակերպութեան չէթէներուն կեցած վայրը հասնելուն՝ խումբերը մեր չէթէներուն կը յանձնեն ու կը վերադառնան: Չէթէներն ալ, այս հայերը մինչև վերջին անհատը անմիջապէս կը սպաննեն: Եւ որպէսզի հանրային ասողջութիւնը չվնասուի, դիակները նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ կը ձգեն ու կը թաղեն: Եւ այս կերպով, յաջորդաբար, բնաջնջման գործողութիւնը կը լրացնեն:

Այս հայերուն քով գտնուող գորգ, դրամ եւ գոհարեղէններէն ալ իբրեւ աւար չէթէներուն կը բաժնուի:

Մենք ասոնցմէ բան մը աննելու չենք: Եւ եթէ կիներ ու աղջիկներ ալ լիկելու բլլան, ասոր ալ պէտք է լռենք:

Տօքթ. Նազըմ. Այս կարգի մարդոց հոգեբանութեան որչա՛փ տեղեակ էք, Պէհա՛: Ես ձեզի տօքթոր չէ, այլ այս վայրկեանիս արիւնոուշտ չէթէներուն խմբապետ կը կարծեմ: Որչա՛փ լաւ կը խորհիք:

Շիւքրի. Պէտք չէ կասկածինք որ իսլամ ժողովուրդը, կարգ մը հայեր պահել-պաշտպանել պիտի ուզէ: Ասոր առաջըր աննել, նոյն իսկ իսլամ ժողովուրդը առանց նեղելու եւ զս՛ ձղելով կանխել կարելի է:

: վնասակար մի

զտղջրաստուտնուն զվնտենա զհնամ տիվոտ ւզ : զհիւսս
-դմն զտղջրաստուտնուն զվնտենիլ - մվյաւձ . տպն

: թղզուտ վտփն զհնգտ մւս մրամն
զտնգ հմտն մտրտն զտղջրաստուտնուն զհիլ : մմվնզով
մարգմտիտղզրտ ւզ ետղր տ զմր մվնզով - վմյւվձ

: ց թտնն իցիմտմվի մտրտն զուստն զամ
-զղնջիցն մզր . իվանեք մտղմի վն տտիղզտ . ց զվնտիղզտ
տտն մնմասնմով ուտ զվմմթւվձ - մվյաւձ . տպն

: Լոմնի զվմմի

մղգմթտր տ եզստտ Լատգ Լոտր մի մր զվնջրաստուտնուն
-թսփ զվնզն զտետրտով զտմր զհնգմտ Խտտնտնիլ

: զտղտրտղն զտփն իցն եզստ զվնտեմտն տարտ
-մզր ւզ Դզիմտղտտ վտփն Լոտրտով Լտղզտնուն
մմզրտն վնտմն եզգմվ հտղտովսփ թղստտ ւզ Թղզսնմն
մի մղզվթրաստուտնուն զամղզրտով տ զհնտնի ուվլլ

: ցմղտղտն մի թղզտն տ Լոտ

-տտմտմտն մի մմտտ զամզղնջիցն մզր ւզ զղզտնի զվն
-տմր Լտղնտղ հտղտովսփ մղզվթրաստուտնուն մնմն եզգմվ
Լտնն Եզտտի իցն զվնջրտի եզգմվ չի Լոտտնն մի
մրտնտտն զտ թղր զամզղնջիվզամտտտ մղզտուրլլ
— : վնտնտնտնի զհնտնտնի իցն տտտ տտնից չիտլլ

: Լոտր վտփն զմղն չղ

-զղրամտտտ Լղզտնղմ մղզվթրտտով մտ Խտ զվնտղր
տտ մտ թղտտ տն իղզտրտտտ Խտնիցի զտնտնտն թղզր
վնտտ վտփն ետղր մտ ոմտն-թղմզ Լտտտղտնիղզմ Լտր
-տն զտղջրաստուտնուն տղզրամտտտ զամզրտն

: Լղիմտմվի թղտղմի տ թղզր մրզ
տնիլ : իցն մի մր ւզ զտտնիմտմվի իցն տղզտղզմն ւզ
մտտ թղր Լտղտնիլ զամտն զտղջրաստուտնուն

Տօքթ . Նազըմ . Սկզբունքով համաձայնեցանք .
խորհրդակցելիք բան չմնաց : Հիմա թալէաթին հետ ալ
տեսնուելով , դործադրութեան սկսելու ենք :

* * *

Հայերուն մինչեւ վերջին անհատը բնաջնջելու մա-
սին Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան կողմէ
տրուած որոշումը , շատ արիւնոտ եւ քստմնելի կերպով
գործադրուիլ սկսած էր :

Կառավարութիւնը երբեակ Գործադիր Կոմիտէին
հետ համաձայնած եւ բանտերուն մէջ որչափ որ ոճրա-
գործներ կան , ազատ արձակելով , մասնաւոր կազմա-
կերպութեան յանձնած եւ այս կերպով , պատրաստուած
չէթէները հարկ եղած վայրերը զրկուած էին :

Ներքին նախարար Թալէաթ , հայերու տարադրու-
թեան համար խոռովութիւններէն՝ ոռւս բանակին օգնել-
նին , տեղ տեղ ապստամբելով բանակին դործողութիւն-
ները զժուարացնելնին եւ երկրին ու կրօնքին պաշտպա-
նութեան համար , մինչեւ պատերազմի վերջաւորու-
թեան , առանց խտրութեան այր , կին , երախայ , ծեր ու
անկարող , մէկ հատն իսկ չմնալու պայմանաւ պատե-
րազմական շրջանակէն դուրս հանուելու ստիպողակա-
նութենէն ճառելով , Հալէպի նահանգին մէջ , Տէր-Ջօրի
չրջանը անոնց առժամեայ բնակութեան յատկացուած
ըլլալը տեղեկացուցած եւ հարկ եղած զաղտնի հրա-
հանգն ալ առանձին տուած էր :

Թալէաթի կողմէ հաղորդագրուած հրահանգին
պատճէնը՝ նոյնութեամբ .

— Հայերուն իրենց բնակավայրէն հանուելով , բա-
նակին չկարենալ սպառնալու եւ երկրին խաղաղութիւնը

չկարենալ խանդարելու համար, ուրիշ վայրեր ղրկուելը քաղաքային եւ ղինւորական իշխանութեանց կողմէ, տեսնուած ստիպողական պէտքին համաձայն, իբր կանխամիջոց, կառավարութեան կողմէ որոշուած ըլլալուն, այս որոշումին շուտափոյթ գործադրութեան շատ մեծ պէտք կայ :

«Իրականութեան մէջ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար, պատերազմի դաշտերուն վրայ, իր հազարաւոր դաւակները զոհող եւ այս պահուն առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, իր բոլոր հպատակներէն հայրենիքին հանդէպ ամէն ժամանակէ աւելի աջակցութիւն ակնկալող կառավարութեան մը, ղինքը ներսէն ղբաղեցընող, կռնակէն ղարնելու աշխատողներու հանդէպ այս որոշման յանգիլը՝ եւ միեւնոյն ժամանակ գործադրութեան մէջ չթերանալը՝ շատ բնական եւ օրինական իրատունքն է :

Ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանուի» :

***

Այս հաղորդագրութենէն զատ, երեք յօդուածներէ բազկացած օրէնք մըն ալ հրատարակուած էք :

Յօդուած Ա. երբ ժողովուրդին կողմէ որեւիցէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն եւ երկրին պաշտպանութեան, արդարութեան պահպանումին վերաբերեալ միջոցներու դէմ անաստում, ղէնքով դիմադրութիւն տեսնուի, բանակի եւ ղօրաբաթիներու հրամանատարները եւ ասոնց փոխանորդները, անկախ կեդրոններու հրամանատարները, անմիջապէս ղինւորական ուժով եւ խիստ կերպով պատժելու եւ այս ղիմադ-

բութիւնը հիմնովին բնաջնջելու արտօնուած եւ պարտաւոր են :

Յօդուած Բ. — Զօրաբանակի եւ անկախ կեդրոններու հրամանատարները, զինուորական պէտքին համաձայն, լրտեսութիւն եւ դաւաճանութիւն զգացուած գիւղ եւ գիւղախումբերու ժողովուրդը կրնան անհատապէս եւ կամ ամբողջութեամբ ուրիշ վայրեր տարագրել եւ բնակեցնել :

Յօդուած Գ. — Սոյն օրէնքը հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է :

13 Ռէճէպ 1333 .

14 Մայիս 1915

* * *

Հայկական ջարդերու պաշտօնական հանգամանք ունենալը հաստատող գիրք մը հրատարակուած է, որմէ քաղուած են վերոյիշեալ մասերը :

Օսմանեան Յեզափոխութեան մուք ծալքերը

Հեղինակ՝ Մէվլան Ջատէ Բիֆաթ :

Իթթիհատ եւ Թէրազզըի նախկին ղեկավարներէն մէկը, Երեսփոխան Իթթիհատ եւ Թէրազզը կառավարութեան :

Յ Ո Ւ Շ Ե Ր

ՈՒՂԱՐԿՈՒԱԾ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԳԱՂՈՒԹՅՆԵՐԷ

ՎԱՐԴՈՒՂԻ ԾԱՄԱԼԵԱՆ

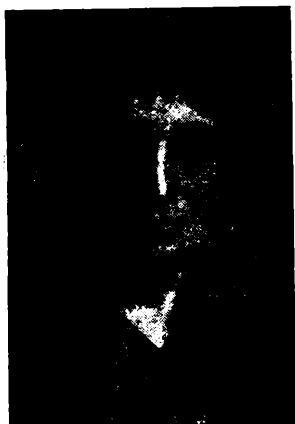
ԾՆԵԱԿ ՄԵՐԱՄԷՔՆԵԱՆ (ԷՍԻՐՈՒՄԷՆԳԻ)

Էստիրնէն շինուած է Թուանճա եւ Արտա գետերուն միացման կէտին եւ Մարիցա գետին վրայ : Սուլթան Սէլիմի մզկիթը Թուրքիոյ բոլոր յիշատակարաններուն գեղեցիկն է , պորփիրէ սիւներով : Գմբէթը Այա Սոֆիայի դմբէթէն 20 ստք բարձր է : Կեսարացի հայազգի Սինան ճարտարապետը իր հետ բերելով հայ վարպետներ հիմը կը դնէ հայկական դադութին : Էստիրնէի բնակչութիւնն էր Թուրք, յոյն, հայ, հրեայ եւ պուլկար : Հայքնուն թիւը՝ 800 տուն, Երեք թաղերու բաժնուած էր . Գալէ Իչի (Կեդրոն) թաղ, Ս. Կարապետի եւ Գարա Աղածի թաղերը :

Գալէ Իչի թաղը ունէր լայն շրջափակին մէջ Արշակունեան եւ Հոփսիմեան երկսեռ մայր վարժարանները : Նոյն շրջափակին մէջ՝ Առաջնորդարան եւ Ս. Թորոս եկեղեցին : 1905ի Օգոստ. 20ի Համիտի զահակալութեան դիշերը, հրդեհը մոխիրի վերածեց հայկական հաստա-

տութիւններ եւ հայ 250 տուններ, 24 ժամուան մէջ կլանելով յոյն եւ հրեայ թաղերը եւս: Տարի մը ետքը հայը կրկին շինեց Ս. Թորոս եկեղեցիին կանանց կողմը, եռա-յարկ դպրոցները եւ մանկապարտէզը, Աղքատախնամը իր 50 կտոր հասութարեր կալուածներով: Էտիրնէի հա-

Վարդուհի Շամուկեան

յերը ունեցած են Եղբայրասիրաց Միութիւն եւ Ակումբ, Ս. Կարպետի թաղ, Թորոսեան Երկսեռ վարժարան համանուն եկեղեցիով, «Արմենեան» դասախօսական Միութիւնը, Գարա Աղաճ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին համանուն վարժարանով, Գթասիրաց Միութիւնը:

Էտիրնէցին թրքախօս էր. Ենիչէրիներուն զիշերային Չարդի մը պատճառաւ, բայց հայրենասէր: Քաղաքականապէս հասունութիւն չունենալով, անպատրաստ դտնուեցաւ Աղէտի օրերուն: 1915ի աշնան, տուներու եւ

ակումբներու խուզարկութիւն կը սկսի: 60 հոգի կը ձերբակալուին եւ կը դատապարտուին մահուան: Հայկական դրամատունը, որ Էտիրնէի Օսմ. կնաշուկահան Մնտուկ անունով հիմնուած էր, լուծարքի կ'ենթարկուի: Կուսակալը Հաճի Ատիլ Պէյ, նուազագոյն շարիքով գոհացաւ կեդր. հրամանը չի գործադրեց: Իր տեղը անցաւ Ռոտոսթօի ջարդը կազմակերպող Ջեքերիան: Աքսորի շշուկներ սկսան չրջան ընել: Պոլսէն նոր եկած էի, մտաւորականներու ձերբակալութեանը տեղեակ, տեղահանութեան դէպքերը պատմեցի, բայց ոչ ոք անգանդը հնչեցուց: Մեր կորուստին պատճառ եղաւ նաեւ Առաջն. փոխանորդ Արսէն քհնյ. Դերձակեանը որ ծանոյց թէ՝ անհիմն են աքսորի զրոյցները Էտիրնէի համար: Պալքանեան պատերազմին, Քարա Աղաճը պուլկարներուն տրուած էր: Պուլկար կառավարիչին կորովի դիմումներովը Քարա Աղաճի հայերէն մէկ մասը փրկուեցաւ: Ուրիշներ, Գոնիա աքսորուեցան եւ նահատակուեցան:

Հայտար Փաշայի կայարանը կը վերադարձուին շերամարոյծ Մարդար Քեաթիպեան եւ Յարութիւն Գույումճեան, Պոլսէն շողեկառքով Ուլուն Քէօրթիւ կը դրկուին, պուլկ. սահմանապահ դինորին յանձնուելու համար: Քաղաքէն դուրս ոստիկան վեհապին ձեռքով շարաշար մահով կը նահատակուին: Թուրքը, որ Քարա Աղաճ պաշտօնավարած եւ սպաննուածներու բարեկամ էր, բանագնաց մը կը դրկէ եւ Գույումճեանին մօրմէն 200 ոսկի կ'ուզէ, զաւակը աղատելու համար: Մայրը կը վճարէ եւ ի զո՛ւր կը սպասէ դաւկին՝ ամէն երեկոյ կայաքան վազելով, կը խելագարուի:

Գալէ Իչի Հոկտ. 14. - Երեկոյին Ալի Փաշայի (Գոյ Շուկայի) հայ պահապանները կը ձերբակալեն: Մեր

բարեմիտ աղգակիցները՝ որոնց փախուսալը շատ դիւրին էր եւ կրնային պուլիտը սահմանապահ զինւորներուն հասնիլ, կը մնան իրենց տեղերը: Մեր ընտանիքի անդամներն էին. հայրս՝ Ռումէլի Օթէլի դրագիր Յովհաննէս Մէրամէթճեան, մայրս՝ Մաննիկ, քոյրս՝ Նազելի, Հոսիփսիմեան մանկապարտէզի վարիչ, փոքր քոյրս՝ Վերգինէ՝ զպրոցական: Հայրս տուն չվերադարձաւ: Գիշերուան ժամը 10ին ոստիկանները մայրս ձերբակալեցին: Մինչեւ աստու հանդիստ: Մեր թաղը կը պաշարեն, տուները կը կողոպտեն, շատերը աղբի կասքերը բնակում կ'աքտորեն: Յաջորդ օրը կը ստուգենք մեր կորուստները՝ մօրեպօրս կինը Հոսիփսիմէ Աւետիսեան, գասակը Թարոս, աղջիկը Մարի: Հօրեպօրս Հաճի Պետրոս Մէրամէթճեան, կինը Լուսինիա, աղջիկը Սանգուլտ, ամուսնացած՝ Սիմոնեան, ամուսինը Օննիկ Սիմոնեան, պաւակը Աւետիս՝ 7 տարեկան, Լուսինէ՝ 5, Պետրոս՝ 2 տարեկան: Գիշերը տղամարդիկը նկուղներու մէջ են նետուած: Առտուն մինչեւ Պապա Էսքի, յետոյ շողեկասքով Հայտար Փաշայէն Անատօլու: Երկաթուղիի հայ պաշտօնեաներ կը խրատեն Գոնիայէն անդին չանցնիլ: Մօրեպօրս բնտանիքը, Փափաղեան-Չաքրեան, Պողոսթի արջառի վակոններու մէջ կը ծուարուին ու յետոյ Պիլէմէտիկ կ'երթան պերման փապուղիի շինութեան աշխատելու: Հայ բժիշկ Պօյաճեանը ամիս մը հիւանդանոցին մէջ կը պահէ դանոնք: Մօրեպօրս կինը ճամբան կը մեռնի:

Իսկ մենք մեր ճակատագրին կը սպասենք: Դրացուհիս՝ Գրիգոր Մէնդիլճեանի աղջիկը՝ որ գերմանացւոց ինստիտուտը կը յաճախէ, կը խրատեմ զինքը պահուիլ գերման սէօրերու մօտ: «Ո՛չ, կ'ըսէ, ո՛ւր մայրս, ե՛ս հոն»: Հոկտ. 16ին զիջերը կ'աքսորուին, հայրը՝ Գրի-

յոր Մէնդիլճեան, մայրը՝ Ատրինէ, քոյրը՝ Սրբուհի — յաւ դաշնակահար — 17 տարեկան, եղբայրը՝ Թադէոս, 14 տարեկան, նոյն ձենով աքսորի ճամբան կը բռնեն :

Մեր ընտանիքէն երկու քոյրերս և Երզրանուհի Պասմաճեանը հիւպատոսին տունը կ'ապաստանինք : Հիւպատոս կուրքօ Սարաֆիմով զրկարաց կ'ընդունի հայութիւնը : Իր անձր վահան բրած, փախցուցած է սուլկար զինուորի տարազով հայ տղամարդիկ և քանի մը սոցիիկներ : Մենք չենք յաջողիր : Ամիս մը ծուարած մնալէ վերջ, մնացողներս կը ստիպուինք տուն վերադառնալ, սրովհետև հիւպատոսը թուրք կառավարութեան պնդումին վրայ կը հրաժարեցնեն : Հիւպատոսարանի փեղկածածկ պատուհանէն տեսայ մօրեղբօրս տան թալանը : Կարգը եկաւ զերմանական սէօուերու գիշերօթիկ Էմստիտուտը ապաստանած աշակերտուհիներուն :

Չորս ամիս մեր մահափճուին կը սպասենք : 1916 Փետր. 16, Վարդանանց Տօն : Գիշերը 20 ընտանիք կ'աքսորեն, Տէր Մեսրոպ, Տէր Արսէն և քարտուղար Սարկուսպը կը ծեծեն և ընտանեօք կ'աքսորեն : Ազրի կասքերը պատրաստ են, մնացողներուն համար, «թրքացէք, սպա թէ ոչ, իւրաքանչիւր տան տարէցին ներկայութեան ատեանդում, բունարարում, խողխոյում պիտի ըլլայ» կը յայտարարեն պաշտօնապէս :

Երկու քոյրերս զերմանական վարժարանը կ'ապաստանին : Շատերը իրենց անցադրերը կը փոխեն : Պաշտօնատան մէջ զիւային ծիծաղ. «Այսօր ասոնց թաղաւորին տօնն է եղեր» : Վարդանանցին կ'ակնարկեն : Կառավարական միւս սենեակին մէջ մեզ նոր անուններով ու աղօթքով կը մկրտեն : Միայն բանտին մէջ Տէր Մեսրոպ քահանան քաջաբար կը դիմադրէ Հօճա ըլլալու առջարկին : Նոյն օրերը քաղաքս կու գայ դօրավար Մաքեն-

զին: Գերման կրօնաւորուհիները կը բողոքեն թէ հայ աշակերտութիւնը բռնութեամբ իսլամացուցած են, զօրավարը կը միջամտէ: Թուրքերը, շփոթած, «ընդունելի չէք» ըսելով հին ծննդագիրները կու տան ծիծաղելով:

Դպրոց ապաստանած քոյրս Նազելին, որ նշանուած էր Պուլկարիա, անծանօթ առաջնորդներու միջոցաւ վրտանդաւոր փախուստի կը դիմէ:

Կէս ժամուայ ճամբան 2 օր երկու գիշերէն կ'անցնին եւ Գարա Աղաճ՝ Պուլկարիա կը հասնին: Շատ ուրիշներ այս ճամբուն վրայ ձերբակարուած եւ աքսորուած են: Սաչէրեանը յանկարծամահ է եղած փախուստի պահուն: Պօղոս Մէրամէթճեանը, կինը Մարիթէն եւ Լուի (այժմ Փարիզ) այս ձեւով փախած են:

Ռոտասթօ աքսորուած 20 էտիրնէցի ընտանիքներ, Ռոտոսթոյի մնացած ընտանիքներուն հետ 126 հոգի ամբողջութեամբ կ'աքսորուին:

Գոնիայէն անդին ի՞նչ եղան մեր սիրելիները: Հալէպին մօտեցող էտիրնէցիներուն կարաւանը, կոտորակուած, անճանաչելի մարդկային էակներ դարձած են: Ճէմալ Փաշան արհեստաւորները քաղաք կը ղրկէ: Մընացեալները Սապխա, Ռագա, Պապ կը քշուին: Հօրեղբորմէս այս քաղաքներէն ղրամական օղնութիւն խնդրող գիր մը առած ենք, բայց վրաններու տակ ապրող ուրիշ աքսորականներէ իմացանք թէ հօրեղբայրս, կինը, փեսան եւ փոքր թոռնիկը, 2 տարեկան, մեռած են: Իսկ ազգիկը Սանդուխտ Սիմոնեան, 27 տարեկան, երկու զաւակները՝ Աւետիս 6-7 տարեկան, միւսը՝ Լուսինէ 4-5 տարեկան, արար պետուիներու ձեռքն են: Անոնցմէ ոչ մէկ լուր մինչեւ հիմա: Մենզիլճեան Գրիգոր այդ տեղերուն մէջ մեռած է, կինը՝ Ատրինէն, նոյնպէս: Թադէոս տղան՝ 14 տարեկան, չարչարանքով սպաննած են:

Սրբուհի Մէնզիլճեան՝ 16-17 տարեկան, պետութեններու մէջ մնացած, ամուսնացած, երեսը հաճի եղած է: Հըրեայ զինուոր մը այդ կողմերէն անցած ատեն, վրաններէն դուրս կ'ելլէ Սրբուհին, կը յայտնէ թէ հայ է. կ'ուզէ փախչիլ իր զաւակներով: Օրը, ժամը կ'որոշեն: Արարը կը կասկածի եւ յաջորդ օրը զինուորը վրանը անհետացած կը գտնէ:

Թուրք ջարդարարներու պակասը թիւֆիւսը կը լրացնէ: Հալէպէն անդին գացող էտիրնէցիներէն ոչ ոք վերադարձաւ: Ընդհ. պատերազմէն վերջ տղբերգութիւնը կը լրանայ 1920ին յոյներուն գրաւումով: 1922ին Փոքր Ասիոյ հայութիւնը խուճապահար էտիրնէ կը խուժէ: Յոյները կը պարպեն քաղաքը եւ Քէմալական հորդաններու բարբարոսութենէն զերծ մնալու համար, հայերը կը փախչին Պուլկարիա, Յունաստան եւ այլուր: Ներկայիս հազիւ 30-40 հոգի մնացած են էտիրնէի մէջ: Եկեղեցիներուն, զպրտցներուն, ակումբներուն հետքը չի տեսնուիր: Կեդրոնը, Ս. Թորոս եկեղեցին կանգուն կը մնայ իբր պարասրահ: Առաջնորդարանին մէջ թուրք պաշտօնական անձեր կը բնակին: Հռիփսիմեան եւ Արշակունեան վարժարանները թրքական կեդրոններու վերածուած են:

Պուլկարիա, 1952

ԴՇԽՈՒՇԻ ԱԼԵՔԵԱՆ

Իմնեալ՝ Զարգօրեան (Կովտունւ.Սեբաստիոյ շրջան)

Նախ քան յուշերուս սկսիլը, կը յայտնեմ որ հազիւ պիտի կրնամ քանի մը գլխաւոր վայրերու անունները տալ: Թուականի եւ անձերու անունները որոշ չեմ յիշեր, քանի որ 1915ին հազիւ 6 տարեկան էի: Ազատարուելէս ետք, մօրս մօրաքրոջ հետ տխուր դէպքերու յաճախակի վերյիշումները իմ մէջս թարմ պահեցին բոլոր զարհուրելի դէպքերը որոնցմէ անցանք:

Ծնած եմ 1908ին Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղը: Ընտանիքիս անդամները՝ մեծ մամս Վարդուհի, հայրս՝ Կարապետ, մայրս՝ Մարիամ, ծնեալ՝ Քչիկեան, եղբայրս՝ Յովհաննէս, 4 տարեկան, քոյրս՝ Պայծաս, 2 տարեկան: Մեր գիւղը ունէր 400 տուն զուտ հայ բնակչութիւն, եկեղեցի մը եւ պզտիկ դպրոց մը: Նախ քան տեղահանութիւնը հայրս պացած էր Ամերիկա: Մեր տան հոգը կը մնար մեծ մօրս ու մօրս վրայ:

Տեղահանութենէն երկու շաբաթ առաջ գիւղին մէջ սկսան շուկներ տարածուիլ: Հօրս հօրեղբօր տղան, Նըշան Զարգօրեանը որ Ամերիկայէն նոր վերադարձած էր, գնդակահարեցին: Գիւղը լեցուեցաւ զինուորներով, որոնք կը կերակրուէին դիւղացիներու հաշտոյն: Քանի մը օր ետքը, մօրս սեւ լուր բերին թէ մեծ հայրս, Ղուկաս Քչիկեան, իր 25 ընկերներով սպաննուած էր Սեբաստիոյ եւ Կովտունի միջեւ: Նահատակուողներուն մէջ էր մեր դրկից Միւտիւրեաններու եօթերորդ տղան, Արամը, որ երկու ամիս առաջ մեծ շուքով ամուսնացած էր գիւղի ամենագեղանի աղջկան, Սիրանուշի հետ:

Գիշեր մը, մունետիկներ յայտարարեցին որ գիւղին բնակչութիւնը երեք մասի բաժնելով պիտի աքսորուին : Մեր ընտանիքը կը պատկանէր առաջին խումբին, իսկ մօրս ընտանիքը, Քշիկեանները՝ երրորդին : Տիտը առատօտ մը առաջին կարգուանը սկսաւ գիւղէն դուրս ելլել : Մամս մեր հասերը ներս կանչեց, քիչ մը ստեղծեց

Գշիտուհի Ալէքեան

ու հագնելիք բնացուցինք մեր իշուն վրայ, դուռները կղպեցինք ետ դառնալու յոյսով եւ միացանք հաւաքուած ժողովուրդին, Սուրբ Կարապետ յիշատեղի մէջտանը : Գիւղէն քիչ դուրս, մարպագետնին վրայ նստեցուցին մեզ : Ժանտարմաները ըսին որ «եթէ Մուրատին եւ իր ընկերներուն տեղը ըսէք, ձեզ դարձեալ ձեր տուները պիտի զրկենք» : Բայց երբ տեսան «ը մատնիչներ չեղան, տղամարդիկը դուրս քաշելով ծեծեցին եւ սպաննեցին մարդոց աչքին առջեւ : Նոյն ժամանակ գիւղին լաւ տուները եւ եկեղեցին կրակի տուին : Ինկանք աքսորի անիծեալ ճամբան : Մեծ մայրս ինծի տէրութիւն

կ'րնէր, մայրս ալ փութն ի փոխ շալկած կը տանէր փոքր քոյրս ու եղբայրս: Ճամբան մեր աւանակը առին եւ մեզ կոչուպտեցին: Մօրս ոտքերը ուսեցան, ալ շէր կրնար քրոջս տէր ըլլալ: Անօթի, ծարաւ, չոր գետնին վրայ կը պտակէինք: Ճամբուն վրայ կը հանդիպէինք զիակներու: Միտքս կ'իյնային մամիկիս պատմածները թէ «սոյ ու շարութիւն, զոչութիւն, ստախօսութիւն ընէ, մեզք պարծէ, անոր հոգին դժոխքի հաղար ու մէկ շարչարանքին կ'ենթարկուին»: Արդեօք մենք իսկական մետած մեղաւոր հողինե՞ր էինք եւ այս ժանտարմաները՝ սատանանե՞ր:

Վերջապէս հասանք խոչոր խան մը: Կարծեմ մեր զիւզին վերջին կարտաններն ալ միացած էին: Գիշերը, մայրս մէկ ծայրը, մամս միւսը, երեք պղտիկներս ալ մէջտեղնին պտակեցանք: Միմիայն թեթեւ վերմակնիս մեզ մնացած էր: Կէս գիշերին արթնցայ, տեսայ որ մայրս չկար, ուզեցի լալ, մամս նշան ըրաւ որ քնացած ձեւանամ: Այդ պահուն կը լսէի ազիոզորմ ճիշեր, երիտասարդ հարս ու աղջիկներ կը քաշէին, բայց անոնք կը նախընտրէին մեռնիլ ձեծի տակ: Մեր կողքին կը պառկէր մեր զրացի տէր պապային նոր հարս միակ աղջիկը Մարիամը իր նորածին մանկան հետ: Ժանտարմաները կը ձեծէին զինքը, մանուկը խլեցին տարին, բայց Մարիամը մնաց: Վերջապէս զժողային գիշերը լուսցաւ, մայրս վերադարձաւ մեզ մօտ: Այդ խանէն ալ քշուեցանք եւ չեմ գիտեր որքան ժամանակէ հասանք Եփրատ գետի եղերքը: Տեսանք հազարաւոր ուռած զիակներու քշուիլը: Գետեզերքէն քիչ հետու սկսանք փոսեր փորել որ մաքուր ջուր խմենք: Հազիւ հանգչած էինք, վրայ հասան ժանտարմաները եւ սկսան կողոպտել: Մեր մէջ հազիւ 8-10 տարեկան մի քանի տղամարդ մնացեր էին,

զանոնք ալ տարին քիչ հետու եւ զարկին: Յետոյ շախտուր մը բերին եւ հրաման ըրին որ մէջը լեցունք: Շախտուրը փոխանակ դիմացի եզերքը տանելու, քշեցին հոսանք ի վար եւ մէջինները ջուրը թափեցին: Երկրորդ շախտուրը դիմացի ափին մօտեցուցին, մենք ասոր մէջէն էինք բացի մամիկէս. անիկա մնաց երրորդով, զոր գետին մէջտեղը կեցուցին: Գտեր էին աղջկայ հազուատով 11 տարեկան տղայ մը զոր նետեցին գետ: Խեղճ տղան շախտուրին ետևի պատին կառչելով կը փորձէր սպասուիլ, բայց թուրքերը հէք տղան հրեցին հոսանքին մէջ: Զսհին երկու քոյրերը, Սաթենիկ եւ Վերդին, մեծ գերդաստանէ մը մնացած երկու աղջիկներ էին, իրենց եղբոր անունը կարծեմ Համբար էր: Սաթենիկ եւ Վերդինը հիմա Ամերիկա են:

Կին մը այս ոճերները տեսնելով, ըսաւ. «Ի՞նչ կը սպասէք, ալ ինչերնի՞ս մնաց, ելէք ձեռք ձեռքի տանք, նետուինք գետը»: Երբ իրեն ընկերացողներ չեղան, երեսր խաչակնքեց ու նետուեցաւ, ըլլալով այդ օրուան վերջին գոհը: Մնացողներս բացօթեայ գիշերեցինք: Կը լսէի մօրս ազատանքը, հրաման կ'ուզէր իր կեստորէն, որպէսպիսի գետը նետուի, բայց մամս սիրտ կու տար. «այս անմեկ պղտիկներուն սիրոյն համբերէք»: Երբ լուսեցաւ, արդէն շատ քիչեր մնացեր էին: Այդ տեղէն հասանք շատ խոշոր խան մը, ուր պապթականներ կային: Եղևտիա քաղաքն է եզեր, կ'երեւի հայերը գետ տեղահան եղած չէին: Մեզ լաւ կը հոգային, մայրս բաւական լաւցաւ: Բայց ութը օր վերջ, դարձեալ քշեցին բոլոր պապթականները միասին: Այդ անիծեալ ճամբուն վրայ ջուր չկար, ժողովուրդը տառապեցաւ, երախաներուն միգել կու տային եւ իրարու ձեռքէ կը խլէին: Երբ հանդիպէինք քիչ մը ջուրի, հրէշները կ'արգիլէին մօտե-

նալ: Այլ ճամբուն վրայ էր որ Գէորդ քեռուս կինը, Ոսկի Փշիկեանը՝ ծնեալ Պէկեան, քուրդերը փախցուցին ձիուն վրայ կապելով: Իր մէկ տարեկան աղջիկը, Արմինէն մնաց մեծ մօրս ու Եղիսարէթ մօրքրոջս մօտ: Նոյն ճամբան դարձեալ փախցուցին մեր տան կից, նահատակ Արամին կինը, նոր հարս Սիրանուշը եւ ուրիշ շատեր: Հասանք Սուրուճ քաղաքի խանը: Հոն աւատ ջուր ու կերակուր բաժնեցին: Յաջորդ առտու տեսայ թուրքեր որոնք մեր մէջէն ուղածնին կ'ընտրէին: Կին մը մօտեցաւ մեզի եւ ուղեց զիս տանիլ, մայրս յօժարեցաւ, բայց մամս մերժեց: Կինը իր թեւին եւ վզին ոսկիները ցոյց տալով ըսաւ. թէ իր հարազատ աղջկան պէս պիտի պահէ զիս, քանի ինք զաւակ չունի, ձեռքէս ըոնեց ու տարաւ: Խանին զոնէն հարկու ելած էինք, մամս զիս ետ առաւ: Քիչ ետքը, ժանտարմա մը, Սուրուճի զայմախամին կը տանէր երկու աղջիկ, որոնք մեկ ծանօթ էին, տասը տարեկան Թէզկիւլը եւ քոյրը՝ 7 տարեկան Մէլէքը: Մամս անոնց յանձնեց զիս, պատուիրելով որ իբր իրենց քրոջ զիս խնամեն:

Սուրուճի զայմախամին տանը մէջ տեսանք ամէն տարիքի պատկանող հայ աղջիկներ: Մեզի մօտեցաւ 25-30 տարեկան բարձրահասակ, շատ դեղեցիկ կին մը, որ հայերէն կը խօսէր «Ես զայմախամին թարգմանն եմ, ըսաւ, ինչ որ ուղէք ինձի պիտի բռնէք: Վաղը ձեզի պիտի հարուցնենք»: Յաջորդ օրը, երկու քոյրերուն մայրը, Եղիսարէթ Մնտոեանը, աւուրց ետ տանիլ աղջիկները, բայց Թէզկիւլը մնաց մեր մօտ: Երեք օր ետք, 15-20 կառքեր կեցան մեր դրան առջեւ եւ բոլոր հայ աղջիկները մէջը լեցուցին: Ղայմախամին ընտանիքն ալ ուրիշ կառքի մէջ տեղաւորուեցաւ: Տունը մնացինք ես եւ Թէզկիւլը: Ճամբայ ելանք դէպի զիւղերը: Կը յիշեմ

չատ խոշոր սև վրանի մը առջև իջանք: Կ'երևւի լուր
սանկին որ մեծ պատրաստութիւններ տեսեր էին: Մէկ
չարաթ կենալէ վերջ, երբ Սուրուճ վերադարձանք,
զայմախամին հետ միայն մնացեր էինք ես, Թէզկիւլը եւ
թարզման կինը: Միւս աղջիկները վաճառեր էին: Մի
քանի օր ետքը ուրիշ աղջիկներ եկան եւ հասկցանք որ
զայմախամը հայ աղջիկներու առևտուրով կը դրաղէր:
Օր մը երկու ձիաւոր քիւրտ կիներ եկան շատ նուէրնե-
րով եւ դիւ ու Թէզկիւլը գնեցին: Իրենց գիւլը կը կոչ-
ուէր Կունտէզարօ (զմբէթաւոր տուներ): Ամաս բլլա-
լուն, վրաններու տակ կ'ապրէին: Մեծ ու ճերմակ վրա-
նի մը տէրն էր մեկ տանոց կինը, գիւլապետ Պշար ազա-
յին կինը: Իմ անունս դրին Ֆաթմա. Թէզկիւլինը՝
Կուլէ: Լաւ վերաբերութեցան մեկ հետ եւ իրարմէ չբաժ-
նեցին: Թէզկիւլը տան թեթեւ գործերով կը դրաղուէր,
ես ալ կ'նոջը կ'ընկերանայի երբ կ'այցելէր իր մօրն ու
եօթը քոյրերուն, որոնք Սուրուճի եօթը գիւղերու ազա-
ներուն կ'ընկերն էին: Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ ինծի
ցոյց կու տար իր քրոջ քով դանտոց աղջիկները եւ
կ'ըսէր թէ «անոնք ալ քու ցեղէդ են»: Երբեմն երբեմն
եօթը քոյրերը կը հաւաքուէին եւ իրենց մեռած հօր հա-
ղուստները մէջտեղ դնելով, կու լային ու գովք կ'ընէին
մաղերնին ու երեսնին փետտելով: Կային մասնաւոր կի-
ներ որ այդ հաղուստները իրենց ձեռքին վրայ տարու-
րերելով, կու լային եւ կը լացնէին: Կը սպասէինք այս
արարոց: Քեան որ մեր սիրելիները մտաբերելով կուշտ
ու կուռ լանք:

Երեք տարի մնացինք նոյն տան մէջ, բայց վրայ
հասաւ սովը: Գիւղի քուրղերը կը մեռնէին անօթութե-
նէ: Մենք որ առատ կ'ուտէինք, սկսանք բաժինով
ուտել: Օրական հարիւրաւոր մուրացկաններ կու գային

մեր դուսը: Կինը պատուիրեց որ սղորմութիւն չտամ, իսկ Պշար աղանիս, ընդհակառակը կ'ըսէր. «ոչ մէկին չմերժէք, այլ մէկ հացը փոխան տասը մուրացիկի բաժնելու քսանի բաժնեցէք: Այս նեղութիւնն ալ կ'անցնի, մի յուսահատիք»: Օր մը երկու գնչուններ մտան մեր վրանը: Լաւ մը դիտելէ ետք, Թէղէկիւլը ճանչցաւ անոնցմէ մէկը: Իրենց թաղէն Ուլիկ կոչուած տղայ մըն է եղեր: Ինկան իրարու վիզ: Առատ ուտելիք տուինք: Խնդճը գնչուններուն ձեռքը ինկած էր, յետոյ ինչ եղաւ չեմ գիտեր:

Օր մը անճանաչելիօրէն կմախքացած մուրացկան տղու մը հաց չտուի, կնկան հրամանով, բայց սրտէս եկաւ որ հայ է, հաց զողցայ եւ դուսը տղուն տուի: Այդ օրերը, տղեկ մը մեր աղային ձեռք ու ոտքը ինկաւ աղաչելով որ «ես հայ եմ, դիս ալ տունդ առ»: Մեր աղան եւ կինը ինձմէ եւ Թէղէկիւլէն զո՛հ ըլլալով, այդ տղան ալ աօին իրենց քով: Տղուն անունը Վահան Պէրպէրեան էր, Վանեցի, անունը դրին Պէքիր: Գառներ արածելու զործին դրին: Այս տղան գառները արածած ժամանակ կին մը կ'անցնի քովէն, զիրար կը ճանչնան, մայր ու տղայ էին: Կինը Սուրուճի մօտ գիւղ մը ամուսնացած ըլլալով, տղան իր հետը տարաւ, բայց Երեք օրէն տղան ետ եկաւ: Մայրը կ'երեւի ուրախութենէն յանկարծամահ էր եղեր:

Գիւղին քուրդերը կատղեցան աղային դէմ, թէ ինչո՞ւ փոխան հայերու չէր պահեր քուրդի զաւակներ, որոնք սովամահ կ'ըլլային: Գիւղին մէջ հայ ընտանիքներ ալ կային որոնք գործ ճարելով հաստատուած էին: Մեզի կ'ըսէին թէ հայ մը կայ, ոսկերիչ Լեւոն անունով, որ քուրդերէն շատ սիրուած ու յարգուած էր: Մեր տունէն երբեմն ճաշի կը հրաւիրէին, բայց մենք չէինք

կրնար այդ հայերուն հետ խօսիլ, հայերէննիս բոլորովին մոռցած էինք: Օր մը հայ կին մը հարցուց թէ արդեօք կը յիշե՞մ եկեղեցին, հաղորդութիւնը, Զատիկը եւ կարմիր հաւկիթը: Օր մը, սովորականին պէս մեր աղան երբ Սուրուճի կառավարական պաշտօնէն վերադարձաւ, իր կինը կանչեց ու դիւանը դացին, շատ տըխուր էր, յայտնի եղաւ որ հայ որբերը կը հաւաքէին, եւ մեզ ալ պահանջեր էին: Օրերով կրիկ կնիկ տխուր մնացին, ալ կատակ չէին ըներ մեզ հետ: Քանի մը անդամ մեզ պահեցին. «մեր քովէն փախան կ'ըսէին»: Բայց հրամանը խիստ ըլլալով զիս եւ Պէքիրը յանձնեցին հաւաքող պինտրներուն, պահելով թէզէկիւրը: Սուրուճ հասանք, բարձրահասակ, ոսկի ակօսներով հայ կին մը մեզ առաջնորդեց կառավարական շէնքը եւ մեզ խօսնեց հարիւրաւոր հայ որբերու, որոնք հաւաքուեր էին Սուրուճի գիւղերէն: Յաջորդ օրը մեզ թռէն լեցնելով բերաւ Հալէպ: Այդ կինն է եղեր ինձ Զատիկի եւայլն վերյիշումներ ընսողը: Մեզ բոլորիս յանձնեց Հալէպի հայկական որբանոցը: Նորեկներուս դուր չեկաւ որբանոցի կեանքը եւ աչքերնիս փախելու էր: Երկու շաբաթ ետքը, թէզէկիւրն ալ բերին որբանոց: Ինծի համար մեծ ուրախութիւն եղաւ: Խեղճ ազջիկը ասդին անդին փախցուցեր էին, իր պատճառաւ նոյնիսկ իրարու հետ կոտած էին: Իրարու հետ քրդերէն կը խօսէինք եւ կ'երգէինք մեր սորված երգերը: Իմ մանկական մտքիս մէջ տպաւորուած էր այդ երգերէն մէկը, զոր քուրդերը յօրինած էին կուլէին (իմ ընկերուհի թէզէկիւրին) վրայ.

Իլէ կուլէ կուլիստամէ,
Պաժարէ շարիստամէ,
Նէ պազ է մէ պօստամէ,
Իլէ կուլէ կուլիստամ:

Վարդն ես վարդաստանիս ,
Քաղաքի գարդն ես ,
Ոչ այգեստանի , ոչ պօստան ,
Վարդն ես վարդաստանիս :

Քուրդերը Երզնէր շինած էին 1914ի պատերազմին պատճառաւ անտէր մնացած որբերու , հիւանդներու եւ սպաննուածներու վրայ : Ճակատէն նոր վերադարձած քուրդ զինուոր մը , յուզումնալից կ'երգէր եւ քուրդ կիները կու լային , կ'ըսէին թէ իրենց ազգն ալ շատ վնասուեցաւ այդ անիծեալ թուրքերուն պատճառաւ : Նորեկ զինուորը հազիւ վեց ամիս ապրեցաւ ու մեռաւ : Ամուրի էր եւ իրենց սովորութեան համաձայն , մահուան եւ հորսանեկան արարողութիւնը միասին կատարեցին ձեռքերնին խաչաձեւ , կրծքերնուն զարնելով եւ մազ ու երես փետտելով : Մերթ ընդ մերթ ալ ձեռքերնին բերաննուն տանելով «լի՛ լի՛ լի՛» կը կանչէին , ի նշան ուրախութեան :

1919ին , որբանոցին մէջ սորվեցանք թէ ինչ էր շարաթը , ամիսը եւ տարուան թուականը :

Հալէպի հայկական որբանոցը ունէր վեցէն տասը սենեակնոց երեք չէնք , հիւանդանոց եւ մանկապարտէզ : Տղոց յատկացուած էր Սապուն խանը : Գրեթէ հինգ տարի մնացի որբանոց : Տնօրէնը փոխուեցաւ եւ նոր տնօրէնը , Այնթապցի , Ատուր Լեւոնը , որբերը ցրուեց . «բարերարները ալ չեն օգներ» ըսելով : Այնթապէն Հալէպ քչուած մօրս մօրաքոյրը Մարնոսը զիս իր քով առաւ , մնացի երկու տարի : Ինծի պատմեց թէ ես Սուրուճի մէջ իրենցմէ զատուելէս ետք , իրենք հասեր են Հալէպ : Եկեղեցիին մօտիկ փողոցի մը դուռ զարնելով քեռուս ազջիկը , մէկ տարեկան Արփինէն տուեր են ,

որուն մայրը փախցուցեր էին, ինչպէս յիշեցի նախապէս : Յետոյ անցեր են Համա, Համուս, ուր իմ մամս, մայրս, եղբայրս, քոյրս, մօրս մայրը եւ քոյրը մեներ են անօթութենէ : Ինքը ուրիշ կիներու հետ կը վերադառնայ Հալէպ, մուրալով եւ խոտ ուտելով, կ'ապրի հայոց եկեղեցիին բակը : Կը պատմէր թէ իրենց հետ հարս մը կ'որոշէ մուրալ կայարանին կողմը : Իր մերկութիւնը ծածկելու համար ծառի մը տակ կը կծկտի, մէկ ձեռքով կուրծքը պոցելով, միւս ձեռքը կ'երկարէ սպորմութիւն ուղելու : Օր մը, թռչնէն կ'իջնեն Ամերիկայէն եկած հայ կամաւորներ : Անոնցմէ մէկը այս կնոջ ասջեւէն կ'անցնի եւ սպորմութիւն կու տայ : Կինը իր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար աչքերը վեր կ'առնէ եւ հայ կամաւորը կնոջ կմախքացած դէմքը տեսնելով կը հարցնէ . « ո՞ր տեղացի ես » : « Սվազի այսինչ գիւղի Վարդան քէհեային պղտիկ հարսն եմ » : « Սիրանուշ դո՞ւն ես » կը հարցնէ կամաւորը, որուն կիսն է եղբւր այդ կիներ :

1925ին ատուտ մը մեկի այցելութեան եկան, մեկ փրկող քուրդ Պշար աղան, որրանոցը գտնուող Թէղէկիւլը եւ Վահան Պէրպէրեանը « Պէքիր »ը : Պշար աղան Հալէպ դալով մեծ դժուարութեամբ մեզ գտեր է : Իբրեւ երախտագիտութիւն, Մարնոսը լաւ մը հիւրասիրեց մեկ խնամոյ այս բարի մարդը, որ նոյն իսկ երբ իրենք սովի մէջ էին մեզ պահեց ու կերակրեց :

1927ին Սերաստիոյ Վերաշինաց Միութեան աջակցութեամբ, վեց որբուհիներու հետ անցանք Ֆրանսա, Արտէշի նահանգը, ուր գործարանատէր Պէյլէրեանին իբրեւ գորգի գործաւորուհիներ հաղիւ չոր հացի մը դրամով աշխատեցանք վեց ամիս : Յետոյ բոլորս ալ ամուսնացանք : Ես, Պրուսայի Մեծ-Նոր-Գեղցի, Տէր

Հմայեակ քնն. Ալէքեանի տղուն՝ Զարեհի հետ ամուսնացայ: 1928ին եկանք Գօրտօպա (Արժանթին), ուր կը մնանք առ այժմ: Մեր միակ սփոփանքն ու հոգեկան դուհունակութիւնն է մեր կարողութեան սահմանին մէջ աջակցիլ մեր վերածնունդ հայրենիքին: Փոխ վրէժի միակ միջոցը կը նկատենք վառ պահել մայր հայրենիքի սէրը մեր զաւակներուն մէջ:

Արժանթին, 1953

ՄԵԼՔՈՆ ՏԵՐՏԷՐԵԱՆ

(Հողէ Գիւղցի)

Ծնած եմ Պարբերդի նահանգին Բերրի քաղաքին Հողէ գիւղը: Մեր գիւղը եւ Բերրին գետով մը բաժնուած էին իրարմէ:

Հողէն, երեսուն տունով, զուտ հայաբնակ լեռնային գիւղ մըն էր եւ իր շրջանին ամենէն հարուստներէն մէկը: Հողէ պաշարուած էր քրդական գիւղերով որոնք մէյմէկ պատուհաս էին իր գլխուն: Մեծագոյն փորձանքը, մեր գիւղէն մէկ ժամ դէպի արեւմուտք, գետին եղերքը շինուած, Տէմիրճի գիւղն էր:

Հողեցիները իրենց գոյութիւնը քարչ տալու համար Տէմիրճիցիները պաշտպան ընտրած էին: Ամէն Հողեցի ընտանիք այդ գիւղին քուրդի մը պաշտպանեալն էր: Հողեցին տարին երեք-չորս անգամ կ'երթար քուրդերու խոտը կը քաղէր, փայտը կը կտրէր. բացի իր տուած նուէրներէն:

Ելեոնի տարին տասնըշորս տարեկան էի. դրեւ կարգաւ շէի դիտեր : Միայն կը յիշեմ, թութերը նոր հասնիւ սկսած էին երբ օր մը, տասը ոստիկան եկան մեր դիւղը ըսելով թէ մեզ պիտի պաշտպանեն քուրդերուս ղէմ : Տէմիրճիցի համրաւաւոր Պէրխօղլի Մօլլային եղբայրը, Հասան Աղան, կառավարութեան կողմէ կանչուած էր, հայերուն ջարդը կազմակերպելու համար : Հասանը մեր դիւղը եկաւ տասը ոստիկաններով : Մէկ կողմէն այնպէս կը ձեւացնէր որ, իբր թէ, կառավարութեան շահը կը պաշտպանէ, միւս կողմէն սկսաւ հայերը համոզել որ փախչին երթան Տէմիրճի դիւղը, հետեւին տանելով ունեցած ապրանքները : «Ոռովութիւնը, կ'ըսէր, քանի մը օր կը տեւէ եւ դուք նորէն ձեր ապրանքին տէրը կ'ըլլաք» :

Գիշերը մինչեւ լուսարաց մեծով, պղտիկով, շաւրակով, կենդանիով սկսանք փոխադրուիլ : Առաւօտուն, ոստիկանները տեսան որ ոչ ապրանք մնացած է, ոչ ալ հայութիւն, բացի մէկ քանի պառուներէ : Մինչդեռ կառավարութեան նպատակն էր, հայերը մաքրելէ վերջ, ապրանքներուն տիրանալ : Ոստիկանները, օր մըն ալ դիւղին մէջ անգործ մնալէ ետք, ջարդին հրամանը եկաւ Պարբերդէն :

Տէմիրճի դիւղը փոխադրուելէ երկու օր ետքը, աստու մը, մեր դիւղացի ութ տղաք, դիւղին պարտէզները կ'երթան թութ հաւաքելու : Քուրդերը, որոնք տեղեկացած են թէ Պարբերդէն ջարդի հրաման եկած է, զանոնք կը տանին գետեզրը ու կը մորթեն : Տղոց խումբէն կ'աղատին երկու վիրաւոր, Պօղոս Ժամկոչեանը եւ Գէորգ Աթանասեանը որ հիմա Մեքսիկա է : Սպաննուածներն են. Ազատիկ Վարդանեան, Գարրիէլ Գա-

բոյնան, Տատուր Մէնոյեան, Սարգիս, Մեսրոպ և Կարապետ Յովսէփեանները :

Ջարգը սկսած է : Հասան Ալան կը հրամայէ իր զիւղացիներուն որ «մէկ հատ հայ տղամարդ սղջ չծպեն» : Ու ամէն քուրդ իր պաշտպանեալ հայ ընտանիքը ղետեղը տանելով սպաննեց : Անոնց մէջ էին հայրս և վեց ամսուան ամուսնացած եղբայրս . մեր ընտանիքէն ինը հոգի : Հայ կիները հաւաքեցին և լեցուցին Մուլլենց սուներ : Հօրեղբօրս կինը զիս անկողիններուն մէջ պահեց : Երբ որ լսեցինք զէնքերուն ձայնը, կիները սկսան լալ և նուազիլ : Եղաւ կէսօր : Հասան Ալան, որ անձամբ պահած էր զիւրիս մեծերը, երկու եղբայրներ՝ Պօղոս և Ղուկաս Յովսէփեաններ և Գրիգոր Չուլհաճեան, զանոնք բերաւ կիներուն մէջ : Եւ այս զապանը մեղի կը մխիթարէր լսելով . «Միւսները սպաննեցինք, բայց այս երեքը քաղաք պիտի տանինք, որպէսզի տպահով մնան ևւայն» : Բայց մենք զիտէինք թէ ս'ըր պիտի տանէին :

Այս ճգնաժամին ստտիկան մը եկաւ քաղաքէն թէ՛ «Այս ողջ մնացածները զայմաղամբ կ'ուզէ» : Կէսօրուայ սաստիկ տաքին, կիներուն հետ ճամբայ ելանք, հասանք զիւր մը ուր հայ երեք մեծերը զատեցին մեզմէ լսելով թէ «ասոնք գետին եղերքը տանինք . հոն վտանգաւոր չէ» :

Ասիկա մեր վերջին բաժանումը եղաւ : Շատ կիներ նուազեցան : Ոմանք իրենց հազուստները կը պատռէին : Կատարեալ դժոխք մը : Ու մեր խեղճ երեւելիները, քանի մը քայլ կ'երթային, անգամ մը կը դառնային, մեզի կը նայէին, մինչեւ որ մեր տեսողութենէն հեռացան : Եւ դէռ գետին բերանը հազիւ հասած էին, զէնքերուն ձայնը սկսաւ : Հասկցանք որ սպաննեցին : Մեզի հա-

ցուցին զետին եզերքը: Հասանը այն երեքին ալ հաշիւը մաքրեց ու եկաւ հասաւ մեզի եւ ըսաւ. «Անոնք ողջ ասողջ զրկեցինք Ֆերրի»:

Սկսան լաստերով, հինգական հոգի, զետին միւս կողմը անցընել: Քաղաքին թուրքերը որսի շան պէս հոն մեզի կը սպասէին: Մեր խումբին մէջ կային մայրս, տասը տարեկան քոյրիկս, Մարթա Աթանասեանը եւ ինծի հետ ուրիշ մրն ալ: Երբ զետին կէսը հասած էինք, մայրս ինքզինքը զետը նետեց: Քոյրիկս ալ, «վա՛խ մայրիկ» ըսելով ետեւէն նետուեցաւ: Քրոջմէս ետքը Մարթա Աթանասեանը: Մայրս ու Մարթան ազատեցին թուրքերը, իսկ քոյրիկս կարծես Երկաթ ըլլար, նետուելուն պէս, անցաւ ջուրին տակը: Այսպէս, քոյրիկս ալ հոս գոհ տուինք: Մեզ տարին Բերրի եւ ազատ ձեցիլն թէ՛ ամէն մարդ կրնայ երթալ իր հայ բարեկամին տունը: Մենք երբ Տէմիրճին կը ջարդուէինք, այդ օրը քաղաքին հայերն ալ տարած են մէկ ժամ դէպի արեւելք, Թիլ զիւզին բերդին քով, զետեղերք՝ ջարդած են: Այնպէս որ հոս ալ սուղի մէջ էին: Մտոցայ ըսելու որ երբ մեզ լաստերով անցուցին, քաղաքին կողմը թուրքերը ինկան կիներուն մէջ. քանի մը կին կուղտակցին, դրամներն ասին. բայց վերջը ստիկանները եկան արգիլեցին: Այդ օրը դեռ բաւական հայ կար բանտերուն մէջ: Միւս օրը անոնք ալ տարին տարբեր ուղղութեամբ: Ութսուն հոգի կը տանին մեր գիւղը, Նալափէկ կոչուած ձորին մէջ կը ջարդեն: Իսկ քաղաքի մտաւորականներէն Լօթր հոգի, որոնց մէջ կար Արզար էֆէնտի Պուլուտեանը, Թիլցի Մէհմէտը, զազաններուն գազանը, ինքը, իր ձեռքովը, չորս ոստիկաններու հետ, կը տանին Խահ-բաման գիւղին մօտերը (ուր Բերրի եւ Մուջուրի զետերը կը միանան իրարու), կը սպաննեն, կը նետեն գետը:

Շարաթ մը հազիւ կեցանք քաղաքը, սկսան կիներն ալ աքսորել: Մուննտիկը կանչեց թէ «Ով որ կ'ուզէ, իր տասնըհինգ տարեկանէն վար տղաքը, մանչ կամ աղջիկ, թող տանի բողոքականաց ժողովարանը: Կառավարութիւնը սրբանոց է բացեր: Իսկ սվ որ կ'ուզէ հետը տանիլ, ազատ է»:

Հօրեղբօրս կիները դիս եւ փոքր եղբայրս տարաւ յանձնեց: Երկու օր վերջը քաղաքը պարպուեցաւ հայերէն. մնացինք մենք, որբերս: Մանչերը ժողովարանն էին լեցուցեր, երկու թուրք հօճայի հսկողութեան տակ, իսկ աղջիկները հայոց դպրոցը: Անուննիս փոխեցին: Իմ անունս Սիւլէյման էր, եղբօրս անունը Իսլրահիմ: Մեզի լաւ կերակուր կու տային:

Օր մը, քար մը նետեցի, արկածով արայիլին ձուպին ստքը կոտրեցաւ: Մեզի հսկող թուրքերը դիս այնքան ծեծեցին որ շարաթ մը պառկած մնացի: Թէ՛ «մեղք չէ՞ր այդ խեղճ կենդանին»:

Երբ հայերը իրենց տուներէն հանեցին, տուներուն վրայ կնիք դարկին: Ու քաղաքը պարպուելէ վերջ, բոլոր որբերուս հայոց տուներէն ապրանք կրել տուին եկեղեցին, զոր ամբար շինած էին: Ի հարկէ, յետոյ, պաշտօնեաները իրենց տուները աւելի շատ բան տարին, քան ամբարը: Ժողովարանէն մեր տունին դաշտը կ'երեւէր: Ամէն իրիկուն այդ դաշտը հայու կարաւաններով կը լեցուէր. իսկ առաւօտը մէկ հատ չէինք տեսներ: Ի՞նչ կ'ընէին, ո՞ւր կը տանէին, չէինք գիտեր: Մեր Տէմիրճէցի բարեկամը տասնըհինգ օր վերջը եկաւ եւ զիս համոզեց թէ «բոլոր որբերը պիտի կոտորեն, եկուր քեզի մեր գիւղը տանիմ, հոն ապահով է»: Եղբայրս հոտ ձգեցի եւ գաղտնի հետը փախայ գացի: Մինչեւ այդ օրը հայու դիակ չէի տեսած: Երբ հասանք գետարեհանք,

ամէն քայլափոխի զիակ մը կար: Մաս մը նոր սպան-
նուած, մաս մը սեւցած: Զիս տանող քուրդերը կ'ըսէին.
«Մօ', չվախնաս, քաջ եղիր. ասոնք ալ քեզի պէս հայեր
են»: Հասանք իր տունը: Այս հրէշը որ տարիներով մեր
տունին հացովը կը սնանէր, ջարդին օրը, ինքը առաջին
եղաւ. հարցնողը թէ ո՞ւր են պահեր հայրս ու եղբայրս:
Անոնք ալ դտան, իրեն յանձնեցին: Եւ այս պազանը իմ
երեսիս կ'ըսէր թէ. «Մօ', վա'լլահի, հայրդ ես սպան-
նեցի, չձգեցի որ ուրիշներ չարչարելով սպաննեն: Մէկ
փամփուշտով մեռաւ»: Եւ հօրս սիկառէթին տուփն ալ
հաներ կը ցուցնէր, իբր ապացոյց: Իմ նոր հագուստ-
ներս հանեց, հին աղտոտ-պատռած չապիկ մը ու վար-
տիք մը առաւ. մէջքէս ալ չուան մը: Ահա ամբողջ
հողուստս: Ոտքերս ալ բոպիկ: «Այս հագուստներդ թող
մնան ըսաւ, պայրամ կամ հարսանիքի օրերուն, իմ
տղաս Մեմօն կը հագնի»:

Մինչև իրիկուն շարաչար կ'աշխատցնէր: Փուշե-
րէն ոտքերս արիւնած էին. որդ ինկաւ: Այդ չէր բաւեր,
ամէն օր, առանց պատճառի ծեծ մըն ալ բաժինս էր:
Այնպէս որ չոր ոսկոր դարձայ: Քսան օր վերջ, եղ-
բայրս ալ եկաւ: Անկէց երեք օր վերջն ալ մայրս փախաւ
եկաւ: Հիմա դժոխքի յարկին տակ եղանք երեք հոգի:
Այդ դիպին մէջ գրեթէ քսանըհինգ հոգի մեր գիւղացի
հայ կիներ եւ տղաք կային: Մէկ տարի վերջը սով ին-
կաւ, շարաչար աշխատցնել վերջ, մեղմէ մաս մը դուրս
բրին: Իսկ քիչ մը մեծերը, աշնան երբ գործերը վերջա-
ցան, տարին դարկին: Մնացեալ քանի մը հոգին ալ մե-
ռան, երկու տարի վերջը, քօլէրայի համաճարակէն,
բայմաթիւ քուրդերու հետ: Այնպէս որ հազիւ եօթը
հայ տղայ էինք:

Օր մը, էշով, արտէն ցորենի խուրձեր կը կրէի.

կալը մինակ էի. յանկարծ տեսայ որ զետին կողմէն սատիկան մը կու գայ իմ կողմս, ոտքերը սթթած մինչև ծունկերը, ղէնքը եւ երկար փայտ մըն ալ մէջքէն: Փախչելու միջոց չունէի: Մունկերս դողալ սկսան: Հասաւ քովս ու ըսաւ. «Ինձի թոյլ տուր որ արտէն ձմերուկ մը փրցնեմ. շատ յոգներ եմ: Անահաւատ հայերը իրենք սատկեցան, մեզի ալ հետերնին կրակը ձգեցին: Այս գիշեր մինչև լոյս անոնց սատակները գետեզերքէն ջուրն եմ նետեր: Եթէ ոչ քուեռա կ'իյնայ, մենք ալ կը մեռնինք»: Ըսի «աղատ էք: Կրնաք տասը հաս ալ առնել»: Քիչ կը մնար ըսէի. «եթէ կրնաք ամբողջ արտը տարէք, միայն թէ շուտ հեռացէք»: Առաւ երկու հատ ու դնաց: Նոր ծնածի պէս զգացի ինքզինքս: Կեանքս սնտանելի էր. անօթի, չարաչար աշխատանք եւ ամէն օր ալ ծեծ: Երկու ամիս ետքը, սուանց եղբօրս ու մօրս իմացնելու, քաղաք փախայ նորէն, ուր գտնուող հայ որբերը Բերդակի եւ Կիւմիւշ Մատենի կողմերը զրկեցին եւ ամէն մէկը, թուրքերուն ու քուրդերուն մէյ մէկ մէհիտի ծախեցին: Ասոնցմէ մէկն էր մեր զիւղացի, Սեդրակ Մըխսի Պօղոսեանը որ երկու օխա չամիչով ծախած են: Քաղաքէն թուրք մը գիս իր քովը ծառայութեան առաւ: Իմ փախչելէս ետքը, մայրս ու փոքր եղբայրս կ'անցընեն գործերուս զլուխը: Ինը տարեկան էր եղբայրս, եւ իր ուժէն վեր աշխատանքով կը շարձարուի: Երբ սովը կը սկսի, մօրս հետ, եղբայրս դուրս կը նետեն: Աչնան, եղբայրս կ'երթայ Խարբերդ, կը մորայ մինչև գարուն: Կը դառնայ այս պազանին քով, խորհելով որ գործի եղանակ է, կրկին կ'ընդունուի: Եւ յետոյ կը մերժուի: Տարի մըն ալ այդ եւ չըջակայ զիւղերը կը մուրայ երբ յոգնութենէն ոտքերը կ'ուսին.

ու հէզ Եզրայրս, 12 տարեկան, կը մեռնի այդ զազանին դրանը առջեւ :

Այո՛, սիրելի Եզրայր իմ, ներէ ինծի որ իմ կեանքս ազատելու համար քեզ լքեցի : Օրհնեալ ըլլայ յիշատակը :

Իսկ մայրս, Տէմիրճի դիւզը Երկու տարի մուրալէ ետք, ան ալ շատերուն պէս անօթի կը մեռնի :

Ալաս, նոր տէրս, հայասէր՝ ազնիւ սիրտ ունէր : Վրաս-գլուխս նսրողեց : Ուտելիքը մաքուր ու առատ էր և զօրծս թեթեւ : Մինչեւ այդ, յուր շունէի թէ քաղաքին գոյամազամբ, Աթան պէկ, և Թիլեցի ոստիկանապետ Մէհմէտը ինչպէ՞ս մէկզմէկ զերադանցող ջարդար գողաններ Եզած են : (Գոյամազամբ կարճահասակ, հաստ կազմով, թխազոյն մէկն էր) :

Ինչ որ լսեցի Աղայէս, այսպէս սկսաւ իր պատմութիւնը. «Տղաս, Աստուած մեր ձեռքովք պատժեց ձեզի. վա՛յ Եկեր է, Եթէ Աստուած՝ ինքը, ի՛ր ձեռքով պատժէ մեզի» :

«Գիւղերէն, քաղաքէն բերուած հայերը լեցուցին բանտերը : Այնչափ նեղ էր այս խեղճերուն տեղը որ Երկու օր ոտքի վրայ մնացին : Ատոնց մէջ էին Պուշինա դիւղին Տէրտէրը և յեղափոխական Աւօն : Հոն ներկայ էին գոյամազամբ և Մէհմէտ Թիլցին, որոնք անձամբ հսկեցին մինչեւ յոյս և մէկիկ մէկիկ կանչեցին առանձին սենեակ մը, նախ ունեցած դրամներն առին : Տէր հայրն ու Աւօն ա՛յնքան ծեծեցին որ երկուքն ալ խելագարեցան : Առաւօտ, երկուքին ալ ոտքերը պայտեցին ու երկու օր բանտին մէջ շարձարելէ յետոյ, հետեւեալ օրը առաւօտ կանուխ, վեց հարիւր հայերու հետ միասին տարին, ժամ մը հեռաւորութեամբ Թիլ գիւղին մօտ, բերդին տակի դետարերանը : Աղաս կ՛րսէ թէ .

«Տղաս, մեզի ալ կանչեցին, ով որ շերթար, մեծ պատիժ կար: Չուզելով՝ ևս ալ զացի: Առօն առ Տէրտէրը, պայտած ստֆերով չէին կրնար քալել, կ'ընուն վրայ դրած էին: Հասանք թրլա բերդը: Հարիւրներով քուրդեր մեղմէ առաջ հոն կը սպասէին: Մեր զապանները դինուած էին բահերով, կացիններով, մանգաղներով և այլն: Երբ կարտանը հոն հասաւ, յարձակեցան որ բզկտեն, բայց ոստիկանները չթողուցին: Առօն առ Տէրտէրը մէկ կողմ ասին: Թիլցի Մէհմէտը ելաւ առ այսպէս խօսեցաւ. «Փամփուշտ պիտի չծախսէք, որովհետեւ քսան փարա կ'արժէ. մինչդէս հայ մը ոչինչ է: Մեսցուցէր ինչով որ կրնաք»: Եւ ոստիկաններուն ալ պատասխարեց որ եղբրքները կ'ենան, փախուցը զէնքով սողաննեն: Իսկ զայնպատմը, Մէհմէտը և քաղաքի երեւելիները, Առօն առ Տէրտէրը ստանձնելով կողմ քաջուեցան: Մէհմէտը նշան բրտաւ և զապանները սկսան կոտորել»:

Եւ Աղաս այսպէս շարունակեց իր ականատեսի պատմութիւնը.

«Տղաս, սիրտ պետք էր որ դիմաւար: Քարերն անզամ պիտի փաթէին: Կէս ժամէն թուրի պէս զետին թափեցան: Յետոյ ալ հազուստները կողոպտեցին: Ամէնէն վերջը, ոստիկանները ինկան մեռնելուն մէջ, դրլալինին լաւ կը մօտեցնէին անոնց բերնին, սառցելու համար թէ մեռած են: Եւ ով որ քիչ մը շունչ ունէր, զէնքով կը մեղցնէին: Երբ այս ալ վերջացաւ, Տէրտէրին և Առօնին վրայ քարիւղ ցանեցին ու կրակը երբ տուին տեսնելի որ լսէիր թէ այդ խեղճերը ի'նչպէս կը ճչային: Ու երբ Տէրտէրը կսկիծէն հոս ու հոն կը նետուէր, Մէհմէտը կը հեղնէր. «Փափա'ց, Քրիստոսդ կանչէ որ քեզ սպասէ»: Այս զարհուրելի տեսարանը տեսեց քանի մը

վայրկեան եւ արդէն երկուքն ալ ածխացած էին : Մինչ
դա՛մազամբ եւ իր ընկերները քա՛հ , քա՛հ կը խնդային» :

Դիակները գետը կը նետեն : Մէկ հոգի միայն ողջ
կը մնայ : Վերքերը մահացու չէին ու գետին հոսանքին
մար կու դայ , կ'ելլէ Տինկ կոչուած քրդական գիւղը :
Այլտեղ , հովիտները դմելիւով կը վիրաւորեն բազմա-
թիւ տեղերէ ու կը նետեն գետը : Դարձեալ չի մննիր ,
կու դայ , կ'ելլէ Փերնա գետին Եգերքը : Մէհմէտին
ականջը կը հասնի ստիկա : Մէհմէտ կը յանդիմանէ իր
մարդիկը . «Մեղք որ խլամ ենք կ'ըսէ , ու չէք կրնար
անհատ մը մեռցնել» : Ու ինքը անձամբ , ձին հեծած
կու դայ , կը բռնէ վիրաւոր հայը , ձեռքերը ետեւը կը
կապէ , երկու ստքերն ալ կապած , ձիուն քէքէն , քաշ-
քրտելով , գետին մէջ քանի մը անգամ կ'երթայ ու կու
դայ եւ այսպէս կը մեռցնէ մէկ հատիկ մնացած հայը :

Իր այս յաղթանակովը հպարտ Մէհմէտը , հրապա-
րակին վրայ , դուրսը բարձր բռնած , կը գոտայ . «Հէ՛յ
խլամներ , մինչեւ հիմա ես իմ ձեռքովս հինգ հարիւր
անհատաւ սպաննած եմ : Եթէ դուք մեղքէն կը վախնաք՝
սպաննեցէք , ձեր մեղքը իմ վիզս ձգեցէք» :

Երբ մնացած կիները կը հաւաքեն հայոց գերեզման-
նոցը , աքտորելու համար , դա՛մազամբ , ինքը անձամբ
կ'երթայ հոն ու կ'ըսէ . «Ո՛վ որ Ամերիկա ամուսին , եղ-
բայր ունի , այս կողմը թող անցնի , որ Ամերիկա դր-
կեմ» : Միամիտ կիները կը հաւատան : Կը տանի ձորը
եւ ինք անձամբ կը մերկացնէ , վրանին դրամ կը փնտոէ
ու քիչ վերջ դարձեալ կարաւանին կը միացնէ :

Մեծկերտի գաղմազամը պուլկար մըն էր , չուզեր
հայերը կոտորել : Խարբերդի զազանին հրաման կու դայ
որ Մեծկերտն ալ կոտորելու պաշտօնը ինք առնէ : Այն-
պէս որ կ'երթար տասնհինգ օր Մեծկերտը կ'աւերէր ,

կու գար 15 օր՝ Բերրի կը շարունակէր : Քաղաքին կամ շրջաններու թուրքերն ու քուրդերը, հատուկոր հայեր պահած էին, իրենց գործերուն սիրոյն համար : Այս գայանը այդ ալ աւելորդ կը նկատէր : Կ'երթար Մեծկերտ, գտածները կը հաւաքէր, կը սպաննէր : Նոյնպէս՝ Բերրիի մէջ : Թուրքերն անգամ կը սոսկային : Ու մենք, քանի մը ողջ մնացածներուս արիւնք կը ցամքէր . կենդանի մեռելներ էինք :

Օր մը, դարձեալ կը հաւաքէին մնացորդները : Այսպիսի քուրդի գիւղ մը փախցուց : Բռնուածները տարած են կարմիր վանք ու սպաննած են : Շարաթ մը վերջ, Բերրի քաղաքին թուրք ջորեպանները Խարբերդ կ'երթային, Այաս ալ ջորի մը ունէր, շուշմա բեցուց որ հետերին տանիմ ծախեմ, հասանք Ատէտի գիւղը, Եփրատ գետին բերանը : Զորին հիւանդացաւ : Ընկերներս ըսին որ պաղ առած է, բերդ վար առ, գետին եզերքը պտտցուր, կը քրտնի կ'անցնի : Հեծայ ու սկսայ քշել : Մէյ մըն ալ ի՞նչ տեսնեմ, Աստուած իմ, գիակնե՛ր, անթիւ, անհամար գիակներ . . . Մարմինը ամբողջ, կէս մարմին, ոտքեր, գանկեր, գետին ամբողջ երկայնքին : Աղոտները, հաղարներով կերած կշտացած կը սպասէին : Հոս է որ Բալուի, Բերրիի եւ Մուղուրի երեք գետերը կը միանան ու Եփրատը կը կազմեն : Յանկարծ խորհեցայ . արդե՞ք իմ խեղդուած քրոջս, հայրիկիս եւ եղբորս գիակներն ալ ասոնց մէջ են : Ու սկսայ լալ : Զորին գիակները կոխկոտելով կ'երթար ու կու գար : Իմ խելքովս, իբրեւ գերեզմաննոց օրհնել ուղեցի եւ «Հայր մեր» մը ըսի, որովհետեւ միայն այդ գիտէի . ու դարձայ ընկերներուս քով : Զորիս սատկեցաւ : Բերր քաժնեցինք միւս ջորիներուն վրայ ու դացինք Խարբերդ ծախեցինք ու վերադարձանք տուն : Այսպէս տեսաւ որ ես

վախցեր և՛, ըսաւ. «Հոգ մի ընե՛ր, այդ ջորին արդէն ծերացեր էր: Ուրիշ մը կ'առնենք»:

Տուն գալէս օր մը ետքը, Քաղաքապետարանէն սկսան բռնի մարդ հաւաքել: Ամէն գիւղ որ կը գտնուէր գետարերանը, պարտաւոր էր իր գիւղին ղիակաները գետար նետել: Եկան զիս ալ բռնեցին. վախէս սկսայ զուրկալ: Ազաս պատուիրեց որ «երբ քաղաքէն դուրս ելլեն, փախիր եկուր»: Այդպէս ալ ըրի: Միւս օրը հինգ զրուշ տալ սկսան, ո՛վ որ դացեր էր զիսկ ջուրը նետելու համար: Ազաս ալ զնաց հինգ զրուշ բերաւ, իբր թէ իմ աշխատանքիս համար:

Երբեմն հայ տղաց կը հանդիպէի. բայց երբ Պարբերդէն վերադարձայ, ասոնցմէ շատերը չկային: Գայմազամբ Մեծէկերտէն վերադարձաւ, այդ տղաքն ալ բռնեցին ու գետարերանը գտնուող Կարմիր վանքին մէջ սպաննեցին: Սկսայ խորհիլ թէ հազիւ ամիս մըն է որ հոս և՛, Երկու անգամ հաւաքեցին, սպաննեցին. օր մըն ալ զիս կը բռնեն: Որոշեցի ստկէց ալ փախչիլ: Ու այդ լաւ տունս ու Ազաս ձյուցի: Երբ մեր զիւզէն անցներով Տրնկ զիւզը պիտի Երթայի, այդտեղ արդէն քուրդեր եկած էին: Անոնցմէ մէկը զիս իր քովը առաւ: Հոտ՝ սանուկս, Ղաղարը տեսայ: Ան ալ քուրդի մը քով էր: Գիւղին ծայրը, ամուներուն մէջ լեցուն էր մարդու գանկեր, թեւեր եւայլն: Հարցուցի սանուկիս թէ «այս ոսկորները ուսկի՞ց են եկեր»: Ըսաւ. «ութսուն հայեր բերած են մեր զիւզէն եւ Նայափէկ ձորին մէջ սպաննած են: Եւ, զիւզին շուները որ անտէր, անօթի մնացած են, կ'երթան այդ ղիականերէն կտորներ կը բերեն կ'ուտեն: (Սանուկս ինձմէ փոքր է եւ հիմա Ծիքակօ կը մնայ): «Եթէ կ'ուզես, ըսաւ, զայր կենդանիները այդ կողմը տանինք, կը տեսնես»: Միւս օրը դացինք տեսանք: Ա՛խ,

տման Աստուած իմ, մէկ կողմը աղիքները դուրս թափուած, միւս կողմը միսի կտորներ, քարերը արիւնով ներկուած են: Արիւնները տեղ տեղ լճացած կը մնան: Ճանճերը կերած խոշորցած՝ մէյ մէկ իշամեղու են դարձած: Մօտենալ կարելի չէ: Իսկական դժոխք մը: Այս կարաւանն ալ քուրդերն են ջարդած մանդաղով կացինով եւայլն: Արդէն չկար կարաւան մը որ քուրդերը, տնօթի դայերու պէս վրան չյարձակէին, բայց ոստիկանները չէին ձգեր, մինչեւ որ սպաննութեան համար սրտչուած տեղը շհասնէին: Հոն էր որ աղատ էին հազարաւորներու հաշիւը մաքրելու իրենց հասկցած ձեւերով:

Հազիւ երեք օրուայ եկած էի մեր գիւղը, Տէմիր-ձիցի Հասան Աղան լսեր է: Եկաւ եւ գիտ քաջելով սկսաւ հայհայել. «Պատրաստ եղիր, այսօր վազը սատկելու համար: Ինչո՞ւ գիւղէն փախար»:

Պէտք էր ատկէց ալ փախչիլ: Ամէն կողմ մահը կ'իշխէր. պէտք է հոգիս սպատեմ. քարն ու հողը թշնամի են մեզի: Սողուններուն, միջատներուն երանի կու տայինք որ իրենց լնակարանը ունին: Ես ո՞ւր կրնայի երթալ: Յոյսի նշայլ մը անդամ չունիմ: Որոշեցի Բազնիք գիւղը երթալ: Այդտեղի Մէհմէտ բէկը ազնիւ մարդ էր, գիտ իր քովը առաւ: Պատահարար, ապահով տեղ մը ինկած էի: Կերակուրները ստատ, վրայ գլուխնիս մաքուր: Բէկը ազդեցիկ ըլլալուն համար, բռնուելու, սպաննուելու վտանգը չկար: Այս գիւղին մէջ եօթը տուն հայ եղած է: Զարդին սկիզբը, ինչպէս բոլոր գիւղերու մեծերուն, ոստիկանները նամակ տարին որ իրենց իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր հայերը ջարդեն, մեր այս բէկին ալ կը բերեն: Բէկը ազնիւ ու հայասէր ըլլալուն համար, նամակը կ'տոնէ քաղաք կ'երթայ, խորհե-

լով որ թերեւս յաջողի իր գիւղը կոտորածէն զերծ պահել: Բայց ի դուր: Ինքը թէեւ ազնիւ ու բարի, իր մայրը ճիշդ հակառակը, ոճրածին, դաժան, հայատեաց մըն էր: Մինչ իր տղան քաղաքը կ'աշխատի որ իր գիւղը ապատէ ջարդէն, այս հրէշ կինը իր ծառաներուն կը հըրաժայէ որ գիւղին հայ տղաքը հաւաքեն, սպաննեն: Եօթը տուն հայութենէն ութ հոգին կը բռնեն, Բաղնիք գիւղին սահմանին վրայ Սէփտէրէ ձորին եւ Փէրնա գետին բերանը կը սպաննեն: Սիմոն անուն մէկը կը փախչի, ծառայ մը ետեւէն կը վազէ, կը կրակէ, կապարը հակառակ ուղղութեամբ ե'երթայ քուրդի մը կը դպչի: Քուրդը կը սատկի: Բայց Սիմոն ալ կ'ազատի: (Սիմոնին տղան Վարդանը ողջ է եւ կը մնայ Հալէպ): Այս բէկին քով 27 հոգի հայ կը մնայինք, ինչ, երախայ, մեծ ու փոքր: Բէկին ծառաներէն Փազիլ կոչուած հրէշը, Բերրիի դերձակ Կարապետին կինը իրեն կը պահէ: Կինը ունէր զոյգ մը երկուրեակ մանչեր: Հինգ ամիս, անոնք, իր հասկցած ձեւով ծառայեցնելէ վերջ, իր թուրք կնոջ աղապականներուն ճշումին վրայ, մեր հրէշը, գիշեր մը, կինը եւ երկու երախաները կը տանի գիւղէն քարընկէց մը վար, կը խեղդէ, կը նետէ լիճը: Միւս օր բէկը անձամբ կը տեսնէ, Փազիլը կը կանչէ ու ծանր վիրաւորական խօսքերէ ետքը կ'աւելցրնէ. «Շո'ւտ, դնա լիճէն հանէ, տար տեղ մը թաղէ, եթէ ոչ քեզի կը սատկեցնեմ»: Այս զազանը կ'երթայ, դիակները կ'անհետացնէ:

Բէկը զրեթէ ամէն օր քաղաք կ'իջնէր: Գոտառիճ գիւղին բէկերը հայ մը կը հալածեն, մինչեւ մեր գիւղը կը բերեն: Բէկին մայրը պատուհանէն կը տեսնէ, հրաման կ'ընէ ծառաներուն որ երթան բռնեն այդ անհաւատը եւ սպաննեն: Հրամանը անմիջապէս կը կատար-

րեն : Իսկ հրէշ կիներ, հայը հալածող բէկերուն կը մեղ-
քընայ թէ «մէկ անհաւատի համար, խեղճ բէկեր, այդ-
չափ չարչարուիլ կ'արժէ՞ր» :

Ոստիկանները զիւղերը ինկած էին, թուրքերու եւ
քուրդերու շահուն համար պահուած քանի մը հայերն ալ
հաւաքած մաքրած էին : Կը պատահէր որ, շորս ստի-
կանով ծեր կին մը կամ փոքր տղայ մը առած՝ կ'երթա-
յին : Այնպէս կը հպարտանային այս գազանները որ
կարծէք մեծ հերոսութիւն մը բրած են : Մեր բէկը երբ
ասոնք տեսնէր, կ'ըսէր. «Աստուած իմ, ինչ օրերու հա-
սանք» :

Հայ մնացորդներու հաւաքումը երեք տարի տե-
ւեց, մինչեւ որ քէմալականութիւնը եկաւ ու քիչ մը
շունչ առինք : Ամէն անգամ որ ոստիկան մը տեսնէինք,
արիւննիս կը ցամփէր : Պէտք էր զգոյշ ըլլալ — զա՞շտն
եւ թէ տունը կամ անկողինն եւ, չես գիտեր թէ ե՞րբ
կամ ո՛ր ժաման պիտի բռնուիս : Ողջ մնացորդներս կէս
անգամալոյժ ու անասուն էինք զարձեր :

Եկաւ գարուն. մարտ ամսուայ սկիզբն էր : Հոյոց
ջարդէն հաղիւ 10 ամիս անցած էր, Տէրսիմցիները յար-
ձակեցան թուրքերուն վրայ : Նախ Մեծկերտ քաղաքը
դրաւեցին եւ սկսան յառաջանալ դէպի մեր կողմերը :
Լեռները ձիւն կար տակաւին : Թուրքերը եւ Սիւննի
քուրդերը սկսան փախչիլ : Մեր գազան գայմապամը որ
անդէն հայերը կոտորելու ատեն առիւծ էր կտրեր, հի-
մա ալ երկչոտ նապաստակի պէս հոս-հոն կը վազէր որ
մարդ չհետանայ եւ Տէրսիմին դիմադրեն : Մեր չըջանի
աղաներն ու բէկերն ալ կ'ուզէր համոզել, վստահեցնե-
լով թէ՛ ինքը Պարբերդ պիտի երթայ. թէ՛ շատ զօրք
պիտի բերէ եւայլն : Բէկերը նախ խօսք տուին, բայց
երբ դռնէն դուրս ելաւ մեր «ասլան»ը ձին հեծած, կինն

անգամ Բերրի ձգեց ու փախաւ : Մեր բէկը հրաման
ըրաւ որ այդ անասունին մտիկ չընեն ու ամէն մարդ իր
գլխուն ճարը նայի : Եւ սկսաւ բեռցնել կենդանիները :
Պէտք է գետէն անցնէին իրենց ապրանքները, մեր գիւղը
ձղէին, յետոյ Բալուի կողմերը զաղթելու համար :
Յոյսերնին գետին վրայ դրած էին, որ կրնայ բարձրա-
նալ գարնան, ու Տէրսիմցիները չեն կրնար անցնիլ : Եւ՝
չկրցան անցնիլ : Թուրքերն ու քուրդերը սկսան կարա-
ւաններով գալ հետու գիւղերէ . կ'անցնէին բէկին գիւղէն
ու կ'երթային շողէ : Շոն թէ եւ հայեր մնացած չէին,
բայց տունները լեցուն էին բարիքով : Անդադար կ'անձ-
րելէր : Թրքուհիները շարչաֆնին հաղած, տիղմին մէջ
կը թաղուէին, կ'ելլէին լալով . . . իրենց ապրանքն ալ
գետերուն բերանը թափած՝ շատեր, կիներն ու երախա-
ները լքելով, կը փախչէին :

Երբ Տէրսիմցիները մօտակայ լեռները գրաւեցին,
փախէն շատերը գետը նետուեցան : Գետը, Տէրսիմցին
ու սնձրէր, անոնց մուխը մարեցին :

Այլոս գիւղի Քէօսէն, հայերու սպաննութեան հըս-
կոյ, 50նոց ստտիկան էր : Բէկս կը պատմէ թէ երբ այս
գազանը հայոց արիւնոտ հալուստները իչուն բեռցու-
ցած իր խօնախին առջևէն կ'անցնի, ու երբ կը հարցնէ
թէ «Քէօսէ, այդ ի՞նչ է բեռցուցած կը տանիս», կը պո-
տասխանէ «Բէկս, կեաՎուրներուն հագուստներն է, տա-
նիմ որ տղաքս տաքուկ-տաքուկ հագնին ձմեռը» : Բէկը
կ'ազդարարէ որ «եթէ անգամ մըն այլ արիւնոտ զգեստ-
ներով բեռցուցած տանս առջևէն անցնիս, քեզի կը
սատկեցնեմ» :

Այս գազանը, Թիլցի Մէհմէտէն վերջը կու գար
իրրեւ մասնագէտ ջարդարար :

Մեր բէկը 18 ջորի ունէր . ջորեպանները գրեթէ

ամէնքն ալ Տէրսիմցի էին: Այդ օրը անոնք, երևք անգամ ապրանքը կրեցին: Հետեւեալ օրը, ամէնքն ալ միացան ըկկին դէմ թէ՛ «Բէկ, մենք քեզի չենք կրնար օլնել. մենք ալ մեր ընտանիքները ունինք»: Տէրսիմ կու գայ, իրարանցում կայ: Ամէնքն ալ զէնքերնին յանձնեցին ու զացին: Բէկին ձեռքերը ծոցը մնաց: Յուսահատեցաւ: Հայերուս մէջ մեծը, քսան տարեկան, Բերրիցի Սոսրով Նալպանտեանն էր որ կը քաջալերէր մեզ. «օր մը կ'ազատինք, լաւ վիճակ կ'ունենանք»: Այս լաւատես երիտասարդը մօտեցաւ բէկին ու ըսաւ. «Բէկ, մի յուսահատիք. դուք մեր կեանքը ազատեցիք, մենք ալ մինչև մահ ձեզի հետ ենք»: Բէկը սրտապնդուած՝ ըսաւ. «Տղաք, հայտէ՛, ձեզ տեսնեմ: Բեռցնենք ջորիները»: (Սոսրով Նալպանտեանը Ֆրանսա է):

Եւ քանի մը անգամով բոլոր կարասիները եւ պաշարին մեծ մասը կրեցինք Հողէ: Սոնախը բան չմնաց: Մինչդեռ միւս գիւղերու ազանները հազիւ մաս մը ապրանք կրցան փախցնել: Տէրսիմցիները կողոպտեցին մընացածը: Իսկ դետը բարձրանալով ճամբան անանցանելի դարձաւ:

Բէկերն ու աղաները հինգ-տասը ծառաներով, սպասուհիներով կը յոխորտային, բայց հիմա անոնց խաւնումները, կոնակնին բեռներ շալկած, ցեխերուն մէջ տապալակելով կու գային Բերրի, ուրկէ թուրքերը լեղապատու, հազիւ ինկան գետին միւս կողմը:

Այդ զիշեր քանի մը ընտանիք մէկ սենեակի մէջ անցուցին: Մաս մըն ալ դուրսը անձրեւին տակ մնացին ուր բէկ, աղա, խանութ, ծառայ ամէնքը հաւասար եղան: Մեր գիւղին դաշտը ոտք դնելու տեղ չկար: Իրենց եւ հայերէն կողոպտուած կենդանիներով լեցուն էր: Լալ, ալոռայ կճրտել: Այս էր օրուայ կացութիւնը:

Իսկ մեր Խոսրով Նալպանտեանը կը պատմէ թէ ինչ-պէ՛ս ազատուած էր ինքը :

«Հօրս, Ահարոն Նալպանտեանին եւ 80 հողի ուրիշ հայերու հետ, մեր թեւերը կապած, բանտէն հանեցին, տարին Հողէի ձորը: Թիլցի Ահմէտ, տասնըմէկ ոստիկաններով հրաման ըրաւ որ նստինք: Քուրդերը ամէն կողմէ մեզ պաշարած են, սուրերը օդին մէջ ճօճելով կը պոսան թէ «քիչ վերջ ձեզ պիտի մորթենք»: Թիլցի Մէհմէտ ոստիկաններուն հրաման ըրաւ որ վէնքերը լեցնեն եւ քուրդերն ալ պատրաստ ըլլան: Մենք կը սպասէինք մեր մահուան: Մէյ մըն ալ տեսանք Բերրիցի Լութֆի Չավուչը, որ քիչ դազան չէր, բէկին ձին հեծած հասաւ: Մէհմէտին հետ խօսելէ վերջ, Եկան ու իմ թեւերս քակեցին, յանձնեցին Չավուչին որ զիս բերաւ Բաղնիք, բէկին քով: Ու հազիւ քանի մը քայլ հեռացեր էինք, սկսան կրակել: Չարդը սկսած էր»: Ուրեմն, այս հայերուն դիակներն էին որ մեր զիւրի շուները կը բերէին մեր ածուններուն մէջ:

Խոսրովը եւ իր հայրը նալպանտէին: Բէկը, իր ձիովը՝ Լութֆին զրկեր էր որ զանոնք ազատէ: Բայց դազան Մէհմէտը մինակ դատակը կը թողու եւ հայրը կը սպաննէ: Գիշերը լուսցուցինք Հողէ: Առաւօտ, արդէն Տէրսիմցիները Բերրին գրաւեր էին: Թուրքերը վախնալով որ անոնք մի գուցէ դետն ալ անցնին, Հողէէն սկսան դաղթել Բալոււի կողմերը: Բէկիս քոյրը նոյն քաղաքի, Թիլք գիւղին, Թէֆիլ բէկին կինն էր: Իր ծառաները եւ ջորիները օգնութեան զրկեց բէկիս, եւ քանի մը անգամով ամբողջ ապրանքը Թիլք փոխադրեցին: Իսկ միւս թուրքերը կրցածնուն չափ ապրանք առնելով, մաս մը Բալու եւ մաս մըն ալ Խարբերդ գաղթեցին: Ինծի հետ նաեւ երկու հայ տղաք յատկացուցին որ բէկին կենդա-

նինները քշենք Բալու : Երկու քուրդ ալ՝ մեզի առաջնորդ եւ պաշտպան : Ելանք մեր գիւղին լեւները, ուրկէ Բերրիի եւ Չարսանճագի գիւղերը կը տեսնուին : Տէրսիմ-ցիները քաղաք, գիւղ կրակի տուած էին : Բէկերուն խօնախօնները բոցերու մէջ, կասապարական շէնքերը մեր՝ անմեղ հայերու արիւնին պէս կաս կարմիր էին : Ոչ թէ մեր գիւղը, այլ ամբողջ Չարսանճագի շրջանը կորսուեցաւ մեր աչքերէն :

Ահա այսպէս, իմ սիրելիներս եւ բոլոր հարապատաներս դո՛ւ տալով ու անոնց դիակները զետեղերքները անթոյգ լքելով, բաժնուեցանք մեր անմոտանալի ծննդավայրէն :

Ժամ մը քալելէ ետք, ինկանք Բալուի շրջանը ուր գիշերեցինք : Աստուտ, խելճ կենդանիները անօթի, նիհար, շեն կրնար քայլել : Չիտն կար տակաւին : Մէկ քանին ճամբան մնացին . Հոս պէտք է յիշեմ թէ զայմապամր երբ կինը ձցեց, Խարբերոյ դնաց որպէսզի զինուոր քերէ, շատերու պէս զայմապամին կինը կը վախճի Հոյկ, գիշերը կը մնայ ախոտի մը մէջ : Բալուցի Թէֆիլ բէկին մարդիկը, սրոնք եկած էին բէկին օգնելու, գիշերը այս կինը ախոտին մէջ կը գտնեն, հինգ հոգիով մինչեւ լոյս քովը կը մնան, ունեցած զարդեղէնները եւ հայերէն կողպատած 1600 ոսկին ալ կ'առնեն : Հետեւեալ օրը, այս կինը քալելով Բալու կը հասնի, անկից ալ Խարբերոյ, ամուսինին քով կ'երթայ : Լուր կու տան Խարբերոյի կասապարութեան, նաեւ՝ Բալու : Կր կանչեն Թէֆիլ բէկը որ մինչ այդ լար չունի եղեր այդ կողպուտէն : Թէֆիլ, իր կարդին, կը կանչէ իր մարդիկը, ինքն ալ զանոնք կը կողպատէ եւ կասապարութեան կ'իմացնէ թէ «այդ կինը սուտ կը խօսի . իմ մարդիկս նման կին մը չեն տեսած» :

Գողը գողէն գողացաւ, Աստուած տեսաւ զարմա-
ցաւ . . . :

Այդ օրը հաղիւ կէս ժամ քալեցինք: Ասուի մը քո-
վէն կ'անցնէինք, ընկերներէս մէկը ուզեց ջուր խմել,
մեզ ընկերացոյ քուրդը արզիւեց. «Մի խմեր, այդ ջու-
րին մէջ արիւն-թարախ խառնուած է, ըսաւ, քրոզՆեաւե-
քիչ վերը հայեր սպաննած են, անոնց դիակներուն տա-
կէն կ'անցնի այս ջուրը»: Գացինք տեսանք, պղտիկ ձոր
մըն էր ուր դիակները, փայտի սկս, իրարու վրայ դի-
պած էին: Եւ երկու չրգուհի այս դիակները կ'այրէին:
Մեր քուրդը հարցոյց թէ «Ինչո՞ւ կ'այրէք»: Ըսին.
«ՕրոզՆեաւե սակարճերը փոշխանայէ ետքը մենք անոնց
մէջէն կոծակ ու դրամ կը գտնենք»:

Այդ օրը հասանք Եարրմճա, որ հայ պիւղ մըն էր:
Գետին երկու կողմերու տուները ԹէՖիլ բէկին կը պատ-
կանէին: Բէկս իր ընտանիքը անցուց պետին միւս կղեր-
քի, իր փեսային քով. իսկ մեզի պատուիրեց որ մնանք
մուխթարին տունը, կենդանիները արածենք ու սպրինք
իրենց քով: Մնացինք: Մուխթարը ցեղով Զաղա էր:
Ունէր երկու հայ կին, մէկը նախկին ջարդին պահեր էր,
միւսն ալ՝ վերջինէն: Երկրորդը Եարրմճա պիւղի տէր-
տէրին հարսն էր: Տէր հայրը ողջ է եւ Հալէպ կը մնայ:

Հոս, բաւական հայեր ազատած էին, ըլլայ բէկե-
րուն, ըլլայ Մուխթարին հաշոյն: Քանիներն ալ կնու-
թեան տաած էին: Մօտ յիսուն հոգի, ութը տարիքոտ
այրերով միասին:

Օր մը, երկու քուրդ ընկերներուս հետ էի, հե-
տուէն պէնքի ձայներ լսեցինք: Ըսին թէ բէկերը եկեր
բայ կ'որսան: Հազուստներս հանեցի մտայ գետը լողա-
լու համար: Մարմինս թաղուեցաւ դիակներու մէջ:
Մազերը ջուրին երեսը փոռած, պետին հոսանքն ի վար

կը քշուին: Շուտ մը դուրս թռայ սոսկումով, լաթերս հագայ: Քուրդերը ոչ թէ բազ կ'որսային, այլ 13 հայ սպաննած եւ գետը նետած էին: Բալուի կողմերն ալ 15 օրը անգամ մը, ոստիկանները հայ փնտուելու կ'ելլէին: Գետեղերքը բնակող քուրդերը տարի մը վերջը, պիտ մըն ալ ըրին եւ Բալու քաղաքին կամուրջը հայերու հռչակաւոր սպանդանոցը դարձաւ: Էրզրումէն, Քղիէն, Երզնկայէն եւ Բալուի շրջաններէն հայեր կը հաւաքեն, եկեղեցին կը լեցնեն, դիշերը կը հանեն, կը տանին կամուրջ, ուր երկու կողմերը ոստիկաններ կեցած, հայերը կը քշեն կամուրջին վրայ եւ Զապաներուն կը յանձնեն որ ջարդեն: Շատերը այս տեսարանէն սարսափած եւ գիտնալով որ կարգը իրենց պիտի դայ, կամուրջէն գետը կը նետուին, խեղդուելու համար: Այս ալ կը տեսէ երկու շաբաթ: Ամէն դիշեր ջարդ: Առաւօտները, կառավարութիւնը մարդ կը ղրկէ, կամուրջին վրայի լծացած արիւնները լուալ-մաքելու համար:

Ու սպանդը կը շարունակուի, մինչեւ որ հայ մարդ չմնայ:

Քուրդերը կը կասկածին թէ անոնք որ իրենք դիրենք դետը նետեցին, ուրեմն դրամ ունէին, կողոպտուած չէին: Մէկ ժամուայ ճամբու երկայնքին, գրեթէ ամէն մէկ քայլի դիակ մը կար. կամ թաղուած աւազին մէջ, կամ ծնօտ մը միայն, թեւ մը, տոք մը դուրս ցրցուած: Այս գաղանները դիակները դուրս կը հանէին եւ դրամ կը փնտռէին անոնց վրայ:

Հայոց ջարդէն տարի ու կէս ետքը, թրքական չորրորդ բանակը եկաւ, վաթսուն հազար զինուորներով: Առաջ հրամանատարը Իզգէթ փաշան էր. տեղը եկաւ գաղաններուն գազանը՝ Ալի Իհսան փաշան: Կեդրոնը Բալուի Սաքրաթ գիւղն էր: Այս զինուորները ցրուած էին

Մեծկերտ, Բալու, Բերրիի եւ Խարրերդի շրջանները, ուր ազատ կը գործէին եւ կատարեալ փորձանք մըն էին այդ շրջաններու թուրքին ու քուրդին: Արգելող մը չկար: Ինչ կենդանի որ ձեռքերնին անցնէր՝ կը քչէին, կը տանէին: Ամէն օր գիւղի մը նախիրը կը տանէին: Ինչ սան փաշան գիտէր թէ ի՛նչ կ'ընէր: Ձէ՞ որ այդ շրջանները քուրդեր էին. չէ՞ որ իրենք կ'ըսէին «Տայը ջարդելէ վերջ, կարգը քուրդերու պիտի գայ»: «Քիմ քի տիր ԼՕ', քիմ քի տիր ԾՕ', քիտիլէնէք»: Բայց անբան քուրդերը ասիկա չէին ըմբռնած: Իրենց ձեռքերով հայերը կացի-նահար ըրին, հիմա կարգը իրենցն էր:

Ձինւորները օր ցերեկով կը մտնէին քուրդի տուները, կը կողոպտէին, կը բռնաբարէին, պատիժ չկար: Սաքրաթ գիւղը, չորս տեղ կախաղան կար, շաքաթ չէր անցներ որ հինդ-տասը հայ եւ քուրդ չկախուէին, չնչին յանցանքով մը: Եարրամճա գիւղէն ութ հայեր բռնեցին. անտնցմէ վեցը կախեցին, երկուքը փոքր ըլլալուն համար սպատ ձգեցին: Այդ ազատուածներէն մէկը հիմա Բրովիտէնս է, Յարութիւն Ջընկլիկեան: Կենդանիներուն մէջ հիւանդութիւն մը ինկաւ, հարիւրին իննըսունը մեռան, նաեւ անօթութենէ: Արտը վարող եզ չմնաց: Երիտասարդները բոլորը գինւոր տարին: Միւս կողմէն ալ կասապարութիւնը կը կողոպտէր: Յղի կիներն անզամ ուտելիք չալկած, ծապաղջուր, գինւորին կը տանէին: Տեղացիներուն անօթութիւնը իրենց չբաւեց, միւսին առջեւէն փախչող գաղթականներ ալ եկան անօթի: Սկսաւ գողութիւնը: Օր ցերեկով կը յարձակէին եւ գիւղերը աւարի կու տային: Արդէն հայ գիւղերը աւերակ էին, հիմա քուրդ գիւղերը միեւնոյն վիճակին հասան: Այս գաղթականները որչափ որ արիւնարբու՝ այնչափ ալ տգէտ էին: Միւս չէր մնացած իրենց բնակարան-

ներուն մէջ : Ու գերանները կտտրելէ վերջ, տունին տակը կը կը մնային, կը մեռնէին : Իրենց շրջանները ծառ չգտնուելուն, ծառը ելլել չէին զիտեր : Հետեւաբար, երբ ծառին կոճղը բարակ ըլլար, կը կտրէին որ ծառը շրջի եւ իրենք կարենան պտուղը քաղել եւ ուտել : Այնպէս ըրին որ մէկ ծառ կամ այգիի որթ կանգուն չմնաց . եւ ջարդեցին, վառեցին : Օրական հարիւրներով կը մեռնէին, մեծ մասամբ անօթութենէն : Շատ տեղեր դիակներ անթաղ կը մնային : Տեղացի քուրդերը մեղի կ'ըսէին . «Երանի ձեր հայերուն որ կուշտ փոքով ու հացը կոնակնին կապած մեռան : Իսկ մենք անօթի մնալով կը մեռնինք» :

Ես թէ եւ այլեւս Աստուծոյ չէի հաւատար, տեսնելով հայոցս այդ զուլումները, բայց մտքովս կը իւր-նէի թէ «Աստուած գիտէ՛ ի՛նչ կ'ընէ» :

Ալի Իհսան փաշան հոտ շատ աւերներ գործեց : Իմ աղբականս Օհաննէս Զուրնաճեանը, որ Բաշազանք գիւղն էր, ան ալ բերին Սաքրաթ, կախեցին : Թուրքն ու քուրդը կ'ըսէին թէ «Այս փաշան հայ է : Անունը Ալի Իհսանն է, այլ Ալեքսան է . անոր համար թուրքն ու քուրդը կը կախէ» :

Երկու տարի հոտ կեցաւ, զնաց ճակատ : Երեք ամիս յետոյ փախաւ Տիարպէքիր :

Օր մը, մեր կեցած գիւղէն կէս ժամ հեռու Նոր-Գիւղ տարած էի կենդանիները, հայ կին մը տեսայ զոր բոշա մը կնութեան առած էր : Մեր կողմերէն էր : Պտտմեց թէ մեր շրջանի կարաւանը, երեք օրէն հասաւ Եւրոմճա գիւղին դիմացի Խարապա գիւղը : Մեծ մայրս ալ միասին է եղեր, որ կը յոգնի ու չի կրնար փախչիլ : Ոստիկան մը, իւեղճ մեծ մայրս յիսուն մեթր բարձրութենէ մը վար կը նետէ ըսելով . «Ինծի համբանքով չտուին

եալ՝ : Ու իմ սիրելի մեծ մայրիկիս մարմինը ջախջախուելով կը հասնի գետը :

Հիմա կը յիշեմ, իմ անուշ մեծ մայրիկս, ջարդէն առաջ, երբ երկու առիւծ դաւակներ, Սարգիսն ու Համարձուժը մեռան, կու լայիր ու կ'ըսէիր. «Նս ինչո՞ւ չմեռայ տղոցս տեղը : Կ'երեւայ շատ ցաւեր պիտի տեսնեմ տակաւին» :

Այս՝, մեծ մայր իմ, պէտք էր որ ողջ մնայիր որ մաշած մարմնովդ, երեք օր ստիկաններու խորազաններուն տակ քալելէ ետքը, ստտազանքէն քամուած երակներուդ մէջ քանի մը կաթիլ արիւժովդ ալ՝ Մըղարա գիւղին քարերը ներկէիր :

Այժմ ննջէ հանդիստ, անմոռանալի մեծ մայր ու թող խայտայ հոգիդ որ թոսնիկներդ Տիգրսանն ու Արմէնը, ընտանիքի դաւակներու տէր ելած, Մարոյեան օճախը վատ կը պահեն : Եւ քու բոլոր սիրելիներուդ հետ ամբողջ հայ ազգը կ'օրհնէ անմահ յիշատակդ :

Քանի մը անգամ անցայ գետին միւս կողմը, յուշուած՝ քարերը կը շօշափէի. արդեօ՞ք մեծ մայրիկիս մարմինը ասոնց դպած է կ'ըսէի ու կու լայիր :

Գիւղին տղաքը կը պատմէին. «Բայու քաղաքէն երեսուն հայ երախայ կը բերեն կասքով — հինգէն տասր տարեկան — եւ մեծ մօրս սպաննուած տեղը կը տանին աւ գետին մէջ կը շրջեն : Տղաքը ամբողջ կը խեղդուին» :

Ուրիշ օր մը, երկու ստիկան կու գան Եարրմճա, տասներչորս տարեկան հայ տղայ մը կը բռնեն, կը տանին, գիշերը մինչեւ լոյս կը լլկեն : Կ'ըլլայ ստաւօտ. տղան քաշքշելով կը տանին ծառի մը տակ կը նետեն ուր կը մնայ օրերով : Յետոյք որ դուրս թափած էր... որդ կ'իյնայ ու ազան կը մեռնի :

Մանօթներս ինծի կ'ըսեն թէ «ինչո՞ւ Աստուծոյ չես հաւատար» :

Հաւատացողին բարի վայելում : Իսկ եթէ մենք եւ թուրքերը զատ զատ աստուածներ աւնինք եւ թուրքին Աստուածը աւելի զօրաւոր է, ատոր ալ ըսելիք չունիմ :

Հիմա պատմեմ ինչ որ այս գիւղի տղոցմէ լսեցի . «ԹէՖիլ բէկը, իր գիւղի հայերը կոտորելէ վերջ, Արամ անուն մէկուն հետ, անձնական հաշիւ ունի իրր թէ, գիւղերը կը տանի հեռուն, իր երկու ծառաներուն կը հրամայէ կապել ձեռքն ու ոտքը Արամին եւ կը պատուիրէ չըլլա՛յ գլուխին զարնեն որ շուտ մեռնի : Մեծելով ան ալ կը մեռցնեն, կը ձգեն :

Նոյն գիւղէն Չապա մը հայ կին մը կը պահէ : Կինը ունի մէկ տարեկան աղջիկ մը : Այս պահանը, քանի մը ամիս ետքը, կնոջ ձեռքէն շոնի կ'առնէ երախան, կը տանի գիւղէն քիչ հեռուն, ծառի մը կոճղին մէջ կը խոթէ գլուխը ու ոտքերը վեր՝ ծառին կը կապէ, կը դառնայ տուն : Խեղճ կինը, սրտին ցաւէն, մինչեւ լոյս քանի մը անպամ կը նուաղի : Հետեւեալ օրը, Չապան, կինը առած արտը աշխատելու կը տանի ու ճիշտ ծառին քովէն կ'անցրնէ : Մայրը Պը լսէ երախային ձայնը, դարձեալ կը նուաղի : Չապան, հայ մօրը մաղերէն բռնած, քաշքշելով կը տանի արտը : Պատահամար, ԹէՖիլ բէկին եղբորորդին անկէ կ'անցնի, երախայի մը ձայնը կը լսէ, քննութեամբ կը գտնէ ոճիրին հեղիակը : Շատ կ'աշխատին, չեն կրնար երախան հանել ատկէ : Կոճղը կտրել կու տայ ու երախան կ'առնէ : Հայ կինն ալ կ'առնէ Չապային ձեռքէն եւ գինքն ալ այնչափ կը ծեծէ որ տասը օր վերջ կը սատկի : Իսկ մայր ու զաւակ, մինչեւ վերջը ողջ առուղջ, բէկին քով կը մնային :

Այսպէս շարունակելով իրենց զարհուրելի ոճիրը,

-Չհրաք թվ Եմգղմարդվն մա ղվմմ ղտրոմչ Խսղհմգթմթ
րգ ղտից Եմգղտտոո ԼսաղԳ : ղվհմտտ մի րա ղվհեուսաղ
մի հտթխաճ ճտտող Լոմի վթոզտտնղթ ' ղտիցմտա 06 ւվ
-տչ ' մսաղվն ղտրմղն ոմաճ : ղվհ'ոթ մի նմաթ ԸI րչ Չհր
-սե նԼսե րսիմղ , ճոմն Լոմի մր վԼոտ ղտիղ ' մթոզտտ
-ղմթ ճղր ղչղրրլ : մմգղթոզտտնղթ ծաղ հրեռ'աղլ : եղ'րա
մգրոթ մթեղտ ղսամղղմարդվճ : մոթմղղի տտիտոջ ' տեղս
միտղտմ ղհնմղմմոթ ' միջոմտղի մմղղչհրսե ' մր մ0

: ղտեղր!

' ղտեղրսեմոճ . ովրտ ևղվ: եղ'րՏ : ղվհլտթ մմղղ
-նսղսղր մա մտի' րա Լոմի ղսամղղնլլ : ղվհղսղր մի իսմ
-ղղմւմմոչ ղտիտմո ' հրեռ'ի ումր Լո ղղղվթխթոզլլ : ղվղ
-մղղչր տիղղլ տսղլսֆ : ղվհ ղմղղջոմլմի ղչ'րթստ ղվո
-րսվ ծղսմա ' ղվԼոի մղղիտվն մոթոչղտ ' ճհր ղվտճտե
վթվղղնմոթ' ' սոթ ղվեւվե ոԼլ : հղեղր մի ' հեմտտ մի
մր թղհն ղվոԼսե ' ղսամղղրսմտտե մաղտ Խստղտրվն'
մր վեոմն նմաթ ' տոտաղլ : Լոչջ մի ոԼս րղղղլր ղչմ
-ղրտե վղղմոտմոտ ' մղղի ջնղթ : հտղղ մի ճհր ղվոսի վթ
-վմթ ' ճողսմ ղչմղթստ րա հթեղջ մի ղվոԼսե հղմտե մի
Խսչոմ ' մմղղվե ' մր մո ' ճմղի հղղեղԼոտաղ րղ հղ'չտե
վմտա րսիմղ մղղի Լոչ մվ միհր ղվղտտե Լո ոսչ

: ճհր վրստղ իվստոչ

հհր մթմվն րղ մաթտր մմաճ ' տտտ մեւստե : մչ տղտմ
-մն ղտիտիոմ մա ' մր Լրվֆ : րեղրսմնտղսի Չվրտնմմ
-տո ' ոիհմ թվ ' ԼսաղԳ : մչ ճտեղր րղ մչ ղսչ ղտոլտղ
' ղվՇ26I ոտղտսղչ թվ րղղղլլ : հմղմ մի ղԼողոԼ միվտեե
ոԼո ղտճտտոսլլ : հճճ մի մթտի , ճտեի ղվիտվն մմոթ
մր իվիղտր րա ղղ հմղր մմղղիտվն մա հղողտ մի ' վղեւտղ
ղչմրոջ նԼո տճտթոտաղլ ղտտաղ ղվիհմ ղստոտտտ
նմամիմղ : Խսղվեռի ղղմստսի մի Լոմի ղվղտրչտո վե
-ւվե թղղթ րղ ղղմղմ մի մր ղտրոմտի րսմղղղի 0ԸI ղչվնֆ

ներս ալ բռնեն եւ կառքին լծեն : Սկսայ լալ : Մինչդեռ
այդ զազանը գերմանացի է եղեր : Ուրիշի միջոցաւ լա-
լուս պատճառը հարցուց : Ըսի . « այս զոմէշները մայր
են . հիմա ձագերը կը սպասեն անօթի » :

Հրաման ըրաւ որ ազատ ձգեն : Կառքին լծուած
քուրդերն ալ արձակեցին եւ մօտակայ գիւղէ մը ուրիշ-
ներ բռնեցին : Ազատուած քուրդերը Ալճուլլիցի էին ,
եկան ինձմէ հաց ուզեցին , շունէի :

« Կը տեսնէ՛ք , ըսին , դուք հայերդ ձեր յոյսը քրիս-
տոնեայ աղցերուն վրայ դրած էք : Տեսա՞ր այս մեծ
նշաններով մարդը , գերման է եւ անունն ալ Ֆօն Զան-
տէրս է եղեր » :

Գերմանացին , ճամբու ընթացքին , դէշ հոտ մը
զգաց եւ « ի՞նչ հոտ է » հարցուց : « Հոս Խարբերդի հայե-
րը սպաննուած են » ըսինք :

Յատաշացաւ ու իր աչքերովը տեսաւ դիակները ,
որոնք փայտի պէս իրարու վրայ դիպուած էին : Իր գոր-
ծիքովը լուսանկարեց : Ու դարձաւ թուրք սպային .
« Շատ լաւ էք բրեր , սպաններ էք , ըսաւ : Բայց բան մը
որ սխալ բրած էք , անթաղ ձգեր էք : Քուլէուայէ կը բռն-
ուիք , կը մեռնիք : Մեղք չէ՞ ձեզի » :

1922ին , Կուլիշկերտցի երկու հայ տղաքներ միա-
սին կ'որոշեն Խարբերդ , որբանոցը երթալ : Խոնախալ-
մազ գիւղին մօտիկ , երկու ոստիկանի կը հանդիպին :
Տղոց մէկը կը փախչի : Միւսը , 15 տարեկան , կը բռնեն ,
կը լլկեն ու հոն կը ձգեն , ուր անօթի եւ ցաւերուն
սաստկութենէն կը մեռնի :

Իմ գիւղացի , Հաճի Մասրուպին 15 տարեկան աղ-
ջիկը , Եղսան , Բալուցի ոստիկան մը կարաւանէն կը
դատէ , կը յանձնէ քրդուհիի մը որ վերադարձին ստնէ :
Քանի մը օր վերջ , հինգ ուրիշ ոստիկաններ կու գան ,

րոնի այս ազջիկը կ'առնեն քրդուհիին ձեռքէն, կը պըղծեն մինչև լոյս, եւ բորբոքովին մերկ, կը նետեն թրիքին փոսին մէջ, ուր կը մնայ զգայազիրկ: Կինը առաւօտ կ'երթայ, տուն կը բերէ, վրան զլուխը կը մաքրէ: Ի վերջոյ ոստիկանը կու գայ կը տանի:

Այս մարդը ունէր իր քով երկու հայ ազջիկ ու նաև

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳ

Երեւանի կերպասի վաճառատունը

երկու հայ մանչ: Անոնցմէ մէկը Հափլնցի էր: Կը փախչի: Այս զապանը ետեւէն կ'երթայ ձիով, կը բռնէ, ահանջը կը կտրէ: Ես այս տղան աչքովս տեսայ Հարրունք գիւղին մէջ: Իսկ մեր գիւղացի ազջիկը երեք տարի հոտ մնալէ յետոյ, փախաւ գնաց Խարբերդի որբանոցը:

Մէկզմէկ ղերպանցոյ հրէշներէն էր Բալուցի ոստիկան մը որ շարունակ մեր բէկին խօսախը կու գար:

Այս լիրբը, շատ գոհունակ սրտով հետեւեալը պատմեց .

«Հսկայ կարաւան մըն էր որ կը տանէինք Երզրումէն, Երզնկայէն եւ Քլիէն: Ասոնց մէջ, ամէնէն սիրունները Երզնկայիներն էին: Գրեթէ ամէն գիշեր երեք թարմ աղջիկներ կ'ունենայինք... հասանք Սեպէրէկի մօտերը: Մեր Չավուչը հայ կնոջ մը աղջիկը ուղեց այդ գիշերուան համար... Ինչ որ ըրին, անկարելի եղաւ. մայրը չտուաւ: Քուրդերը շարունակ, անօթի գայլերու պէս կարաւանին երկու կողմերէն կը քալէին: Չավուչը, այդ աղջիկը բռնի առաւ մօրը ձեռքէն, կանչեց քուրդերն ու ըսաւ . «Եթէ դուք ամէնքդ ալ այս աղջիկը բռնաբարէք, ձեզի կը թողում սր կարաւանը կողոպտէք»: Քուրդերը, 35 հոգի, տարին աղջիկը քիչ հեռուն, շեմ պիտեր թէ քանի՞ հոգի... Որովհետեւ, քուրդերը ժամ մը վերջը եկան այսպէս սրտացին. «Չավուչ աղա, ասիկա մեռաւ, եթէ ուրիշ մը կայ, զրկէ որովհետեւ շատերուս բերանը բան...»:

«Սառթ» կեաւուր կինը երբ լսեց որ աղջիկը մեռաւ, թոյն ունի եղեր քովը, բերանը դրաւ ու երկու ժամ ետքը ինքն ալ մեռաւ:

Չավուչը խօսքը յարպեց: Թող տուաւ որ մտնեն կարաւանին մէջ: Աստուած վկայ, բոլորը մերկացուցին եւ շատ աղջիկներ ալ տարին: Քիչ մը մեր բնուր թեթեւցաւ»:

Բալուի գիւղերէն, Օխուի մէջ, թուրք մը իր հայ կինը կը մերկացնէ, գլխիվայր ծառին կը կախէ, կը մեռցնէ:

Ըլլայ Չարսանճագի, ըլլայ Բալուի շրջանները, վանք կամ եկեղեցի մէկ հատ կանգուն չկար: Իսկ անոնք որ չէին կրցած փլցնել, կամ ախտո շինած էին կամ մարագ: Մեր կողմերը կար նաեւ Գոտառիճի համբաւաւոր

եկեղեցին ուր, ամէն օր մատաղ կը մորթուէր: Գիւղին Շոքէթ բէկը զայն քանդած էր: Միայն խորանը, քանդել անկարելի ըլլալուն, արտաքնոց շինած էր: Կ'ըսէին թէ աւետարանն ալ ծակեր, կախեր է պատէն վար եւ ամէն անգամ որ հոն մտնէ, թերթիկ մը կը փրցնէ ու կը...

Խաչելու թեան քարն ալ, հոն, ոտքերուն տակը դըրած էր:

Երբ ես, քուրդի մը հետ Շիւք գիւղի ջաղացքը գացի, ճամբան, այս շանը հիւր եղանք, հոտ աչքովս տեսայ որ մեր քաղաքի եկեղեցիին զգեստները թօփալ Արիֆ կոչուած շունը կողոպտած էր: Վարագոյրը թու թի «չարչաֆ» շինած էր, մնացած մասն ալ իր լակոտներուն հագուստ: Իսկ որքան հատակոտոր կին, երախայ որ ազատած էին, իրենց գործին համար, վերջին երեք տարուան ընթացքին, զանազան պատրուակներով, անոնք ալ մաքրեցին, հանդստացան:

Ահա այսպէս, մէկը միւսէն սարսափելի, մէկը միւսէն դարհուրելի, աննկարազրելի եւ անհաւատալի Գողդոթա մըն է զոր ասրեցաւ մեր հայութիւնը:

Մ. Ն. Ամբրիկա, 1951

ՍՐԲՈՒՇԻ ԽՇՏՐԵԱՆ

Մնած եմ Քղի Առէք գիւղը 1891ին : Երեք քոյր եւ
Եղբայր մը ունէի : Մեծցանք որրի պէս , հայրս , մայրս
Պալիս էին : Սորվեցայ գիւղիս դպրոցը : 14 տարեկանիս
հօրաքոյրս գիս ամուսնացուց : Ամուսնութեանս առաջին
տարին կրկին դպրոցս շարունակեցի : 18 տարեկանիս 2
զաւկի մայր էի : Ամուսինս Հայկ Ուլտրեան , Ամերիկա
Եկաւ 1919ին , նոյնպէս Եղբայրս Մաթոս Զիչէքեան :
Մեր գիւղը ունէր 250 տուն զուտ հայ , մէկ տուն թուրք :
Զրազուսնիս հսկայործութիւն եւ անասնապահութիւն
էր , կային արհեստաւորներ :

Քղի քասապան մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութիւն
ունէր մեր գիւղէն քալելով : Մեր առեւտուրը փոխանա-
կութիւնով կ'ըլլար քան թէ դրամով : Քաղաքացին ապ-
րանք կու տար գիւղացիին եւ փոխարժէքը կը ստանար
ցորեն , ոչխար , փայտ , կաշի , եւն . :

Մեր գիւղը իր պատմութեան մէջ թալան , կստու-
րած չէր տեսած , թէեւ քուրդ ու տաճիկ բէկերը , ամի-
րաներն ու աղաները շատ փորձեր կատարած էին : Մեր
գիւղը ունէր երկու եկեղեցի : Մեծը՝ Ս . Յովհաննէս ,
չատ շքեղ էր : Իսկ միւսը , Ս . Գէորգը , ուխտատեղի էր
գիւղէն կէս մղոն հեռու :

Տէր Տաճատ քահանայ Ռէյիսեանը իր կոչումին
նուիրուած էր , իսկ Տէր Սուրէն Մելիգոնեանը յեղափո-
խական յայտնի կազմակերպիչ եւ աղգային անձնուէր
դործիչ մըն էր , որ այդ պատճառաւ ալ քահանայ ձեռ-
նադրեցին որպէսդի հետապնդումէ մասամբ ազատի եւ
կարենայ իր սիրած գործին օգտակար ըլլալ : Մեր գիւղը

ունէր երկու դպրոց . աղջկանց եւ տղայոց եւ երկու գըրտոյարան :

1914ին սկսաւ զինտորագրութիւնը : Կառավարութիւնը հայերուն համար զինտորական տուրք կ'աւանդէր : Աժէն ծնողք իր զաւակը փրկելու համար կը ծախէր իր ունեցած արժէքատուր իրերը շատ ածան դնով : Հաւաքեցին բեռնակիր կենդանիները , էրզրում ապամտթերք փոխադրելու պատրաստով : 1914 սեպտեմբեր ամսին մեր զիւլը դէպի Կարին զինտուր փոխադրելու կեդրոն բրին , եկեղեցին , դպրոցները , գրողարանները դրաւեցին : Բացի սպաներէ , պարզ զինտուր ոչ զէնք կը կրէր , ոչ համազգեստ : Աստիք հաւաքած բերած էին իրենց պարծի տեղէն , դաշտէն ու արտէն : Թուրքերը եւ քուրդերը տրեխով էին կամ բոպիկ : Հայերը կոկիկ էին եւ գիւղացիները կ'օգնէին , կը խնամէին զիրենք :

1914 սեպտեմբերէն մինչեւ 1915 մայիս , զինտորին ամբողջ պարէնը զիւղացին հողաց : Տաժանելի աշուն մը եւ ձմեռ մը անցուցինք , եկաւ արիւնտոս դարունը : Քզի քաղաքի շրջակայ հայ զիւղերը որ կէս առ կէս քուրդ ու թուրք էին , սկսան թալանի , խուճապի մատնելով հայերը : Մեր զիւղի զինտորական մարմինը յաւ կը վարուէր մինչեւ մայիս 28ը : Այդ իրիկունը գիւղին մեծերը կանչելով հաղորդած էին թէ « Հայերը պիտի աքսորուին , բայց ձեր զիւղը չորս ամիս եւս պիտի մնայ : Պիտի քաղէք ամբողջ հունձքը զինտորին համար » : Յաջորդօրը կանչեցին Թաղոս աղա Եղնոեանը , ծեծեցին եւ չարչարեցին , պահանջելով գիւղին զէնքերը :

Մեր տունը գրաւուած թաղամասին մէջ էր , գացինք մեր հօրեղոր տունը : Հինգ հոգի մենք էինք , ամուսնոյս հայրը , Գալուստ Որտրեան , տագրս Յով-

հաննէս՝ 12 տարեկան, զաւակներս Արշալոյս եւ Փառանձեմ, առաջինը ութը, վերջինը վեց տարեկան:

Եղբօրս տան անդամները՝ Նշան՝ 40 տարեկան, Էմբան՝ 20, Մամբրէ՝ 14, Աշոտ՝ 13, Յարութիւն՝ 5, Արամ՝ 4, Փայլակ՝ 3, Նշանի կինը՝ 35 տարեկան, Կիւլլի եւ Լուսիկ՝ 26 եւ 25 տարեկան: Ասոնց ամուսինները, նոյնպէս իմ ամուսինս Հայկ, Լեւոն եւ Պորէն Պըտրեաններ Ամերիկա էին:

Մայիս 30ի առաւօտն էր: Գիւղը ոչ մէկ զէնք չյանձնեց: Հովիւները իրենց հօտերը արածելու կը տանէին սովորականին պէս:

Յանկարծ դիւզը պաշարեցին երկու հարիւր պինուած հեծելազօրք եւ հրամայեցին չորս ժամէն ճամբայ ելլել: Ամէն տուն կով մը մորթեց տրեխ կարելու համար: Կիները հաց թխեցին, կովերուն վրայ բեռցուցին եւ ճամբայ ելանք: Բաժնուեցանք մեր շատ սիրելի ծննդավայրէն, լաց, կոծ, աղօթք, սուգ ու շիւան, Սուրէն քահանան իր ձիով անհետացած էր, պատուիրելով իր կնոջ եւ աղջկան որ երեք օրուան պաշար առնեն եւ երբ հասնին Եփրատ գետը, ինքզինքնին ջուրը նետեն:

Մեր կարաւանին հսկողը Հողաս պիւղի ամիրին տղան Հիւմին էր: Առաջին օրը մեկ տարին մինչեւ Գայլ գետը, ուր տեսանք մեր քաղաքի երկրորդ կարաւանը: Նստած էին արտերուն մէջ, ոչ մէկ տղամարդ չկար իրենց հետ, բոլորը երկու օր առաջ հաւաքած տարած էին: Երկու կարաւանները իրարմէ կէս մղոն հեռու էին եւ չէին թողուր որ մօտենանք:

Այդտեղ սպաննեցին Թադոս Եղնոյեանը, որդին Արամը, մեծ տղան Գառնիկը եւ Տաճատ քահանան:

Դահիճները Քղեցի ծանօթ թուրքեր էին:

Երկրորդ օրը, մայիս 30, աւերակ հայ դիւղերէ ան-

ցանք, որոնց մէջ Պուրս մեծ գիւղը զոր վառած էին : Մեր ճամբուն վրայ տեսանք դիակներ, որոնք Պուրս գիւղի երիտասարդներն էին, զէնքով դիմադրած էին քուրդ եւ թուրք խուժանին եւ կոտելով հերոսաբար ինկած :

Այդ օրը հասանք Չոպուռա-Մորի ըսուած խորունկ կիրճ մը, ուր մեզմէ դրամ պահանջեցին ժանտարմաները : Հասանք Լըխան որ մեր տղամարդոց գերեզմանը եղաւ : Բալու եւ Լըխան իրարմէ մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունէին : Կարաւանին հսկիչը շրջակայ քուրդերն ու թուրքերը կազմակերպած էր ստաջուց : Դահիճները գինուած էին կացինով, երկաթներով եւ քարերով : Կը զարնէին մինչեւ որ դժբախտ զահին աննկարագրելի դալարումները դադրէին : Հրամայուած էր միմիայն փախուստի դիմողին զնդակ արձակել : Անզէն ժողովուրդին առջև ամենաքոստո թուրքը առիւծ կտրած էր :

Մեր կարաւանի բեռերը, թանկագին իրեզնները, եւ տասնըհինգ գիւղի եւ քաղաքի բնակչութեան սնթիւ հարստութիւնը մնաց դիակներով ծածկուած Լըխանի մէջ : Մեր գիւղէն երկու քոյրեր եւ երեք ընտանիք, մեծ թէ փոքր, ինքզինքնին յանձնեցին Եփրատ գետի ալիքներուն : Մեր քաղաքի առաջին կարաւանն ալ հոն էր, Բալուի բերդին ետեւը : Ոչ մէկ տղամարդ չկար իրենց մէջ : Լըխանի սարսափելի կոտորածէն մի քանի տղամարդ ազատուած էին : Բալուի դայմագամը ձին հեծած եկաւ կարաւանը քննեց ու հեռացաւ : Յետոյ ժանտարմաները սկսան հաւաքել մնացած տղամարդիկը : Չորս օր մնացինք Եփրատի եզերքը առանց պատահ մը հացի, գետին ջուրն ալ արիւն էր : Բոլոր տղամարդիկը չորս օրուան մէջ վերջացուցին, կամուրջին տակ սպաննելով, մարմինները բաժան բաժան ընելով, կը նետէին ջուրը :

Մենք կը նայէինք ապուշի պէս, քար ու անտարբեր, կը տեսնէինք գլուխներ, ոտքեր, բազուկներ: Արցունքնիս քարացած էր: Շատ երախաներ մեռան անօթութենէ: Հինգերորդ օրը մեզի ճամբայ հանեցին, կամուրջէն անցանք, ուղիղ ճանապարհով չէին տաներ, սարերն ու քարերը զարնելով մեզ իջեցուցին շատ նեղ, խորունկ կիրճի մը մէջ. Պախըր Մատէն: Ջուր չկար այդ խորունկ ճորը: Երախաներ կը ցամքէին իրենց մօր գիրկը սովէն եւ ծարաւէն: Ապրելու յոյսը կորած էր, բայց իմ մտքէս անպամ չէր անցներ մեռնիլը: Փոքրիկ զաւակս չալակէս վար չէի դներ, ութը տարեկան զաւակս մէկ փէչս բռնած, 12 տարեկան տագրս Յովհաննէսը միւս փէչս, կը քալէինք կարաւանին մէջտեղէն, որովհետեւ ետ մնալը վտանգաւոր էր, նոյնպէս առաջը: Հասանք Տիգրանակերտ քաղաքէն դուրս: Այդ տեղի ջուրը շատ գէշ էր, աղի, լեղի: Եկան թուրք մարդիկ եւ շարշաւուոր կիներ: Երկու զաւակներս փէչերուս տակ պահած էի, ուլեցին դաւակներս, բայց չտուի: Բռնութիւն չրրին, միայն մարդը լսաւ. «Գացէք սատկեցէք»: Հոտ չէնք մը կար, մէջը լեցուցեր էին հաղարաւոր հայ երիտասարդներ, եւ զինուած պահակներ կը հսկէին դրան տողեւ: Մեղի կը նայէին զգայուն նայուածքով, կ'ողէին մեզի օգնել, քանի մը անգամ կըրցան դրամ նետել պատուհաններէն որ հաց գնենք: Հինգերորդ օրը ճամբայ ելանք: Տիգրանակերտի տակ արագահոս գետ մը կար, կամուրջ չկար: Պէտք էր դիմացի եզերքը անցնիլ: Փառանձեմը չալակս, Յովհաննէսը եւ Արշալոյսը բռնեցին երկու փէչերս: Ջուրը իմ ծունկերէս վեր էր, իսկ անոնց մինչեւ թեւերուն տակ: Ապահով անցանք, բայց շատ շատեր, մեծ թէ պղտիկ, ջուրը տարաւ:

Ամէն մէկ իջեաւ կարաւանը կը յանձնէին նոր

Ժանտարմաներու, որոնք դրամ կը պահանջէին, վերջին լուծման տուինք, ժանտարմաները ինքզինքնին անբախտ կը կոչէին որ առաջ իրենք չեն եղեր մեր պահակները որ հարստանային :

Հասանք Մերտին : Հոտ սուրիացի տէրտէրները խնդրեցին պահակներէն որ կարաւանը առաջնորդեն իրենց եկեղեցին, գոնէ մէկ օր մեղ կերակրելու համար : Թոյլ տուին եւ նոյն օրը ճամբայ հանեցին :

Հասանք արարարնակ տեղ մը, ամէն կողմ սեւ վըրաններ : Այդ օրը վիրաւորուեցաւ 12 տարեկան տագրս, անուշիկ Յովհաննէսը եւ ուրիշներ, պահակներու արձակած պնդակով : Տանիքներու վրայ ելած կը կրակէին օդին մէջ, արարները վախցնելու համար : Եկաւ նոյն պահակը, տեսաւ վիրաւորը որ շատ արիւն կը կորսնցընէր. «կը տանիմ Մերտինի հիւանդանոցը» ըսաւ : Միւս վիրաւորները մեռած էին :

Մեղ հանեցին ճամբայ եւ քալեցուցին մարդահասակ երկայն փուշերու մէջէն որ ասեղի պէս կը ծակէր մեր մարմինը եւ մեր բոպիկ ոտքերը : Երկու օր յետոյ հասանք Բաս-իւլ-Այն կոչուած դիւղ մը, որուն բնակչութիւնը չէր քէզ եւ չէչէն էին : Կարաւանը այդ գիւղին տակ կանգ առաւ : Փոքրիկ լճակ մը կար, գորտի փրփուրով ծածկուած, հստած եւ կարմիր որդերով լեցուն : Կենդանիները այդ լճին ջուրը կը խմէին, մեր կարաւանին բաժինն ալ այդ էր : Ժողովուրդը թափեցաւ այդ ջուրին վրայ : Գլուխնին թաղեցին ջուրին մէջ, արեւէն այրած դէմքերնին զովացնելու եւ պապակնին անցնելու համար : Մութը կոխած էր, կարաւանը իրարու շատ մօտիկ խճողուած նստած, կամ մէկը միւսին վրայ գրյուխը դրած, պատկած էինք : Նոյն վիճակով լուսցու-

ցինք: Գիւղը բարձր էր մենք ցածը, քանի մը տուն միայն կ'երեւէր, ծեփուած կարմիր կաւով:

Երկու զաւակներու ձեռքէն բռնած ելանք գիւղը եւ տունի մը պատին շուքը նստեցանք տրտում տխուր: Մեզմէ քիչ հեռու արար մը վարունգ կը ծախէր, մեր կողմը եկաւ եւ ձեռքին վարունգները նետեց մեզի: Աւինք կերանք. կը դառնայինք հոս հոն որպէսզի սուրիչ բարեսիրտ մէկն ալ մեզի պիտի գոհացնէր: Այդ միջոցին տեսանք Քղեցի ծանօթ քիւրտ ղինւոր մը, Սըպուտա Մամուտին տղան, Գէզոն էր: Մեզի որ տեսաւ. «ախ, պաճըմ, ըսաւ, պատճառ եղողին աչքերը քոռնան, հասկցայ որ եկող կարաւանը Քղեցիներ են, կ'ուղէի տեսնել իմ հայրենակիցները, բայց հրաման չկայ»: Ինծի թելադրեց որ ջանամ օր առաջ Հալէպ հասնիլ, քանի մը զրուշ տուաւ եւ հեռացաւ: Վճուցի ալ չխառնուիլ կարաւանին, Խարբերդցիներուն կարաւանն ալ մերինէն քիչ մը անդին էր: Նոյն օրը գործ գտայ Օսման անուն չէչէնի մը տունը: Գիշերը, դրան քով բացօթեայ կը պառկէինք մեր վրայի հագուստով: Օսման էֆէնտին տանիքը կը պառկէր, հրացանը միշտ իրմէ անբաժան: Յաճախ անքուն կը լուսցնէի, վախնալով որ պղտիկներս կը գողնան: Քանի մը օրէն մեր պղտիկները եօթը կին ալ եկան, եղանք 12 հոգի, Օսման էֆէնտին անոնց ալ գործ տուաւ, բուրդ սանտրել, մանեկ, լուսցք ընել, ջուր քաշել, կար կարել եւն.: Իր տունէն կէս մղոն հեռու քարայր մը կար, Օսման էֆէնտին օրական երկու խարբերդցի կիներ գաղտագողի կը բերէր այդ քարայրը եւ կը պահէր: Մեր մէջէն Մարիամ Գորգոյեանը հիւանդացաւ, իր աղջիկը Փումփուլ Բարդամեանը եւ ես հիւանդր տարինք քարայր: Մեր ուզածն ալ այդ էր, հասկնալու համար թէ Խարբերդցի կիները հոտ ի՞նչ կ'ընէին, ին-

չո՞ւ զիրենք կը բանտարկէ այդ խոնաւ տեղը, ուր չորս կողմէն ջուր կը կաթէր. բայց հասկցանք թէ լաւ նպատակի համար էր եւ այդ թագստոցը քանի մը օրուան համար էր միայն: «Մեզի Հալէպ պիտի դրկէ ըսին, ամէն մէկս հինգտկան զեղին ոսկի տուած ենք որ մեզի

ՎԻՐԱԾՆՈՒՆԻ

Լենինականի Համալսարանի ուսանողներ

Թուէնի պիլէթ առնէ եւ Հալէպ հասցնէ: Մեզի հոս կը պահէ մինչեւ թռչնին գալը: Ինքը մեզի պիտի ընկերանայ մինչեւ կայարան»:

Սկսայ մտահոգուիլ, եթէ նոյնիսկ պզտիկներուս կէս-կէս տոմսակ առնէին, տասը կարմիր ոսկի կ'ընէր, բայց որոշեցի ընկերանալ այդ կիներուն մինչեւ թռչնի կայարանը: Երկաթուղին մինչեւ Բաս-իւլ-Այն գիծ

չունէր : 12րդ օրը , արշալոյսին , Օսման էֆէնտին գնաց քարայրին կողմը : Արշալոյսս եւ Փառանձէմս արթնցուցի : Նայուածքս քարայրէն չէի հեռացներ , կիները իրարու ետեւէ դուրս եկան , արագ կը քալէին Օսմանին ետեւէն : Մնաք բարով ըսի գիւղացիներուս եւ զաւակներուս ձեռքէն բոնած հասանք կիներուն :

Առաջին անգամ ըլլալով թռէն պիտի տեսնէինք : Երկաթուղին կը պատկանէր Փրանսական ընկերութեան , աշխատողները հայ եւ յոյն էին : Թռէնը գոռալով եկաւ : Ոստիկաններ վար իջան : Օսման էֆէնտին մէկուն հետ խօսեցաւ եւ կիներուն տոմսակները անմիջապէս տուին , մենք չյաջողեցանք մեկնիլ : Գործաւոր մը մօտեցաւ եւ ըսաւ հայերէն . «Ետ չերթաս , մենք ձեզի Հալէպ կը դրկենք» : Օսման էֆէնտիին շնորհակալ եղայ որ 12 օր մեզ պահեց եւ բաժնուեցայ : Հայ գործաւորները մեզի պատսպարեցին իրենց վրանին տակ , մեզի պուղտուր , իւղ եւ ածուխ բերին որ եփեմ , միասին ուտենք : Եփեցի , կերանք : Այս աշխատաւորները , հայ եւ յոյն , նաեւ երկաթուղիի ընկերութեան կարեւոր յոյն պաշտօնեայ մը , Գիյօնտի , շատ ազնիւ եւ մարդասէր անձ մը եւ իր կիներ , ամէն տեսակ պաշտպանութիւն եւ հոգածութիւն չինայեցին մեզի եւ հասցուցին Հալէպ : Հիւանդ կին մըն ալ կար իրենց մօտ , տեսայ որ մեր գիւղացի Խանըմ Բիւրքճեանն էր : Գրեթէ մահամերձ էր բայց խնամուելով եւ ազատուելու յոյսով առողջացաւ : Մեզ ազատող հայերը Ուրֆացիներ էին : Ուրֆան տակաւին չէր կտտորուած : Կ'ըսէին թէ զարմացած են որ Քղին չդիմադրեց : Իրենց անունները՝ Սարգիս , Վարուչ , Արմենակ , բայց մականունները չեմ յիշեր , գրած էի անցազրիս մէջ որ կորսուեցաւ Հալէպի խռովութեան միջոցին : Չեմ մոռնար նաեւ յոյն կին մը , դթութեան

քոյր, որ մեզի հագուստ, կօշիկ եւ առատ սնունդ կը բերէր ամէն օր:

Վերջապէս երրորդ օրը թուէն նստանք: Հայ տղաքը եւ միւսիւ Պիօնտին մեզի ընկերացան մինչեւ կայարան: Միւսիւ Պիօնտին դեղին ոսկի մը տուաւ ոստիկանին, հայ տղաքն ալ իրենց ունեցած դրամները ինծի տուին պատուիրելով որ պտուղ պնեմ երախաներուս համար: Հասանք Հալէպ: Միւսիւ Պիօնտին մեր թուէնով ընկերացած էր: Մեզ կառք նստեցուց եւ տարաւ իր տունը:

Տնեցիները չէին պիտեր ինչպէս կարեկցին մեզի, սեղան պատրաստեցին, ամէն տեսակ կերակուր, անուշեղէն, պտուղ, առատ լեցուցին: Այդ պիշեր իրենց հիւրը եղանք, առաւօտուն լուր դրկեցին հայոց եկեղեցին, լուսարարը եկաւ եւ մեզ տարաւ արգին տունը: Այնտեղ լեցուած էին կիլիկիոյ շրջանէն հաղարաւոր հայեր իրենց ունեցած շարժական կախքով: Աղգային Միութիւնը զիրենք շատ լաւ կը խնամէր: Յիշեցի Լըխանի կոտորածը, Բալուի բանտին մէջ լեցուած Քղիի ծաղիկ երիտասարդութիւնը, մտաւորականները եւ առաջնորդը, որոնք չորս օրուան մէջ Եփրատի կամուրջին տակ խողխողուեցան: Եկեղեցիէն փոխադրուեցանք Պուլխուր Խանի որբանոցը, ուր պաշտօն գտայ:

Իրիկուն մը, ձէմալ փաշան որբանոց եկաւ եւ աչքէ անցուց: Յաջորդ օրը ժանտարմաները սկսան որբանոցին պատասպարեանները պարպել եւ քշել Համա, Հոմս եւ Տէր-Ջօր: Ջարդը սկսած էր, ո՞վ պիտի հասնէր օգնութեան: Վերջապէս գերմանական բարեսիրաց ընկերութեան մը կողմէ կին մը եկաւ եւ ձէմալ փաշային դիմելով որբանոցը իր խնամակալութեան տակ առաւ: Շատերս ազատեցանք ստոյգ մահուրնէ: Բայց հիւան-

դուժիւնը ծայր տուած էր Հալէպի մէջ: Վեց տարեկան
'երտխաս ալ դո՛հ գնաց:

Օր մը, գերմանացի բժիշկ մը եւ սպայ մը տարազ-
բութեան դէպքերը պատմել տուին ինծի, Սերաստացի
Լեւոն Տաղաւարեանին, Սերաստացի Թութուտ Նորատ-
եանին եւ Վանեցի Մեսրոպին: Զատ-վատ դրի առին եւ
մեկ յուսանկարեցին: Մեր թարգմանը, որ Զուիցերիացի
Աննա անունով միսիօնարուհին էր, ըսաւ թէ մեր պատ-
մածները գիրք պիտի շինեն եւ ճանչցնեն քրիստոնեայ
Եւրոպային:

Պատերազմը դադրած էր 1918ին: Շատ չանցած Հա-
լէպը խուճովութեան մատնուեցաւ: Արար շէրիֆին զոր-
քերը դադթական հայերէն շատերը ջարդեցին: 1919ին
հայութիւնը փոխադրեցին Կիլիկիա, Ճիմ Զանգալեանի
հսկողութեամբ որ անգլիական զինուորական համազ-
պետ կը կրէր:

1920ին, ամուսինս Քանատայէն Կիլիկիա եկաւ եւ
միասին վերադարձանք Քանատա: Մեր տասնըվեց հո-
յինոց ընտանիքէն ազատուած էինք ես եւ 8 տարեկան
ղաւակս Արշալոյսը...

Երկու խօսք ալ մեր գիւղի Տէր Սուրէն քահանային
մասին: Երբ զինուորութիւնը սկսաւ 1914ին, մեր պաշ-
տելի հայրը ամէն կողմ կը շրջէր եւ կը քարոզէր զին-
ուելի: Հակառակ էր զինուոր տալուն: Կը խրատէր զինու-
որական տուրքը (պէտէլ) վճարել որ երիտասարդներու
կոտորոց ուժը մեզի հետ ըլլայ: Մարգարէի նման կը գու-
շակէր տեղահանութիւնը եւ ջարդը: Կ'ըսէր որ մենք
պէտք է հեռանանք մեր գէնքերով, չորս օրէն կը հաս-
նինք Տէրսիմ, յետոյ՝ Ռուսիա: Երիտասարդութիւնը
ընդունած էր իր ծրագիրը, բայց քաղաքին առաջնորդը,
աղաները եւ քաղաքական կուսակցութիւնները հակա-

ուակ էին : Եւ ամենէն ասաջ իրենք զո՛հ դարձան թուրքին վայրագութեան :

Տէր Սուրէնը , իր ճերմակ ձին նստած եւ զինուած , կը հասնի Աստուածածնայ վանքը : Թուրքերը զինքը կը փնտոնէին : Սարգիս Շամալեան անուն պատանի մը եւ երկու ժանտարմա կը զրկեն վանք : Տէր Սուրէնը կը կրակէ եւ ժանտարմաները Լոտ կը դառնան :

Ատկէ անդին , անորոշ լուրեր միայն լսած եմ : Թէ Գայլ զետին Եզերքը զինուորներ զինքը պաշարած են , կոտած է , զետին ամենախոր տեղը հասնելով , սպաննած է ձին , յետոյ ինքզինքը :

Թող անմահ մնայ մեր քաջ եւ հերոս Տէր Սուրէնին յիշատակը :

Սէնր-Քաթարինս , Քախատա

ՏԻԿԻՆ ՌԵՔԻՆԱ ՆԱՍԻՊԵԱՆ

(Ամասիացի)

Բնիկ Ամասիացի եմ : Անունս՝ Ռէքինա Արամ Նա-սիպեան , ծնեալ՝ Եղիա Քիպրիթճեան :

Ամասիոյ մէջ ունէինք Իբրանոսեան Առեւտրական վարժարանը՝ 7 դասարան , Ազգ վրժ-ը՝ 7 դասարան , 2 դօլէճ , բողոքականներու վրժ-ը , 3 եկեղեցի՝ Ս . Յա-կոբ , Ս . Նիկողոս եւ Ս . Աստուածածին :

Ամասիան հայախօս քաղաք էր , թուրք երախաներն իսկ մեզի հետ հայերէն կը խօսէին :

1915ին 12 տարեկան էի : Հայրս՝ կօշկակար Եղիա ,

մայրս՝ Մարիամ, մեծ քոյրս ամուսնացած էր, պզտիկ քոյրս՝ Նուարդ, փոքր եղբայրս՝ Ստեփան՝ 7 տարեկան: Ունէինք անձնական տուն եւ այգի: Ֆրանսացուոց դպրոցը կը յաճախէի:

1915ի յունիս կամ յուլիս ամսուն հայրս տարին: Եկեղեցիներու մէջ ծանուցում եղաւ որ Ամասիոյ հայ ժողովուրդը Սեբաստիա պիտի փոխադրուի:

Ութը օր ճամբորդեցինք կառքով: Առանձին կարաւաններ կազմած էինք: Գիշեր մը, դիմացի կարաւանէն սկսան «օգնութիւն» պոռալ: Կին ու աղջիկ կ'առեւանգէին: Մայրս մեր յօնքերը եւ թարթիչները կտրեց տըգէղցնելու համար: Իններորդ օրը ոչ կառք ունէինք, ոչ պաշար: Կը քալէինք անօթի, ծարաւ, կ'ուտէինք խոտ եւ կը խմէինք մինչեւ իսկ ձիու մէղը: Մայրս ցելսը կը քամէր եւ կը խմցնէր: Քուրդ գիւղացիները հացի կտորը մէկ ոսկիի կը ծախէին: Աչքովս տեսայ կիներ որոնք հացի փոխարէն իրենց երախան տուին: Տեսայ կին մը զոր թուրքերը կէս մէջքով թաղած էին, ձեռքերը օդին մէջ: Երիտասարդ աղջիկներ՝ որոնց ծիծերը կտրուած էին եւ կաթիլ մը ջուր կ'աղերսէին, արիւնլուայ վիճակի մէջ: Մայրեր՝ որոնք Եփրատ գետը նետեցին իրենց երախաները, որովհետեւ անկարող էին այլեւս զանոնք կրելու: Տեսայ մայր մը որ դաւակը գետը նետեց եւ յետոյ ինքն ալ նետուելով անձնասպան եղաւ: Մօրաքոյրս առեւանգեցին եւ խննթեցաւ: Զաւակը մեր քով մնաց: Եղբայրս հիւանդացաւ, մայրս կոնակով կը կրէր զինքը որով կարաւանէն ետ կը մնայինք: Մօրաքոյրերս Համա եւ Հօմա զրկեցին:

Վերջապէս, չորս ամիս քալելէ ետք, Հալէպ հասանք: Հիւանդ եղբայրս եւ քոյրս հոն ձգելով, հազիւ թէ եկեղեցի մտած էինք մօրս հետ աղօթելու, քոյրս

եկաւ ու լալով ըսաւ. «Թուրքերը եղբայրս տարին» :
Լաց ու կոծով ի զուր փնտռեցինք հիւանդանոցը և ուրիշ
տեղեր : Իմացանք որ, հիւանդ է ըսելով կիրով լեցուն
փոսի մը մէջ նետեր են զինքը : Մայրս եղբորս ցաւէն հի-
ւանդացաւ ու մեռաւ :

Դրացիները գիտէին որ մայրս ոսկի կուլ տուած է
ճամբան : Բերնէ բերան կը լսուի : Գիշերը, երբ երկու
քոյր մօրս փաթթուած կու լայինք, երկու թուրք ներս
մտան, ըսին թէ բժիշկ են և զանակներով մօրս փորը
ճեղքեցին : Յետոյ հեռացան, ըսելով թէ ոսկի չգտան :
Առտուն ազբի կառք մը բերին և մօրս ոտքերէն քաշելով
և զլուխը սանդուխին վրայ դարնելով, նետեցին կառ-
քին մէջ :

Երկու քոյր մնացած էինք, դրամ չունէինք, ևս
տիֆէն պառկեցայ, քոյրս եկեղեցիի դրան առջեւ կը
մուրար : Ատանացի հայ բժիշկ մը, Ռուբէն, սկսաւ դիս
խնամել : Երբ ոտքի ելայ, եկեղեցի գացինք մոմ վառե-
լու : Մարդ մը մօտեցաւ մեզի և առաջարկեց հայ ընտա-
նիքի մը քով դնել դիս և քոյրս միասին : Ուրախու-
թեամբ ընդունեցինք առաջարկը : Կառք մը նստեցուց և
քաղաքէն հեռացանք : Տեղ մը, յանկարծ բռնեց քոյրս և
յանձնեց մարդու մը : Այս մարդիկը աղջիկ կը ծախեն
եղեր :

Թուրք սպայ մը, դիս առանձին տեսնելով, իր
կառքին մէջ դրաւ և կնոջը տարաւ : Կը ստիպէին որ ծա-
ռայեմ : Շարունակ կու լայի և կ'ուզէի քոյրս գտնել :
Թուրքին հազարապետ ընկերը, որուն մօտն է եղեր
քոյրս, դիս հարցաքննեց և յայտնի եղաւ որ քոյրս իր
մօտն է եղեր : Իրար գտանք վերջապէս : Յաճախ իրար
կը տեսնէինք : Կ'ուզէին մեզ կրօնափոխ ընել, իրենց
աղօթքները կը սորվեցնէին : Որոշեցինք փախչիլ, թէև և

չատ լաւ կը կերակրէին և կը հագուեցնէին մեզ: Առտու մը, երբ տանը մէջ ամէն ոք կը քնանար, իրենց տուած հագուեստները հանեցի «իրենց ըլլայ» ըսելով, եւ վարտիքով, բոպիկ փախայ: Քոյրս ալ փախած էր: Հայոց եկեղեցին գացինք: Հայ կին մը խորհուրդ տուաւ ամերիկեան քոնսիւլին երթալ, որուն պատմեցի, Փրանսերէն լեզուով, մեր գլխէն անցածները: Զիս իր տունը տարաւ ծառայելու, քոյրս ալ ամերիկեան որբանոցը դրին:

Պոլսոյ Փրանսական քոնսիւլին կինը, ամուսնոյն մահէն ետքը, կ'ամուսնանայ թուրքի մը հետ եւ կը հաստատուին Հալէպ: Ֆրանսերէն գիտցող մը կը փրնտուեն եւ մերինները դիս կ'առաջարկեն: Փոխադրուեցայ Փրանսացի կնոջ տունը, ուր Սերաստացի խոհարար հայ կին մըն ալ կար: Զիս շատ լաւ կը նայէին, գոհ էի, բայց կը դարմանայի որ Փրանսացի կին մը ի՞նչպէս թուրքի մը հետ ամուսնացած էր իր յօժար կամքով: Հայ կիններն ու աղջիկները հազարներով կրնային թուրքի հետ ամուսնանալով իրենց կեանքը փրկել, բայց նախընտրեցին մերկ ու անօթի մնալ եւ մեռնիլ ռարսափելի տանջանքներով քան թէ ուրանալ իրենց կրօնքը եւ ամուսնանալ թուրքերու հետ:

Իմ խնդրանքովս, Փրանսուհին եւ թուրք ամուսինը յօժարեցան որ քոյրս ալ բերեմ մեր մօտ: Ամերիկեան որբանոցին մէջ շատ գէշ էր իր վիճակը, վրայ-գլուխ չի կար, մազերը անխնամ, մարմինը աղտոտ, ոջլոտ, ինքն ալ նիհարեցած, տօգոյն: Սերաստացի կինը, զինքը լուաց, մաքրեց, հագուեստները այրեց, լաւ հագուեստներ տուին իրեն: Յետոյ, յաջողեցայ Ամասիացի Երուանդ Փափազեան անուն որբ տղայ մըն ալ ծառայութեան դնել մեր տանը մէջ: Ֆրանսուհին կը մեղքնար Հայերուն եւ կը համոզէր իր թուրք ամուսինը:

Նոր Տարիին, ոսկի խաչ մը նուիրեց ինծի, քրոջս՝ սիրտ մը եւ Երուանդին ալ քասքէթ եւ շապիկ :

Սեբաստացի խոհարարուհին իր զաւակը գտաւ եւ գնաց անոր մօտ : Մնացինք առանց խոհարարի :

Օրին մէկը հայ մարդ մը ներկայացաւ գործ փնտռելով : Հիւժած, կմախք դարձած եւ կորաքամակ էր, Փլրանսուհին զինքը վար դրաւ իբր խոհարար : Անունը Արամ Նասիպեան էր : Իր հետ ամուսնացայ եւ շատ երջանիկ եղանք :

Ահա իր պատմութիւնը :

Բնիկ Պրուսացի, Արամ եւ իր մէկ ընկերը, Տէր-Ձօրի մէջ կը ձերբակալուին եւ ժանտարմի մը հետ կը դրկուին քաղաքէն դուրս սպաննուելու համար :

Ճամբան, Արամը սիկարէթ մը կը խնդրէ թուրքէն որ կը ծաղրէ զինքը. «հայտէ, կեաւուր, կէպէրմէտէն իջ» : (Կեաւուր, սատկելէ առաջ, ծխէ) : Թուրքը, որ ձիու վրայ է, վար կ'իջնէ, հրացանը կը կոթնցնէ ոտքին եւ կը սկսի սիկարէթ մը ոլորել : Արամը, որ այդ չտայրկեանին կը սպասէր, ընկերոջը հետ կը յարձակի ժանտարմին վրայ : Ձինաթափ կ'ընեն իրենց դահիճը եւ կը սպաննեն : Արամը անոր համազոհստը կը հագնի եւ իբր թուրք ժանտարմա իր ընկերը կ'առաջնորդէ : Ճամբան ուրիշ ժանտարմ մը կ'ելլէ իրենց դէմ : Կը կասկածի եւ կը սուլի : Այս թուրքն ալ կը մաքրեն, բայց կը պաշարուին զինուորներով : Կը կուտին եւ վերջապէս գերի կ'իյնան ծանրապէս վիրաւորուած : Կառավարութիւնը հիւանդանոց կը դնէ Արամը, որպէսզի առողջացնէ եւ հարցաքննէ :

Հիւանդանոցին մէջ հայ բժիշկ մը եւ խնամող հայ կիներ, միջոցը կը գտնեն Արամը փրկելու : Կը յայտնեն որ մեռած է, դադաղի մը մէջ դնել կու տան եւ չորս մե-

ոելաթաղ Հայերու միջոցաւ դուրս կը հանեն հիւանդանոցէն : Վերջապէս , զինւորական հագուստով կը հասնի Հալէպ եւ կը դիմէ եկեղեցի , հաց խնդրելու : Թաղական մը իրեն կ'ըսէ . «Սա դիմացի սառնիճը տեսա՞ր , կ'երթաս ջուր կը խմես , քարին վրայ ալ կը պառկիս , փորդ կը կշտանայ եւ աղգիդ աղօթք կ'ընես» : Արամը կը սկսի լալ որ այդքան զրկանքէ եւ վտանգէ ետք , փորը կուշտ թաղական մը զինքը ծաղրէ : Եկեղեցիին մէջ Պրուսացի աղջկան մը կը հանդիպի , որ զինքը կ'առաջնորդէ մեր տունը , ուր շուտով իր առողջութիւնը գտաւ :

Չորս ամիս ետքը , Սուրիոյ ընդհանուր հրամանատար ձէմալ փաշան մեղի ճաշի էր : Ի պատիւ իրեն մեծ երեկոյթ սարքեցին մեր տանը մէջ : Մենք կը ծառայէինք եւ իրարու հետ հայերէն կը խօսէինք : Ուաչը վիզէս կախած էի : Ձէմալ փաշան նեղացաւ : «էրմէնիստա՞ն մը պուրասը , խաչ տա թաշըյօրլար : Ատլարընը տէյիշտիրսէ՞նէ» ըսաւ թուրք տիրոջս :

Յաջորդ օրուընէ սկսելով կը ստիպէին որ թրքանանք եւ անուանիս փոխենք : «Դուն իմ տեղս եղիր , ըսի տիրոջս , հայրդ , մայրդ աչքիդ առջեւ մորթեն , դուն այդ մարդոց հաւատքը , անունը կ'ընդունի՞ս» :

Արամը Հալէպի երկաթուղիին վրայ պաշտօն մը դտաւ , սենեակ մը վարձեցինք եւ ամուսնացանք : Ճըրանսուհին ուզեց մեր ամուսնութիւնը արգիլել , եկեղեցի լուր զրկելով որ ես թուրք եմ : Քոյրս եւ մօրաքրոջս տղան ալ յաջողեցան ազատիլ : Քոյրս Պուլկարիա ամուսնացաւ : Հիմա Հայաստան կը գտնուի :

Ամուսինս , Արամ Նասիպեանը , զինադադարին կիլիկիա դնաց եւ կռուեցաւ թուրքերուն դէմ : Վերադարձին ըսաւ որ «վրէժս լուծեցի արիւնարբու թշնամիէն» : Մեկնեցանք Պոլիս եւ ճաշարան բացինք : Քէմալական

չարժուձին ատեն Պուլկարիա եկանք: Ախոսս, մեր եր-
ջանիկ բոյնը քանդուեցաւ: Գիշեր մը, տուն եկած
ատեն անծանօթներ կը յարձակին ամուսնոյս վրայ եւ
կը սպաննեն, երջանկութիւնս նորէն արցունքի եւ սուգի
փոխելով:

Պուլկարիա, 1951՝

ՅՈՎՍԷՓ Յ. ԿՈՒՏԵԱՆ

(Աֆիոն . Գարահիսարցի)

Աֆիոն-Գարահիսար քաղաքը կը գտնուի Պոլիս-
Պապատտ գծի վրայ 55·000 բնակիչով: Հայութիւնը՝
1500 տուն, մօտ՝ 10·000 շունչ: Շրջակայ բոլոր գիւղերը
թրքարնակ են: Աֆիոն-Գարահիսարի հայութիւնը բեր-
ուած է Տիգրանակերտէն հետեւեալ կերպով:

Թուրքերը Աֆիոն քաղաքը Յոյներէն գրաւելէ յե-
տոյ, Գոնիայի մէջ թագաւորող Սելճուզներուն հետ կը
միանան: Արհեստաւորներու չլոյլութեան պատճառով,
տեղւոյն Մէվլանէներու Շէյխը Տիգրանակերտէն եօթը
հայ արհեստաւոր ընտանիք կը բերէ: Շէյխին բոլոր
յաջորդները որդուց որդի կ'աւանդեն թէ Հայերը մեզի
էմանէթուլլահ (Ալլահին աւանդն) են: (Մէվլանէները
Սելճուզեան ցեղէ են):

Աֆիոնի հայութիւնը կը զբաղէր զանազան արհեստ-
ներով եւ առևտուրով: Ունէինք երկու եկեղեցի, Ս.
Աստուածածին եւ Ս. Թորոս: Վերջինը 1901ի մեծ հրդե-
հին այրեցաւ, ինչպէս նաեւ Հայոց բոլոր թաղերը:

Երեք տարի չանցած, Հայերը վերաշինած էին իրենց տուները, դարմանք պատճառելով Թուրքերուն: Վերի եկեղեցիին կից կար աղգային Սահակեան վարժարանը, իսկ դիմացը՝ Մանկապարտէզը մօտ 400 երկսեռ աշակերտութեամբ: Կային նաև անհատական վարժարաններ՝ Կարապետ Գոտոսեան, Աւետիս Կոստանեան, նաև

Յովսէփ Կոստան

վերջին տարիներուն շինուած բողոքականներու ժողովարան-վարժարանը 40-50 աշակերտներով:

Իպրոցին հանդէպ խանդավառութիւնը կ'աւելնար: Երիտասարդութեան շնորհիւ, աղգային վարժարանը կ'օժտուէր մեծ կեդրոններէ հասած ուսուցիչներով ու տնօրէնով: Աշակերտութիւնը կ'աւելնար, անդադար: Ունէինք «Քնար» նուագախումբը, ղեկավարութեամբ Գառնիկ Մեսրոպեանի, որ քանի մը ամիս յետոյ պիտի ունենար իր ակումբը, երեսունըհինգ հոգինոց ՓանՓառի խումբով եւ մասնաւոր համադգեստով:

1915ի գարունին փոխուած էր քաղաքի թրքութեան

ընթացքը Հայերու հանդէպ, իրենց բաժնուած գաղտնի նամակներուն ազդեցութեամբ :

Երկու ամիս յետոյ զիւզերը երթեւեկող Հայեր, զիւղական ոստիկանութեան կողմէ ծեծի կ'ենթարկուէին : Յուլիսի մօտ, 30 հայ երեւելիներ, բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ եւ հարուստներ կ'աքորուէին անծանօթ ուղղութեամբ : Ժողովուրդը մեծ վտանգի մը նախօրեակը կ'ապրէր : Պրուսայի նահանգին հայութիւնը տեղահան եղած էր եւ կ'երթար Գոնիայի ուղղութեամբ :

Աֆիոնի հայութիւնը երկու ներկայացուցիչ կը զրկէ իր պաշտպան Մէվլանի Շէյխին որ, իր կարգին, կը զիմէ Միւթասարըֆին որ թունդ իթթիհատական մըն էր : Երբ Շէյխը կը պարզէ թէ տեղւոյն հայութիւնը իր պաշտպանեալն է, ըստ իր նախնիքներու աւանդութեան, ուստի պէտք է տեղահանութենէ զերծ մնայ, քաղաքապետը զայրացած կը պատասխանէ. «Աւելի լաւ կ'ընէք եթէ ձեր կրօնական զործերով զբաղիք» : Շէյխին պնդումներուն վրայ, Միւթասարըֆը սպառնական կը պռռայ. «Կը կրկնեմ ձեզ չը դրաղիլ քաղաքական զործերով եթէ չէք ուզեր իրենց բախտին արժանանալ ընտանեօք» : Ծերունին իր տեղը կը վերադառնայ եւ երեսի վրայ ինկած կը հեկեկայ ժամերով. «Նախնիքներու անէծքը զիս պիտի հալածէ, անկարող եղայ իրենց աւանդը իրագործել» :

Քանի մը օր յետոյ, մունեստիկ մը հայկական թաղերու մէջ կը յայտարարէր. «Կառավարութեան հրահանգով, բոլոր ոչ-խալամներուն երեք օր պայմանաժամ կը տրուի, իրենց աւելորդ իրերը ծախել եւ մեկնումի օրը իրենց զուոնները կղպելով, բանալիները յանձնել կառավարութեան» :

Առաջին օրը անփոխադրելի իրեղէնները շուկայ կը

հանուին և Թուրքերը զանոնք իրարու ձեռքէ կը խլեն : Երկրորդ, Երրորդ օրերուն սակայն զրեթէ գնողներ չկային : Փսիսուքը սկսած էր . «Մի գնէք, արդէն մեզի պիտի մնայ» : Պայմանաժամը լրանալուն, կրկին մունետիկը կը յայտարարէ թէ յինւորի ընտանիքները արտօնուած են մնալ սու այժմ : Բայց շատեր արդէն իրենց բոլոր իրերը ծախած էին : Թալ առ թաղ կը պաշարեն զինւորական շրթայով : Ատոտն քաղաքի բոլոր փոխադրակառքերը գրաւուած են կառավարութեան կողմէ : Ամէն մէկ տան առջեւ կառք մը պատրաստ կը կենայ, կայարան փոխադրելու համար :

Երկրորդ կարաւանի մաս կը կազմէր մեր թաղը : Հերթի կը սպասենք հայրս, մայրս, ևս, քոյրս և հինգ տարեկան եղբայրս : Մեծ մայրս պիտի ընկերանար մեր ազգականներէն Ահարոն Պուրսախանի, անոր անչափահաս պղտիկներուն օղնելու համար : Կայարան փոխադրուելով, կը վճարենք տոմսերու փոխարժէքը և կը լեցուինք բեռնատար վակոններու մէջ, իրարու վրայ : Միշտ հսկողութեան տակ կը հասնինք Գոնիա և չորս ժամ յետոյ՝ Էրէլի : Պէտք էր պարպել վակոնները : Կայարանի մօտ դաշտի մը վրայ կը հաւաքուինք : Առաջին անգամ կը լարենք մեր ղնչուի վրանները : Յաջորդ կառախումբով կը հասնին ուրիշներ : Կը հանդիպինք անասնորոյժ հարիւրապետ Արթին Էպէեանին որ զինւորական պաշտօնով եկած էր : «Ձեզ աղատելու ոչ մէկ միջոց, որովհետեւ «Արթին էՖ.» կը կոչուիմ» կ'ըսէ և բարի ձանապարհ կը մաղթէ լալով :

Կէսօրին հրահանգ կը տրուի մեկնելու : Երկաթուղին արդիլուած էր, զինւորականութեան յատկացուած ըլլալուն համար, պէտք էր փոխադրութեան ուրիշ միջոց մը գտնել : Տեղւոյն պայմագամին հրամանով, հետզ-

Հետէ կը հասնէին եղան սայլեր, ձիեր, ջորիներ: Ամէն ընտանիք իր կարողութեան համեմատ վարձեց անոնցմէ եւ կարաւանը ճամբայ ելաւ: Քանի մը ընտանիք միասին կը վարձենք չորս սայլ: Կառապաններէն Չէրքէղ մը կ'ըսէ. «Արթին էՖ.ի կարգարութեամբ ձեզ անվտանգ պիտի հասցնեմ Պօլանթի»:

Երկու ժամ ճամբորդելէ յետոյ, կ'սրուշեն գիւղի մը մօտ գիշերել: Հալի տեղաւորուած էինք, Թուրքերը կը մօտենան կարաւանը կողոպտելու համար: Չէրքէղը եւ իր երեք ընկերները քարի մը տակ դիրք կը բռնեն եւ կողոպտուին սասճին փորձը կը ձախողի:

Երեք օր յետոյ կը հասնինք Պօլանթի, միանալու համար ուրիշ կտրաւաններու, կիրճի մը մէջ, ուր տասնեակ հազարներու կը հասնէր տարազբեալներու թիւը եւ որոնցմէ շատեր իրենց բռնները շալակով կը կրէին, ժանտորմաներու աւելի խիտ հսկողութեան տակ: Ամբողջ ճամբուն երկայնքին զործաւոր հայ զինուորներ, սրոնք չունէին նոյնիսկ զինւորական համազօգեստ, ճամբայ կը շինէին: Ժողովուրդը սկսած էր սկարանալ, յոյնութիւն, անքնութիւն, ծարաւ եւ սնունդի պակաս: Ի՞նչ կ'անցնէր կը դատնար մեր շուրջը, չէինք գիտեր:

Աստու մը, կիրճին մէջ, արիւնթաթաւ պառկած էր մարդ մը, Պէլէնցի մըն էր, զոր նախորդ գիշեր, առեւտնդուծի մը դէմ ընդվզած ըլլալուն համար, սպաննած էին: Վերջապէս կը հասնինք Թարսուս: Չորս օր հանգիստ՝ գետակի մը եզերքը: Օգոստոսի կիզիչ արեւէն չորցած դաշտին մէջ ահապին ճեղքեր բացուած էին: Փորհարութիւնը աւերներ կը գործէր, յոգնած, սպասած ժողովուրդին մէջ: Դարձեալ ճամբորդութիւն դէպի Ատանա եւ ասանց կանգ առնելու Հասան Պէյլի, Իսյահիէ, Օսմանիէ: Ժողովուրդը հասած պտուղներու

պէս կը թափթփէր ամբողջ ճամբու երկայնքին : Այստեղ անհամար վրանախումբեր հաստատուած էին արդէն : Քաղաքէն դուրս , ջուրի ակերուն քով , ամէն քաղաքացի կազմած էր իր վրանախումբը : Մսավաճառներ , ծառերէն կախած միս կը ծախեն : Հաց , թէյ , սուրճ՝ նոյնպէս , առանց նկատելու թէ հիւծած , կողոպտուած , իրենց բոլոր միջոցները սպառած մարդիկ , ամէն օր տասնեակներով կը բաժնուէին կեանքէն : Հոս տարբեր էր կողոպուտի միջոցը : Երեք , չորս գինուած մարդիկ , հայհոյելով , ծեծելով , հողի վարձք կը պահանջէին , եւ վրանախումբերու պետերը ստիպուած էին վրաններէն դրամ հաւաքել ու գոհացնել : Մեկնելու համար տրուած հրահանգները լսող չկար : Հայրս կ'ըսէր . «Մեղի համար արեւին տակ տեղ չկայ : Մեղ պիտի տանին մինչեւ որ մեռնինք , սպառինք» :

Վեցերորդ շաբաթը թրքական կանոնաւոր բանակ մը խուժեց վրաններուն վրայ , մտրակներ կը շաչեցնեն , վրաններու չուանները կը կտրեն սուիճներով : Կը կոխկրտեն ծեր , երախայ , խուճապի մատներով բոլոր վրանախումբերը : Հարիւր հազարներու հասնող ժողովուրդը դարձեալ կը շալկէր իր բեռները : Անդգաներ դարձած էինք այլևս : Աջ ու ձախ փոռուած անհատնում դիակները սովորական երեսոյթներ էին մեր աչքերուն :

Կը հասնինք Թախտա Քէօփրիւ , ուր կարաւան մը կողոպտուած եւ մասամբ ջարդուած էր մեղմէ առաջ : Աշնանային անձրևները սկսած էին , դժուարացնելով ամէն մէկ քայլափոխ : Բեռ փոխադրող թուրքեր , առիթէն օգտուելով , շատ անգամ կ'անհետանային , իրենց հետ տանելով բեռ ու սաշար :

Ինծի հայրենակից Հաճի Յակոբ նկատելով իրենց բեռնատարին խարդախութիւնները , վէճի բռնուելով

սպաննեց զայն, իսկ ինքը անմիջապէս կալանաւորուե-
լով ետ զրկուեցաւ :

Ո՞ր վերապրող Հայը չի յիշեր Գաթման, որ 300·000
հայութեան գերեզմանը եղաւ :

Գարձեալ կը լարուին վրանները: Չկար ընտանիք մը
որ իր հիւանդները չունենար: Անձրեւը կը տեղար ան-
վերջ, գիշեր ու ցորեկ: Ամէն օր կը յայտարարէին.
«Վերջին շոգեկառքն է, սճապարեցէք»:

Օր մը, մեր կարգին, շոգեկառքով կը ճամբոր-
դենք հաղիւ քսան քիլոմեթր եւ վար կ'իջնենք: Պաղտա-
տի գիծը, որ տենդազին կը շինուէր, մինչեւ Հոտ հա-
սած էր: Ատկէ անդին, փոխադրութեան ո՛չ մէկ միջոց,
Ձէյթունցիներէն մաս մը ողջ մնացողներ, բեռնակիր
դարձած էին շնչին վարձքով:

Մեր կարաւանին մաս կը կազմէր, Աֆիոնի հինգ
քահանաներէն՝ Տէր Մեսրոպ Հայրը ընտանեօք, երեք
դաւակ եւ երէցկիներ, որ յղի էր: Տասներկու տասնըչորս
տարեկան երկու աղջիկները արտակարգ գեղեցկու-
թեամբ օժտուած էին: Տէր Հօր շատ անգամ ըսուած էր
ձեւափոխուիլ, աչքի չդարնելու համար: Մինչդեռ ան
կը սպասասխանէր. «Քահանայ ձեռնադրուած օրս, ուխ-
տեցի հօտիս ասջեւէն քայել, կուրծքս բաց, ամէն
վտանդի առջև»: Տէր Հայրը էջմիածնական էր:

Յաջորդ հանգրուանին կը գիշերենք Այնորոզ
ըսուած գիւղի մը մօտ, նորաչէն, գմբէթաւոր, փեթակ-
ներու պէս քովէ քով շարուած տուներով, Բազգայի
ճամբուն վրայ: Նոյն գիշերը Երէցկիներ ծննդաբերու-
թիւն կ'ունենայ: Առտուն վրանները կը քակուին ու
ճամբայ կ'ելլենք: Տէր Հօր ընտանիքը կը շարժի ուրիշ-
ներու օդնութեամբ: Հաղիւ մէկ ժամ անցած, երեք զին-
ւոր մարդիկ իրենց ձիերը քշելով, կը ճեղքեն կարաւա-

նր: Տասը վայրկեան յետոյ կը վերադառնան, կրկին կը ճեղքեն: Հրացանի սլայթիւն մը: Տէր Հայրը սպաննուած էր: Ընտանիքին սպրոսները Տէր Հօր գիակին վրայ ինկած կ'ողորային: Փանտարմները կատաղած կը մտրակեն ուրիշները, որպէսզի շարունակեն ճամբան եւ

ՎԵՐԱԾՍՈՒՆՅՈՒ

Երբևան — Ստալինեան Պողոտան

այս րնտանիքը մնայ, բսելով ուր կատապարութենէն սլիտի դան քննելու համար ոճիրը: Յաջորդ օրը կ'իմանանք թէ Երէցկիներ իր դաւակներով տաբած են, սակայն բուլորն ալ աՓիօն ուտելով վերջ տուած են իրենց կեանքին:

Հինգերորդ օրը, վերջապէս, կը հասնինք Բազդա: Քաղաքին քովէն անցնելով, վրանները կը լարենք Եփրատի եզերքին, յաջորդ օրը միւս ափը անցնելու համար: Հայրս ժանտարմա մը կտառուելով, քողաքը կ'այցելէ, կէս ժամ յետոյ կը վերադառնայ: Քսան սսկի վը-

ճարելով, յաջողած էր վէսիքա մը ստանալ Բազզա մնալու համար:

Կ'սունենք մեր իրերը, նաև մեզ հետ Տիկ. Աղաւնի Տէր Յակոբեանը իր չորս զաւակներով եւ կը հետեւինք հօրս: Հազիւ տուն մտած, ժանտարմա մը, որ մեզի հետեւած էր, կը սպառնայ ետ տանիլ: Գումարով մը կը կաշտունք նաև զայն:

Բազզա չորս հարիւր սունով զիւղաքաղաք մըն է, հողէ պարիսպներով: Պատմական աւերակ քաղաքի մը կից, լայնատարած բակերով՝ միայարկ տուներ: Ամբողջովին աւերակներէ հանուած, թրծուած ազիւսով շինուած է: Այս չորս հարիւր տուներուն մէջ խճողուած էր մօտ 14.000 հողի, ամէն տեղէ, նոյնիսկ Պիրէճիկի իսլամացած Հայերը, որոնք թրքական տարազի տակ, չէին մոռցած իրենց մայրենի լեզուն:

Տասնըֆնգ. օր յետոյ, ծայր կու տայ թիւֆիւսի համաճարակը: Ամէն ընտանիք ունէր իր հիւանդները եւ օրական 10-20-30 մեռելներ:

Դեկտեմբերին, մահերու թիւը կը հասնի օրական 60-70ի, տեղացի թէ եկտր:

Մեր միակ սննեակը դարձած էր հիւանդանոց: Երկու ընտանիքէ միայն ես էի առողջ եւ կը խնամէի միւսները: Կը թաղենք Տիկ. Տէր Յակոբեանի երկու աղջիկները 8-10 տարեկան: Վերջապէս, ես ալ կ'իյնամ անկողին: Ութ օր յետոյ երբ աչքս բացի, հայրս թաղած էին արդէն: Բժիշկ, դեղարան գոյութիւն չունէր Բազզայի մէջ: Երեք ամիս յետոյ, զաղթականութեան թիւը 4500ի իջած էր: Բոլորը թաղուած էին հապճեպ, պատմական քաղաքին աւերակներուն մէջ: Գիշակերներ, անվերջ տոնոցներով կը լափէին, զանկեր եւ ոսկորներ միայն ձգելով:

Երբ ատողջացանք, մեր ապրուստի բոլոր միջոցները սպառած էին: Աշխատանք ճարել անկարելի էր: Տէր-Զօրի ջարդէն հազուապիւտ ազատուողներ կը հասնէին: Արարները լսելով որ Հայերը ոսկիներ կը կլլեն, իրենց ձեռքը անցնող փախստականին փորը կը ճեղքէին ստամոքսին մէջ ոսկի գտնելու յոյսով:

1916 Յունիսին, տեղւոյն դայմագամը հայ ներկայացուցիչներ կանչեց հալոթղելու համար որ չորբորդբանակի հրամանատար ձէմալ փաշայի հրամանով, բոլոր Հայերը պէտք է իսլամութիւնը ընդունին:

Բազպա, հայութիւնը տուներու մէջ փակուած, լուս կ'աղօթէր լալպին: Աւելի ծանր էր այս վերջին հարուածը: Մեր պապերուն հաւատքը ուրանա՞լ... ո՛չ, կը նախընտրենք մեռնիլ:

Քանի մը ներկայացուցիչներ դայմագամին կը հազորդեն մեր ժողովուրդին տրամադրութիւնը: «Հայերը խելացի ժողովուրդ են, կ'ըսէ, պէտք է հասկնան: Որպէսզի հրամանը կատարուած ըլլայ, փոխեցէք ձեր անունները: Գալով պաշտամունքի, պաշտեցէք Իսան կամ Մուսան, միեւնոյնն է: Ատոր փոխարէն ազատ պիտի ըլլաք երթալ աշխատանք ճարելու, Ուրֆա կամ այլուր»:

1916ի վերջերը, փոխուած էր կեանքը: Ուտեստեղէնը կը պակսէր: Ժողովուրդը կմախքացած եւ դարձած էր ուրուական: Ոտարոպիկ, գլխարաց, անապատի կիզիչ արեւին տակ եւ միայն խոտ ճարակելով: Օր մը, դործի առաջարկ մը եղաւ, արար վաճառականի մը կողմէ: Վեց երիտասարդ սիրով ընդունեցինք: Պէտէ՛վի մը մեզ առաջնորդեց քաղաքին ծայրը, տան մը մէջէն առաւ իր գէնքը, փամփուշտակալները եւ ձին նստելով. ««իմըի» (քալեցէք...) կը քալենք մինչև իրիկուն: Կը

Հասնինք վրանախումբի մը որ կը պատկանէր Անէզէ ցեղի պէտէվիներուն : Կը նստինք իր վրանին առջեւ : Մարդը, որ Թահահ կը կոչուէր, կոնք ու փարչով եկաւ մեր ստեբըրը լուաց իր ձեռքերով, իրենց սովորութեան համեմատ : Կիները երկու երկանաքարեր դնելով աղացին ճերմակ, ոսպածեւ կորեկը եւ բուռ մը ցորենի ալիւր աւելցնելով շաղուեցին ու դնտեցին երկու խոշոր հաց : Յետոյ աւաղը փորելով, ցախով ու թրիքով հսկայ խարոյկ մը պատրաստեցին եւ աւաղը տաքնալէ յետոյ, խմորը դրին, վրան սաճով մը գոցեցին եւ ծածկեցին կրակով : Երկու ժամ յետոյ հացերը եփած էին : Պղնձէ խոշոր սան մը դրին, մէջը լեցուցին տիկ մը թան : Մարդը հացերը փշրեց թանին մէջ, ձեռքով ճմլեց ու ափով երեք անգամ ինքը ուտելէ վերջ, «Փառտալ, հրամայեցէք» լսաւ : Սկսանք ափերով ուտել, լափեցինք ամբողջ պարունակութիւնը : Կիներուն մէջ նշմարեցինք, միւսներէն տարբեր դիմապիծով, 16-17 տարեկան աղջիկ մը : Ծաչէն յետոյ, Թահահն դայն ներկայացուց մեզի. «Էրմէն է, որբ էր, անցնող կարաւաններէն վերցուցի, Եփրատի միւս եզերքէն» :

«Իրա՞ն շատ Հայեր կան Բաղդա, կը հարցնէ աղջիկը եւ դէմքը ուրախութեամբ կը փայլի : Ամասիացի եմ, ծնողքս մեռան : Այս մարդը դիս որդեգրեց, իր կիներուն հետ կ'աշխատիմ» :

«Երբ գործը լրացնէք, ձեզմէ մէկուն հետ պիտի ամուսնացնեմ զինքը», կատակեց Թահահն :

Առտուն, արչալոյսէն առաջ կ'երթանք աշխատանքի : Կը քալենք մինչեւ կէսօրուայ մօտերը, կը վերադառնանք վրանը, կրկին ճաշակելու համար կորեկի հացով թանապուրը : Իրիկուան մօտերը կրկին արտը, մինչեւ դիշերուայ մէկ մասը եւ կը պառկինք աւաղին վրայ :

Վեց օր յետոյ զործը լրացած էր, պիտի վերադառնանք Բազպա, վերջապէս, այդքան տաժանելի աշխատանքէ յետոյ, մեր շահած տասներկու զրուշով, մեր ընտանիքի երեք օրուայ հացը ապահոված ըլլալու գոհունակութեամբ: Բայց մարդը կը մերժէ վճարել. «Աշխատեցաք եւ կերաք. ալ ի՞նչ կ'ուղէք»:

Ճարահատ կ'որոշեմ երթալ Ուրֆա եւ երեք օրուայ ճամբորդութենէ յետոյ կը հասնիմ այդ քաղաքը: Մահմուտ անունով Արարի մը քով աշխատանք կը գտնեմ: Իր արարական ձիերը, որոնք պիտի խնամէի, Համտանի եւ Խարի կը կոչուէին: Այդ մեծարժէք կենդանիները մասնաւոր հոգածութեան պէտք ունէին:

Մահմուտին քայրը, Աւաշ Պաճին, որմէ պիտի ստանայի օրուայ ուտելիքս, բարի կին մըն էր: Օր մը իրեն կը պարզեմ թէ Բազպայի մէջ ունիմ մայր մը, քոյր մը եւ եօթ տարեկան եղբայր մը անօթի եւ անօղնական: Միակ նպատակս դանոնք Ուրֆա փոխադրել է: Սաստիկ կը յուզուի եւ արտասուելով կ'անիծէ Թուրքերը եւ իր աջակցութիւնը կը խոստանայ:

Աւաշ Պաճին ունէր իր պատմութիւնը: Ամուսնացած էր Թուրքի մը հետ որ երկու տարի յետոյ զինք կը լքէ, դաւակ չուեննալուն համար, եւ հիմա Բազպայի մէջ երեք հայ աղջիկներ կը պահէ օրինաւոր նիքեահով:

Յաջորդ օրը, ձին ոտքէս խածաւ: Օգնութեան կանչերուս վրայ, մարդիկ հասան եւ աղատեցին: Մահմուտ սարիւրիչի մը յանձնարարեց զիս խնամել: Երկու ամիս անչարժութեան մատնուեցայ: Վերջապէս, հայրենակիցներէս Տիկ. Մարիամ Էօրիւկեանի կանացի դեղերով լաւացայ: Աւաշ Պաճին հայ կտոապան մը կանչելով, մերինները Ուրֆա փոխադրել տուաւ, իր եղբորմէն զազտնի վճարելով ճամբու ծախքը:

Ասորիի մը տան մէջ կը տեղաւորուինք: Մայրս ու քույրս ջուհիակութեան գործ կը ճարեն Ասորիի մը քով: Սամուէլ անուն Մեծ Նոր Գիւղցի երիտասարդ մը զիս փոխարինած էր ձիերը խնամելու համար:

Ուրֆա-Տիգրանակերտ խճուղիի շինութիւնը հասած էր 20 քիլոմէթր, Գարա Քէօփրիւ կոչուած տեղը որ ոսպմական կարեւորութիւն ունէր: Հայ տարագիրներ, այր թէ կին, բոնի աշխատանքի կը տարուէին, ստանալով զինուորական հաց մը եւ հինգ զրուշ թղթաղրամ: Իմ կարգիս ուրիշ գործ պէտք էր ճարէի, զյուշանալով Գարա Քէօփրիւ գրկուելէ: Ուրֆա, տեղական կարգադրութեամբ, զինուորութենէ զերծ մնալու համար, զինուորացու մը իշխանութեան պէտք էր տրամադրէր ուղտ մը կամ հինգ տանակ, եւ կամ ձիով կառք մը՝ իր ծառայողներով միասին, զինուորական փոխադրութեանց համար:

Գատիբ աղա անուն Թուրքի մը քով կը մտնեմ ծառայութեան, իր կառքը վարելու համար: Քսաներկու կառքեր կային, որոնց վարիչները զանազան տեղերէ՝ հայ որբեր էին, ստանց բացասութեան:

Քանի մը օր յետոյ, Գատիբ աղա կը խոստովանի. «Նայէ, Նուսուֆ, Հայոց ջարդին երբեք մասնակցած չեմ: Մենք ճշմարիտ իսլամներ ենք, տանս մէջ կողոպուտի ոչ մէկ առարկայ կը գտնուի: Ութ տարեկան հայ որբ մը որդեկորած եմ: Ուրեմն, եթէ կեա՛վուրը գայ, զիս պիտի ապատե՞ս»: Կը խոստանամ: Յետոյ կ'աւելցնէ «Մօրեղբայրս, Իպրահիմ, մասնակցեցաւ ու ատոր համար իր գործերը երբեք չեն յաջողիր եւ իր ապրուստը զժուար կը չահի»:

Իպրահիմ, օր մը իրենց տունը այցելութեան եկած էր, հետեւեալ կերպով սլատմեց իր քաջագործութիւնները՝ իմ ներկայութեան:

«Երբ մեր կեավուրներու ապստամբութիւնը մեր յաղթանակով վերջացաւ եւ ողջ մնացածները կապած կը տանէինք սպաննելու, տեսայ որ կեավուրին մէկը նոր կօշիկներ ունէր հագած ոտքերուն: «Մեռնելու կ'երթաս, հանէ՛, կօշիկներդ ինծի տուր», ըսի: Կեավուրը մերժեց. «Մեռնելէս վերջը միայն կրնաս առնել» ըսաւ: Երբ որոշեալ տեղը հասանք, այդ մէկը զատեցի ինծի համար: Երեսը խաչակնքեց, գետնէն հող վերցուց բերանը դրաւ. պատրաստ էր: «Բաց բերանդ» հրամայեցի եւ ուղղակի բերնին մէջ կրակեցի: Կօշիկներուն տիրացայ»:

Կառքերու կեդրոնը կը գտնուէր ձիւրիտ Մէյտանը ըստած տեղը, Միւթասարըֆի տան մօտիկ: Այդ մարդը զղուանքով կը դիտէր մեզ ամէն անգամ որ անցնէր: Եւ երբ կառքին վրայ նստած տեսնէր մեզմէ մէկը, կը յանդիմանէր. «Վա՛ր իջիր. մեղք չէ՞ կենդանիին»: Մեր զինուորական վերակացուին կը պատուիրէ, պարապ ժամերուն, կառքերը դրկել եւ Հայոց Թաղերէն քար կրել դպրոցի շինութեան համար: Իր կարգադրութեամբ ձիւրիտ Մէյտանի երկու մեծ շէնքեր արդէն սկսուած էին: Ասորիները լծուած էին այդ աշխատանքին: Հայոց տունները կը քանդէին, քարերը՝ մեզի կրել կու տային: Նոյն հրապարակին վրայ շինել տուած էր աղբիւր-յուշարձան մը, որուն վրայ դրուած էր «Էրզրումա կիտէր. Կավկասա կիտէր»:

1917ի աշնան, օր մը ձիու խնամքով կը զբաղէի, քաղաքի կեդրոնէն հրացանաձգութեան ձայներ լսուեցան: Աղային քոյրը, Այիչէն, «Կեավուրները եկան» սրտալուով սննեակէն դուրս վազեց խելագարի մը պէս: Զարմացած կը հարցնեմ, ի՞նչ կեավուր է: «Մեր կեա-

վուրները, մեր կեավուրները», պատասխանեց սարսափած :

Կը փորձեմ հանդարտեցնել զինքը: «Դուն չես դիտեր, ԵուսուՓ, նայէ՛, սա մեր պատերուն: Այս ծակերը մեր կեավուրներու գնդակներէն գոյացած են: Սարսափելի էին մեր կեավուրները»:

Երկու ու կէս տարի վերջն իսկ, ՈւրՓա, բուռ մը հայ հերոսներու ազդած վախը ջարդարարներու սրտին մէջն էր տակաւին:

Փատիր ազան հասաւ շուկայէն. «Ռուս կեավուրը հաշտութիւն ուզած և ատոր համար խրախճանք կ'ընեն: Միւս կեավուրներէն չենք վախնար այլեւ», կ'աւելցնէ մարդը յոխորտալով:

ՈւրՓա, ուր տարի մը առաջ առատութիւն էր, այժմ ապրուստը անկարելի դարձած է: Գերմանական քամիոնները դիշեր ցերեկ փոխադրած էին ցորեն, գարի, վարսակ, մինչեւ անգամ հասարակ աւելի կուտը, խորակօսներ փորելով իրենց անցքին վրայ: ՈւրՓայէն Ադճադալա կայարանը տանող խճուղին անգործածելի դարձուցած էին:

Տասնեակ հազարաւոր քուրդ տարագիրներ, էրզրումի ճակատէն եկած խճողած էին քաղաքը եւ Հայոց թաղերու աւերակներուն մէջ ապաստանած, օրական տասնեակներով կը մեռնէին անօթութենէ եւ հիւանդութիւններէ: Իրենց կիներն ալ անպատուութիւնը ապրուստի միջոց ըրած էին:

Տեղացի թուրքերը, թէեւ առաջին օրերը, իբր կրօնակից, իրենց ողորմածութեան դիմողները մասամբ կը գոհացնէին, հետզհետէ իրենց դուռները փակեցին ըսելով. «Կեավուրները ձեզմէ լաւ են, չեն մուրար, կ'աշխատին կ'ուտեն»:

Թոփը, բամպակի խորոված կուտը, ուտելիքներ դարձած էին, ինչպէս նաեւ սուսամի քուսպը: Այս վերջինը որքա՞ն դժուար էր մարսել: Հացագործի խանութները փոցած էին իրենց փեղկերը: Պոնուած անօթի քուրդերը մարդու ձեռքէն հաց կը յափշտակէին:

Քանի մը թուրք կիներ ունկնդրութիւն կը խնդրեն տեղւոյն Միւթասարըֆէն: Երբ կը յաջողին ստանալ, իրենց Ֆէրաճէներուն տակ պահած փայտերով լա՛ւ տըփոց մը կը քաշեն անոր. «մեր ամբողջ ուտելիքը գերման կեամբուրին տուիր, մեր զաւակները անօթի հաց կ'ուղեն, հաց չունինք»:

Մարախներու արշաւանք մը սկսած էր անապատին կողմէ Ուրֆայի մօտակայ գիւղերը, փճացնելով ամէն բան: Ամիսներէ ի վեր աշխատանք կը տարուի մարախներու դէմ: Զինւորական բոլոր կառքերը զանազան կազմածներ ու զործիքներ կը փոխադրեն այս վայրերը: Այս անգամ զինւորական իշխանութիւնը պիտի հոգար մեր ապրուստը: Քսան կառքերով կ'երթանք Հայտան Օվասը ըստած տեղը եւ կառքերը զիւրը ձգած, երկու հոգիով ճամբայ կ'ելլենք, զինւորական Նօքթա գիւղէն բաւական հեռու, մեր պաշարը ստանալու համար:

Երեք օր յետոյ մեր ութ օրուայ պաշարը սպառած էր: Մեկի լնկերացող ժանտարմաներէն արտօնութիւն կը խնդրենք Ուրֆա երթալ, մեր աղաներէն պաշար բերելու համար: Կր մերժուինք: Կ'որոշենք մութը կոխելուն՝ կառքերը ձգել եւ ձիերով փախչիլ: Այդ պատճառով Գատիր ազայի քով ծառայութիւնս վերջ կը գտնէ:

Տուն վերադարձիս մայրս կը գտնեմ անկողնին մէջ հիւանդ: Քոյրս լալով կը պատմէ թէ եղբայրս Գեղամը, քուրդ որբերուն հետ հաւաքելով, տարած են Սուրբ Սարգիս վանքը: Առանց հանգչելու կը վազեմ վանքը,

բարոյաբանական և բարոյական մղումն հետևել, որ թրջական տրբանոցի վերածուած էր: Տեղւոյն ծանօթ էի որովհետեւ շատ անգամ սրբերու հաց փոխադրած էի:

Կը ներկայանամ քուրդ տնօրէնին. «Եղբայրս սխալմամբ հոս բերուած է, կ'ըսեմ, կ'ուզեմ տանիլ հետս»:

Նուֆուսի թուզթ կը պահանջէ: Չունիմ: Բացարձակ կը մերժէ: Դուրս կ'ելլեմ գրասենեակէն, կը դառնամ սրահները: «Եղբայր, ապատէ զիս» կը պոսայ ձայն մը սրահին մէջէն:

Գեղամն էր, տեսեր էր զիս, ձեռքով նշան կ'ընեմ որ լուէ: Մուտքի մեծ դրան առջեւ երկու պահակներ կ'եցած էին: Իրենց անուշադիր մէկ պահուն, եղբայրս կ'ազատեմ:

1918ին, Աւագ Ուրբաթ իրիկունը, յանկարծ շուկայի երեք անցքերը կը բռնուին քանոններով (գինւորական ոստիկան) որոնք «վէսիքա» կը հարցնեն: Ուրիշներու կարգին զիս ալ ձերբակալեցին իբր գինւորական փախտական: Արար, Քուրդ, Չէրքէյ, Հրեայ, Թուրք, մօտ՝ 80 հոգի, տարին գինւորական կեդրոն: Յետոյ, քաղաքէն դուրս, պլոտիկ մզկիթի մը մէջ արգելափակուեցանք: Յաջորդ օրը, չորսական հոգի, մեր թուերը չուաններով իրարու կապած, բազմաթիւ սուլիաւոր ժանտարմաներով ճամբայ ելանք դէպի Սուրիճի կայարանը: Քաղաքի ելքին կը տեսնեմ մայրս ու եղբայրս Գեղամը, վիզը ծուռ, արտասուաթոր աչքերով: Վերջին անգամ պիտի տեսնէի հէք եղբայրս որ եօթ տարեկանին, չզիմանալով անլուր տառապանքներու, շատ տկարացած էր:

Տասը ժամուան ճանապարհէ յետոյ, կը հասնինք Սուրիճ, միշտ կապուած: Երեք Չէրքէյներ, մութէն օգտուելով, կը փորձեն փախչիլ: Մէկը միայն յաջողած

էր, միւսը զարնուած, երրորդը՝ զլուխէն ծանր վիրաւոր: Ո՛խտ հսկողութեան տակ կը հասնինք Հալէպ: Զօրանոցին մէջ կը զատեն ոչ-խալամները, զանազան աշխատանքներու համար: Կեալուր Տաղ փայտ կտրելու պիտի զրկեն: Փախուստ կու տամ:

Վերջապէս, օր մը փոխադրական վաշտ մը պիտի կազմուէր: 150 հոգի կ'արձանագրուինք, մեծ մասամբ Արարներ ու Հայեր: Մեզի կու տան թեթեւ կառքեր ու մէյ մէկ զոյգ աւանակ: Զիեր չկային այլեւս:

Կ'առաջանանք դէպի արեւելեան ճակատ, փոխադրութեան ճամբաներ շինելու համար: Հալէպէն ձէպէլ-Լիպնան կը կտրենք քառասուն օրէն: Հարիւրապետը հայ էր, Տէօրթեօլցի, Յովսէփ անունով: Մինչեւ ձէպէլ, վաթսուն հոյի փախած էին: Հարիւրապետը, ճամբան կը բռնէ Զէյթունցի հայ փախստական մը եւ անոր կը յանձնէ կառքերէն մէկը: Պօզօ կը կոչուէր Զէյթունցին: Կը բարեկամանանք իրարու հետ: Իր հինգերորդ փախուստն էր Դամասկոսէն-Հալէպ: Միասին Դամասկոս փախչիլ կ'առաջարկեմ, կ'ընդունի:

Գիշեր մը ճամբայ կ'ելլենք եւ հինգերորդ օրը կը հասնինք Դամասկոս, (գիշերները ճամբորդելով ու ցերեկները արտերու մէջ պառկելով) ուր Պօզօն կը զտնէ իր հայրենակիցները, իսկ ես՝ դպրոցական ընկերներէս շատերը. Եազոր Մէյմարեան, Ստեփան Մինէճեան, Գրիգոր Իյնէճեան, Եգնիկ Զալրզեան եւայլն, որոնք, հակառակ զինուորի ընտանիքի անդամներ ըլլալուն, մեկմէ տարի մը յետոյ, կրկին տարագրուած էին, տասնըչորս տարեկանէն վեր ըլլալնուն համար:

Երկու ամիս յետոյ, Արեւելեան ճակատը կը քայքայուի: Թրքօ-զերմաններու խուճապահար փախուստ: Գերման խումբեր, իրենց փախուստի ճամբուն վրայ,

ուեցան մեր տունը: Մեր գիւղը կը կոչուէր «Մէլէչ» որ կը պատկանէր Պօղազ Լիմանի տեղակայութեան: Հօրեղբայրս Տէր Մարտիրոսը գիւղին քահանան էր: Դիմեցին անոր խորհուրդին: Ես ալ այս ժողովին ներկայ գտնուեցայ: Նոյն տարին զիս նշանակած էին գիւղական դպրոցի ուսուցիչ: Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, վերջապէս որոշուեցաւ մարդ զրկել չըջանի հայ գիւղերը: Երկու հօգի դացին Պրանգչլա, զուտ հայաբնակ գիւղ մը ուր կառավարական պաշտօն ունէին Տուբուռն էֆ. Պէնլեանը, Յարութիւն էֆ. Թաշճեանը: Երկու հօգի ալ Թէրպիլի գիւղը գացին, օրեր անցան, դացողներէն ոչ մէկը վերադարձաւ: Նոյն միջոցին խումբ մը Թուրքեր եկան մեր գիւղը, տասը ձիաւոր սասիկաններու հետ: Այդ խումբին մէջ էին Պօղազլեանի ջարդարար գոյմագամը Քէմալ պէյ, սասիկանական հրամանատար Խուլիսի պէյ հայաջինջ հրէշը, Գայափունարցի չէրքէզ հաճի ճաֆէր, Գատըլը գիւղին Իպրահիմ չավուշը, չըջանի հայութեան ջարդարարներու պետը Պօղազլիանի գրամատան տնօրէն շիւսէյին էֆ.ն որ համարուած էր Հայերու բարեկամ: Այս մարդիկը գիւղապետին տունը իջան եւ մեր գիւղին թաղականները կանչելով փակեցին հիւրանոցին մէջ: Այս պահուն քահանային շուրջը հաւաքուած էին գիւղացիները: Կ'ըսէին որ եթէ կարելի ըլլար լսել Թուրքերուն խօսակցութիւնը, այն ատեն մեր գլխին ճարը կը նայէինք: Այդ պաշտօնը ես ստանձնեցի: Մեծ դժուարութեամբ յարդանոցէն անցնելով հիւրանոցին վերեւ փոքր պատուհանին հասայ և լսեցի Թուրքերուն խօսակցութիւնը: Գատըլըի Իպրահիմ չավուշը կ'ըսէր. «Մենք Թէրպիլի կեամուրները ջարդեցինք: Դուք ի՞նչպէս եւ ո՞ւր պիտի ջարդէք այս եգիտները»: Գոյմագամը ըսաւ որ «իրենք պիտեն յարմար վայրը,

խնդիրը ջարդով չի վերջանար: Պէտք է աշխատել որ մէկ նայ շփախի, որովհետեւ էյլլինճէ-Գոււմ Գոււյուլի նայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին: Կացութիւնը պիտի բարդանայ եթէ լսեն միւս գիւղերը: Գիշեր ցորեկ պահակներ դրէք եւ փախողները ջարդեցէք, պէտք է խորամանկութեամբ վարուիլ: Հիմա անոնց պարապլուխները կանչելով պիտի առաջարկեմ

ՎԻՐԱԾՆՈՒՆԳ

Տէր-Ջօր — Փութ-պօլի նայկական խումբ մը

որ թրքանան, մերժումի պարագային պիտի յայտարարեմ տեղահանութիւն: Ձեզի կը մնայ ուելի դիւրաւ խաբելու համար, իրենց երիտասարդներուն եւ աղջիկներուն նշանածներ գտնել ձեր մէջէն: Այս կարեւոր գործը կը վստահիմ պանքայի տնօրէն Հիւսէյին էֆ.ին, որ նայերու վստահութիւնը կը վայելէ եւ անոր օգնական մեր առիւծ մասպահատ Իպրահիմ չափուչին: Այս տեղէն

պիտի երթամ Իւրնէճ, Մէնթէչէ, Գարա Հայլը հայ գիւղերը: Երեք օրէն Սուլխի պէյը պիտի գայ, այն ատեն կը թրքացնէք այդ կեալուրները»: Յետոյ քահանան եւ գիւղապետը կանչելով երեք օր պայմանաժամ տուին որ Հայերը կրօնափոխ ըլլան: Նոյն իրիկունը տեղի ունեցաւ ժողով մը որուն կանչուեցան երիտասարդներն ալ: Ամուսնութեան հարցին կիները ընդդիմացան, իսկ երիտասարդները առաջարկեցին հետեիլ էյլլինճէ-Գում Գույու գիւղերուն օրինակին: Գիւղապետը միջամտեց՝ «Ես իսաւ, տարիներու բարեկամ եմ Հիւսէյին էֆին, անոր անկեղծութենէն չեմ կասկածիր: Դուք ձեր ընթացքով կիներուն եւ երախաներուն ջարդին պատճառ պիտի դառնաք: Առայժմ ընդունինք թրքութիւնը»: Ներկաներէն շատերը, արդէն կէս մեռեալ մարդիկ, հաւանութիւն յայտնեցին: Որոշուեցաւ յաջորդ օրը եկեղեցիին վրայ թրքական դրոշակ պարզել: Այդ որոշումէն վերջ հօրեղբայրս իր գլուխը հաւաքեց ընտանիքին անդամները, քառասուն եօթը հոգի, եւ ըսաւ. «Քաջ եղէք, հետեւեցէք միւսներուն կրօնափոխութեան»: Դարձաւ ինծի. «Զաւակս, քու տարիքդ փոքր է, կարելի է քեզ չեն մեռցնէր, եթէ մեռնինք, մեր արեան զինը քեզի կը վստահիմ»: Յաջորդ օրը տեղի ունեցաւ կրօնափոխութիւնը եկեղեցիին առջեւ: Հայրս զիս տարաւ թուրք գիւղապետին որ հօրս տունը մեծցած էր եւ մայրս ալ անոր ամուսնութեան ծախքը վճարած էր: Հայրս գիւղացիին ըսաւ. «Քեզի կը յանձնեմ դաւակս, ունեցած դրամներս եւ մեր տունը տեղը, եթէ մեզի բան մը պատահի»: Նոյն գիշերն իսկ հայրական վերջին համբոյրը տուաւ: Մատաղցու պանուկի պէս ես երկու օր առաջ նետուած էի զայլին բերանը: Երկու օր ետքը կը լսէի գոռում գոչում եւ մարդկային բաղմութեան ոտքի ձայներ: Կէս

Ժամ վերջը ատոնյ յաջորդեց լուռթիւնը ամբողջ գիւղին մէջ: Պահուած տեղէս զուրս գալով, խոհանոցի դրան մօտեցայ: Տան տիկինը դրացի կիներու հետ կը խօսակցէր, կ'ըսէր թէ ոչ մէկ էրիկ մարդ ազատած է: Ժամ մը վերջը գիւղապետ Սէյիտ Քէհեան ներս մտաւ այլափոխուած: «Օր պիտի գայ, ըսաւ, որ մենք այս բոլորը պիտի վճարենք»: Անշուշտ այս մարդը մեռած է: Բայց ես, իր խօսքերուն վրայ երեսունը վեց տարիներ ետքը, դեռ այս բարի մարդուն խօսքին կը սպասեմ: «Օր մը մենք այս բոլորը պիտի վճարենք»:

Ֆրանսա, 1951

ԲԻԻՉԱՆԴ ՃԱՄՊԱԶԵԱՆ

(Ատանա-Ուրփա-Հալէպ)

Հայրս՝ Հանի Յուվսէփ Ճանպագեան, Ատանայի Խրիսթիան գիւղէն: Մայրս՝ Եղիսաբեթ: Երեք քոյրեր, երեք եղբայր եմ:

Հայրս, իր վեց եղբայրները, երեք քոյրերը եւ ընտանիքի մւս անդամները, 24 հոգի, մէկ մասը կիլիկիոյ կոտորածին սպաննուեցան, միւսները տարագրուած թեան մէջ:

Մայրս աքսորին մէջ մեռաւ: Իր հօրենական բազմանդամ ընտանիքը ամբողջովին բնաջինջ եղաւ:

1909ին, Ատանայի կոտորածին, եօթը տարեկան էի: Օրերով հօրս դիակը փնտուեցի եւ գտայ իր արիւնոտ

չապիկը զոր բերի մօրս : Գերմանացի կին մը զիս Մարաշի որբանոցը տարաւ : 1914ին որբանոցը փակուեցաւ : Պատերազմը սկսած էր : Զէյթունի մեծամեծներէն 25 հոգի Մարաշ բերին , իրարու կապուած , կոնակներն 50 օխանոց աւաղի տոպրակներով : Մարաշի ժողովուրդը ահ ու զողի մատնուեցաւ : Յովհաննէս Սահակեանին կինը զիս որդեգրեց : Ամուսինը որ զատարանի անդամ էր , Պոլիսէն գալով միասին Ուրֆա գացինք : Յովհ. Սահակեանը ժամանակին Զէյթունի ապստամբութեան մասնակցած եւ երկու տարի բանտ մնացած էր :

Ուրֆա հասնելէ 3-4 ամիս ետքը , Զէյթունի եւ շրջակայ դիւղերու հայերը , մեծ մասամբ կին ու երախայ , Ուրֆա բերին : Արգիլուած էր իրենց մօտենալ : Յովհ. Սահակեանը յաջողեցաւ իրենց հետ տեսնուիլ , (որովհետեւ դատարանի անդամ էր) եւ կատարինէ անուն 15 տարեկան աղջիկ մը ադատեց , որ հիմա ամուսնացած է եւ կը գտնուի Հալէպ :

Մէկ քանի օր ետքը Պարբերդի տեղահանուած Հայերը անցան : Ուրֆացիները որոչեցին իրենց ղէնքերը չյանձնել : Գիշերները ժողով կ'ընէին , Յովհ. Սահակեանը գաղտնի կը մասնակցէր ժողովներուն :

Այդ օրերուն , Ուրֆա բերին Վարդգէսն ու Զօհրայը : Ուրֆայի կառավարիչը ի պատիւ իրենց հացկերոյթ տուաւ , որուն ներկայ եղաւ Յովհ. Սահակեանը : Զօհրային եւ Վարդգէսին ըսած էր թէ Ուրֆայէն չհեռանան որովհետեւ պիտի սպաննուին : Յեղափոխականներն ալ կ'առաջարկեն զիրենք փախցնել բայց անոնք կը մերժեն առարկելով թէ եթէ փախին , հայ ժողովուրդը կը կոտորուի : Հացկերոյթէն 2-3 ժամ ետքը Զօհրայն ու Վարդգէսը ճամբայ հանեցին :

Մէկ քանի օր ետքը պաշարման վիճակ հաստատուե-

ցաւ : 40 հոգի ձերբակալելով տարազրեցին , Ուրֆայի Առաջնորդը ատոնց մէջ էր : Յետոյ , թուրքերը հրամայեցին զէնքերը յանձնել : Հայերը մերժեցին եւ սկսաւ կռիւր :

Սահակեան ընտանիքին հետ ճամբայ կ'ընէր զէպի Հալէպ : Ուրֆայէն քանի մը ժամ հետո , դաշտը լեցուած էր դիակներով : Տեսանք հողեվարքներ , որոնք կը բարձրանային դիակներու մէջէն եւ կ'իյնային : Հոտը անտանելի էր : Դժուարաւ Հալէպ հասանք : Հայ լրտեսի մը ցուցմունքով , բարերարս , Յովհ. Սահակեանը ձերբակալեցին : Երեք շաբաթ ամէն օր իրեն կաթ կը տանէի : Զինքը շղթայած էին եւ շարաշար կը ծեծէին : Ատտու մը , երբ նորէն բանտ գացած էի , տեսայ որ բակին մէջ վիղէն շղթայուած է չորս հայ քահանաներու եւ երկու երեւելի Սուրիացիներու հետ : Կաթը խմցուցի , ըսաւ որ «մենք ազգին նահատակներն ենք , եթէ աշխարհի մէջ մէկ հատ հայ մնայ , նորէն պիտի ըլլայ Հայաստանը եւ մեր վրէժը պիտի լուծուի» : Պատուիրեց որ եկեղեցի վազեմ եւ կաթողիկոսին իմացնեմ քահանաներուն մասին : Կաթողիկոսը չկրցաւ դիրենք ազատել :

Հալէպի եկեղեցին դիակնարանի կը նմանէր , ամէն կողմ մեռել , հողեվարք եւ հիւանդ : Հալէպի մէջ քուրճակի նման հիւանդութիւն մը ծագեցաւ : Օրական տասնեակներով կը մեռնէին , 10-20 դիակ մէկ փոսի մէջ կը թաղէին :

Ատեն մը թշուառութեամբ ապրելէ ետք , աշխատանք դտայ Շամ-Օթէլին մէջ , որուն տէրը , Ճէմալ անունով տեղացի մըն էր , կինը հայ : Պոլսոյ «Թանին» իթթիհատական թերթը յայտարարեց որ իրենց մօտ հայ պահողները հայերու հետ պիտի աքսորուին : Օթէլին տէրը ստիպուեցաւ դիս դուրս հանել : Ոստիկանները դիս

ձերբակալեցին եւ հարցուցին թէ բուն հա՞յ եմ: «Իսկական հայ եմ» պատասխանեցի: Սաստիկ ծեծեցին եւ նետեցին մութ բանտի մը մէջ, ուր չորս հոգի էինք, իրենցմէ մէկը ըսաւ որ ի դուր ըսած էի թէ «բուն հայ եմ», պէտք էր ըսէի «կաթոլիկ եմ կամ բողոքական»: Իսկ միւսը պատասխանեց. «Թուրքերը հայն է որ կը փնտուեն, ըլլայ կաթոլիկ կամ բողոքական»: Ես բողոքական արձանագրուած էի եւ հետեւեցայ պատուելի նօխուտեանին, բայց նորէն ձերբակալուեցայ: Այդտեղէն փոխադրուեցանք Հալէպէն դուրս, Գարլըզ կոչուած գաշտ մը, ուր բանտարկուեցանք ախոոի մը մէջ: Մօտ հարիւր հայ պատանիներ կային արդէն այդ բանտը, սո՛վնքն ալ կմախքներ: Բնական պէտքի տեղ չկար, մէկ անկիւնը արտաքնոց ելած էր: Օրական 1-2 հոգի կը մեռնէին, դիակները կը շարէինք այդ անկիւնը որ աղտակուծութիւնը մեզի չհասնի: Դիակները ոտքերէն քաշելով կը տանէինք հեռուն, ջուրի մը մօտ: Ես յօժարութեամբ կ'ընէի այդ աշխատանքը, քիչ մը մաքուր օդ չնչելու եւ այդ աղտոտ ջուրէն խմելու համար: Օրին մէկը երիտասարդ տղայ մը հոգեվարք պառկած էր, ուզեցի աղտոտութենէն հեռացնել, տխուր կերպով ինծի նայեցաւ եւ ըսաւ. «Գիտի մեռնիմ, ելբայր, վնաս չունի, ձգէ հոս մեռնիմ»: Օրերով չէին հարցնէր թէ ներսը մեռուի ունի՞նք: Երեք շաբաթ դիակներուն հետ մնալէ հոտք, մեկ ճամբայ հանեցին: 22 պատանիներ մնացած էինք, քալելու անկարող կմախքներ: Ամէն կողմ դիակ: Փանտարմները կը ծիծաղէին եւ կ'ըսէին որ ատոնց պէս պիտի ըլլանք: Հացը մոռցած էինք բայց ծարաւին կարելի չէր դիմանալ:

Մեր առջեւէն աքսորեալներու մեծ կարաւան մը կը քալէր, մեռելները ցանելով անցած ճամբուն վրայ: Եր-

ՎԵՐԸԾՆՈՒՆԳ
Ընթացի Բուժավայրը

բեմն զխղերու մօտ կը դիչերէինք: Գիւղացիները մեր վրայ կը յարձակէին զանակներով, փայտերով, երկաթի կտորներով, կարծես մասցու ոչխարներ էինք:

Անհատատալի բարիքներ ալ տեսանք: Գիւղացի արար կին մը մեզի հաց ու թան բերաւ, ուրիշներ անոր

օրինակին հետեւեցան, բայց թուրք ժանտարմները, արարներուն բարեացակամութիւնը տեսնելով մեզ հեռացուցին զիւզէն :

Իրիկուն մը հասանք Պապ, Հայոց անթալ զերեզմանը : Անկարելի էր նկարագրել աքսորեալներուն կմախքացած տեսքը, հիւանդները, ողիւնները, հոգեվարժները, ամէն կողմ լքուած մեռելները եւ վոհմակները գաղաններուն, որոնք մեզ շրջապատած էին, թուրքերը եւ բորենիները : Առաջիններուն ողջ ձկածը միւսները կը յօշոտէին : Հայ մարդը եթէ ասոնք մոռնայ, կերած հացն ու ծծած օդը թող հարամ ըլլայ իրեն . . .

Այլ զժոխքէն ալ քուեցանք : Բազմութեան մէջ Հայ աղջկան մը հանդիպեցայ որ չէր կրնար քայլել : Լսեցի որ թուրք ոստիկանները իր վրայ կը խօսին : Ուղեցի օտնել աղջկանը որ թեւիս կոթնելով փախչի, բայց թուրքերը հասկցան եւ դիս ձեծեցին : Աղջիկը անոնց ձեռքը մնաց : Ինծի ըսած էր թէ Սանասարեանի աշակերտուհի էր : Կէս զիշերի մը կարաւանը գետի մը եզերքը հասաւ : Խելազարի պէս կը պոռայինք. «Չո՛ւր, Չուր» : Մարդիկ կը նետուէին դետը, կը խմէին ու կը խմէին, քիչ ետքը ջաւերով կը քալարուէին աւաղին վրայ :

Գիշեր մեզ պաշարեցին թուրք, չէ՛չէն, սրտը աւաղակներ եւ սկսան կողոպտել ու ջարդել : Փախայ մինակս եւ կէս ժամ քայլեցի : Հայ տղոց հանդիպեցայ վերջապէս, որոնք ինծի պէս փախած էին անապատը : Անոնցմէ մէկը լաւ արաբերէն գիտէր եւ անապատին ծանօթ էր : Որոշեցինք զաղտագողի Հալէպ վերադառնալ : Մէսքէնէի մօտերէն անցանք, նաեւ այն զիւզէն, ուր արաբ կիները թան եւ հաց տուած էին : Նոյն արաբ կիները նորէն ուտելիք բերաւ մեզի եւ թուրքերը անիծեց : Եթէ

Արարները թուրքին նման գաղան ըլլային, մէկ հայ չէր կրնար վերադառնալ անապատէն :

Վերջապէս Հալէպի մօտերը հասանք: Քաղաքին ճամբան չէինք գիտեր: Ֆէլլահները մեզ ծեծեցին եւ իրարմէ դատեցին: Երեք օր գերի մնացի իրենց ձեռքը եւ գիշեր մը փախայ քաղաք: Ուղղակի Շամ օթէլը գացի: Օթէլին տիրոջ ձէմալին հայ կինը, որուն անունը Փէրուզ էր եւ քոյրը՝ Ռօշան, գուրգուրանքով կերակրեցին ու հագուեցուցին զիս: Հիւանդացայ: Զէյնէլապետին էքպէր անուն պարսիկ բժիշկ մը զիս խնամեց: «Գիտեմ, կ'ըսէր, Հայերը իրենց ազատութեան համար կը կոուին: Վանէն անցայ եւ տեսայ Հայերուն կոուիլը»: Երեք շաբաթ հիւանդ պառկելէ ետք, առողջացայ: Նորէն օթէլին մէջ կը ծառայէի, զգուշանալով ոստիկաններէն: Դժբախտաբար օթէլը գրաւեցին եւ Պաղտատէն բերուած հնդիկ զերիններ լեցուցին մէջը, իրարու վրայ, խեղճ վիճակի մէջ, իսկ Անգլիացիներուն կահաւորուած սենեակներ տուին: Առատօրէն կ'ուտէին ու կը խմէին: Անգլիացիները, նոյնիսկ փախլալա կ'ուտէին: Քաղաքին շուրջը մնացած աքսորեալները սկսած քաղաք փախչիլ, Տէր-Զօր չքուելու համար: Ճամբայ չէին գիտեր, գիրենք կ'առաջնորդէի եւ ինծի հաց կուտային: Բարեբարիս, Յովհ. Սահակեանին կինը եւ երկու դաւակները գտայ: Սիրտս արիւնեցաւ տեսնելով որ այդ աղնիւ յեղափոխականին դաւակները որքանոց դրուած են, կ'ինն ալ Արարներու քով ծառայ եղած է:

Հալէպի մէջ ատեն մը ապրեցայ փախստականի կեանքով, անօթի, երբեմն բանտարկուած, երբեմն հայոց Եկեղեցիին մէջ, հիւանդներու քով կամ փողոցը, պատի մը տակ: Թուրք ոստիկանները ատենը անզամ մը

կը հաւաքէին փախստականները եւ խումբով կը ղրկէին Տէր-Ձօր, սպաննելու, կամ կը զնդակահարէին :

Օրին մէկը Հալէպի մէջ իրարանցում եղաւ, Թուրքերը քաղաքին փողոցներէն կ'անցընէին երկու զինուորական զերի: Ըսին որ հայկական ճակատէն բռնուած են եւ կը կոսուին եղեր «վրժ-վրժ» պոռալով: Հասկցանք թէ «վրէժ» էր:

Վերջապէս, երկու Սուրիացիներու ծառայելով, որոնցմէ մէկը կեղծ բժիշկ, միւսը կեղծ դեղագործ էր, եւ կ'ուզէի Կիլիկիա փախչիլ, Ատանա գացի: Տեսայ մեր տունը, այրած, աւերակ, յիշեցի ծնողքս եւ սկսայ լալ: Դրացի պատաւ կիներ զիս կերակրեցին եւ հագուստ տուին: Այգտեղ ալ ձերբակալուեցայ: Յոյն հացագործ մը, որուն քով աշխատանք պտած էի, խրատեց որ Թուրքի անձագիր առնեմ եւ զինուոր երթամ: Ուրիշ ճարչունէի: Ձինուոր եղայ, միթրայէօղի գումարտակի մը մէջ եւ շուտով սորվեցայ միթրայէօղ գործածելը: Թուրք զինուորները շատ դժուարաւ կը սորվէին:

Էնվէր փաշան, ազգիս դահիճը, անգամ մը մեր բանակը այցելեց: Իր հարցումներուն պատասխանեցի: Հարիւրապետս շատ գոհ մնաց եւ յետոյ հարցուց որ «հա՞յ եմ»:

Երկու հազար հողի բերին եւ սկսան խրամներ փորել: Օր մը դադտագողի մօտեցայ իրենց եւ հասկցայ որ հայ են: Քանի մը օր ետքը, զիշեր մը ամէնքն ալ զնդակահարեցին: Այլեւս անհնարին էր զինուոր մտալ: 18 հոգիով փախանք: Թօփրաք-Գալէ հասայ: Թռէնը, ներսը, դուրսը, վրան լեցուած էին Թուրք զինուորներով: Ըսին թէ Շամէն փախուստ տուած են: Չկրցայ թռէնին մէջ տեղ գտնել: Առտուն, Թուրք սպայ մը ինծի հար-

ցուց Ատանայի ճամբան: Ուրախացայ որ թուրքերը բոլորովին պարտուած ու չուարած են:

Շատ չանցած հայ կամաւորներ եկան Ատանա: Ես ալ կամաւոր արձանաւերուեցայ Քէրթըն Չանգալեանի խումբին մէջ եւ Սիս պացի, ուր չորս ու կէս ամիս պաշարուած մնացինք:

Կիլիկիոյ աղէտէն ետք, Իզմիր պացի: Այդտեղ ալ նոր աղէտի ենթարկուեցայ եւ հազիւ փրկեցի կեանքս:

Ամերիկա (Մ. Ն.) — 1951

ՍՏԵՓԱՆ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

(Մալաթիացի)

1915ին հազիւ տասը տարեկան էի: Եղբայրս վեց տարեկան էր, քոյրս չորս: Հայրս եւ իր երկու հօրեղբօր որդիները Ամերիկա (Մ. Ն.) եկած էին 1912ին: Մեր ընտանիքը կը բաղկանար 23 անդամներէ, որոնք քով քովի երկու տուներու մէջ կը բնակէին: Հօրեղբայրս՝ Մարտիրոս եւ երկու հօրեղբօր որդիներս՝ Կարապետ եւ Պաղտասար, թրքական բանակին մէջ էին եւ չվերադարձան: Մալաթիոյ մէջ կար 15-16 հազար հայու թիւն, հինգ եկեղեցի եւ ատոնց կից ազգային վարժարաններ: 1915ին սկսան տեղահան ընել: Նախ հրամայեցին զէնքերը յանձնել կառավարութեան: Քանի մը շարաթ ետքը տղամարդիկ բանտ առաջնորդուեցան:

Առաւօտ մը, ոստիկաններ մեր տունը մտան եւ

ձերբակալեցին մեծ հայրս (65 տարեկան) եւ եղբայրը (70 տարեկան) : Քանի մը օր հօրեղբօրս տղան (14 տարեկան) եւ ես կերակուր տարինք իրենց : Օր մըն ալ ըսին որ այլեւս կերակուր չտանինք, ուրիշ տեղ գացին ցորեն քայելու :

Քաղաքին մէջ սարսափը տիրած էր : Շատ մայրեր տեղ մը կը փնտոէին իրենց պղտիկները տալու համար : Հօրեղբօրս թաղին մէջ թուրք եւ հայ խառն էին : Իրիկուն մը թաղին հայերը հոն հաւաքուեցան, բակը մոխիր ցանեցին եւ ամենակարող Աստուծոյ աղօթեցին որ տեղահան չըլլանք : Առաւօտ մը յանկարծ եզան կառքեր եկան շարուեցան հօրեղբօրս տան առջեւ, ոստիկանները հրամայեցին որ մաս մը բաներ առնենք հետերնիս եւ ձամբայ ելլենք : Մենք բան մը չունէինք տանելու համար, ամէն ինչ մեր տունը թողած էինք : Լաց ու կոծը սաստիկ էր, թուրք բարբարոսը մեզ կը բաժնէր մեր հայրենի հարազատ օճախէն : Կառքերը շարժիլ սկսան : Պղտիկները ուրախ էին կառք նստած ըլլալնուն համար, իսկ մեծերը կու լային :

Առաջին իջեւաննիս եղաւ Հաճի Սապրիին խանը, քաղաքէն հազիւ ժամ մը հեռու : Թուրք ոստիկաններու կողմէ այդտեղ սկսաւ կողոպուտը : Դրամ եւ զարդեղէն փնտոեցին, խուզարկելով ամէնքը, մինչեւ ուշ գիշեր : Շատեր իրենց պղտիկները կորսնցուցին, սոսկալի լաց ու կոծ էր : Այդ գիշերը ութը պղտիկներ գետինը քով քովի պառկեցանք, մեծերը շուրջերնիս նստեցան : Առաւօտուն իմացանք որ՝ ոմանք թոյն առած եւ անձնասպան եղած են :

Օրական քանի մը ժամ կ'երթայինք, տեղ մը մէկ կամ երկու օր կը մնայինք : Թուրքեր եւ քուրդեր կու գային կերակուր ծախելու կամ երախայ գողնալու : Ար-

դայի մօտ հօրեկրօրս կինը եւ իր աղջիկը, 14 տարեկան Սառան, փորձեցին փախչիլ, բայց ոստիկանները տեսնելով ետ դարձուցին և սաստիկ ծեծեցին: Օր մը վերջը Սառան անհետացած էր: Երբ մայրիկիս հարցուցի, բաւս որ «մէկու մը սուինք»: Սիրտս խոցուեցաւ եւ լացի:

Յաջորդ կայաննիս Սուրկի եղաւ, ուրտեղ ութը օր մնացինք ևւ եզան կառքերը ետ վերադարձան: Այլեւս լեռնային ճամբայ էր: Առատ անձրեւեց, բոլորս ալ թրջեցանք: Հօրեկրօրս կինը երկու զաւակ եւս տուած էր այդտեղ, Գրէկօրը ևւ Արուտեակը. միայն մէկ հատը մնաց, Սարգիսը:

Քոյրս շատ զեղեցիկ էր. շաղանակագոյն գանգուր մաղերով: Կին մը շատ աղաչեց որ մայրս իրեն տայ, բայց մայրս մերժեց, հաղիւ քանի մը օր վերջ հիւանդացաւ: Օրէ օր կը նիհարնայինք, ուտելիք չունէինք: Օր մը մեր մօտիկը անձանօթ կին մը փիլաւ կ'եփէր. Մայրս լսաւ. «Ստեփան գնա՛ այդ կնոջմէն քիչ մը փիլաւ ուղէ»: Ինծի համար շատ դժուար էր մուրալ: Յիշեցի Մարտիան և թուրք աղքատները, որ մեր դռան ստջև կու դային ևւ կ'ըսէին. «քուրիկ, քուրիկ, կտոր մը հաց սուէք»:

Խեղճ քոյրս Վերոնիքան ծանր հիւանդ էր, ոտքի վրայ կենալու անկարող. մայրս եւ ես փոխն ի փոխ կը շալկէինք զինքը: Իրիկնամուտի մը լերան մը ստորոտը հասանք, յոգնած, անօթի, ուժասպառ: Խեղճ մայրս սաստիկ կու լար: Քոյրս գետնին վրայ պառկեցուց, ինծի ևւ եղբորս՝ Յարութիւնին մէկ մէկ կտոր չոր հաց տուաւ որ ուտենք եւ քնացանք: Առաւօտեան տեսայ որ տնուշիկ քոյրս յաւիտենական փակած էր աչքերը: Իրեն համար ձևքով փորեցինք փոքրիկ գերեզման մը, աղայ

մը հոյեհանդիստ երգեց, վրան հոյ լեցուցինք և րափ-
նուեցանք :

Ամէն օր անօթի, ծարաւ, տառապելով կը յառաջա-
նայինք շարունակ լեւնային ճամբաներէ : Օր մը այն-
քա՛ն ծարաւ մնացինք որ ջուրթափ խմել սկսանք : Մեր
դրացիներէն Քէսէկենց պատկասելի ձեր մաման ուժաս-
պառ եղած, լեզուն դուրս ինկած, կոնակը ժայտին՝ մը-
նաց և թուրք ոստիկանը հրացանադարկ ըրաւ զինքը :
Կէս օր մը ետք մեր ասջև պարզուեցաւ Եփրատը : Պըզ-
տիկները բարխացան, մեծերը սարսափեցան : Այդ տե-
ղին կ'ըսէին Կարա Կումի : Կարծեմ երեք օր մնացինք :
Քուրդերը առատ ուտելիք բերին ծախելու համար :
Մարդ մը խաղող բերած էր. դրամ ունեցողները կ'առ-
նէին : Ես կողովներուն մօտ սրտատրուփ կը դառնայի .
պատեհութիւն մը գտնելուս պէս՝ հատ մը կը յափշտա-
կէի . որքա՛ն համոզ էր . . . : Մարդը բաւական ծախած
էր, պղտիկներս կողովին վրայ յարձակեցանք և փէչեր-
նուս մէջ լեցուցինք : Ես ալ բաւական մը խաղող առնե-
լու յաջողած էի, մէկ մասը միայն կերանք, մնացածը
ուրիշ ատենուան պահելով : Յաջորդ օրը դարձեալ քուր-
դեր եկած էին : Կին մը մօրս հետ կը խօսէր : Քիչ յետոյ
մայրս թեւերուն մէջ առաւ և համբուրեց Յարութիւն
եղբորս սիրուն այտերէն և աչքերէն և տուաւ այդ
կնոջը : Իսկ ևս «Յարութիւն, Յարութիւն» աղաղակելով
բարձրաձայն լացի : Կինը եղբայրս շարկած հեռացաւ :

Յաջորդ առաւօտ կանուխ ելանք : Եփրատ գետն ի
վեր սկսանք քալել : Քանի կը յառաջանայինք, գետնին
վրայ կը նշմարէինք մարդկային մարմիններու կտոր-
ներ :

Օդը սառտիկ տաք էր, ջուրերնիս հատաւ, գետը հե-
ռու էր, ջուր ասնել անկարելի եղաւ : Առաջին մօտակայ

գիւլը կ'երեւէր, երբ հարսնուկս անկարող եղաւ ճամբան շարունակել, ծարաւութեան պատճառով: Ճամբուն վրայ, երրորդ գիւղին անունը Կանթառա էր, բլրի մը կողին շինուած հարիւրի չափ տուներով: Յանկարծ դաշտին վրայ մերկ կնոջ մը ուռած դիակը տեսնելով լեղապատառ եղայ եւ քովէս քալող կնոջ փաթթուելով սկսայ լալ: Քիչ յետոյ հասանք Սամսաթ որ նշանաւոր էր իր Հաճի Շէխ աղայով: Այդ մարդը հաղարաւոր հայերու կեանքը փրկած է: Գիւլին մօտէն իջանք զետեղերք: Ուժմբ մը մարդիկ գիականեր քաշելով գետը կը ձգէինք: Իրիկունը նստեցանք տաք աւազին վրայ: Յաջորդ առաւօտ, թուրք ձիաւորներ եկան եւ մեր մէջէն զուրս քաշեցին երիտասարդ կիներ եւ աղջիկներ: Կը յիշեմ որ կին մը մազերը կը քաշէր եւ ձեռքերը ծունկերուն զարնելով կը պոսար. «աղջիկս տարի՛ն»: Ահաւոր տեսարան էր:

Ըսին որ յաջորդ օրը գետը պիտի անցնէինք Ուրֆա երթալու համար: Իրականութիւնը, հարիւր հազարաւոր հայ անմեղներու անթաղ դերկամաննոցը պիտի ըլլար գիմացի անսպատը:

Գետին միւս կողմը պիտի փոխադրուէինք, բայց միայն մէկ բեռնատար նաւ կար փոխադրութեան համար: Մենք պղտիկ ծրար մը ունէինք որուն մէջ կային քանի մը կտոր հաղուստ եւ քիչ մը հաց: Մայրս մէկ ձեռքով ծրարը վերցուցած եւ միւսով իմ ձեռքէս բռնած կը քալէր: Ճիշդ այդ պահուն, սեւ իշու մը վրայ նստած մերկ ոտներով մարդ մը մեր քովը զալով մօրս հետ սկսաւ խօսիլ թրքերէն լեղուով, եւ ըսաւ. «այս պղտիկը ինծի տուր տանիմ, տղայիս պէս պահեմ»: Սարսափով ու շուարած մտիկ կ'ընէի: Մայրս շատ աղաչեց որ ինքն ալ գայ հետս, բայց մարդը չուղեց: Մայրս կաթողին,

ամբողջ հոգևով, աչքերը արցունքով ողողուած, վերջին անգամ փաթթուեցաւ ինծի եւ աննկարագրելի ջերմութեամբ համբուրեց զիս եւ ըսաւ. «Երթա՛ս բարով զաւակս, շմոռնաս, հայրդ Ամերիկա է, երբ որ մեծնաս հայրիկիդ քով գնա» :

Մինչ մայրս իր վերջին խօսքերը կ'ուղղէր ինծի, այդ մարդը երկու տղայ եւս առած էր նոյն տեղէն, Արամը եւ Յակոբը : Մայրս ինծի տեղաւորեց իշուն վերայ, մարդուն կունակը : Քաղցրանոյշ մօրս տաքուկ զրկէն բաժնուած, անգամ մըն ալ լո՛ւռ իրարու երես նայեցանք եւ յաւէտ բաժնուեցանք իրարմէ . . . :

Դաշտին մէջէն ուղղուեցանք դէպի գիւղը : Արամը եւ Յակոբը լուռ ու մտածկոտ էին. ես բոլորովին սրտաբեկ էի : Քիչ յետոյ զիւր հասանք : Մեզի տիրացող մարդը յայտնեց որ անունը Ալիօն է : Առաջին անգամ տեսանք քուրդ կատաներ (բոշա), երկար շապիկ մը հագած : Վերջապէս տունէ մը ներս մտանք : Տան տիրոջ անունը Մուստաֆա Մահամմէտ էր, երկու կին ունէր, մէկը քուրդ՝ միւսը Ատրեամանցի թուրք : Մուստաֆան պիտիկներ ունէր, երկու աղջիկ եւ մանչ մը : Անոր տան շատ մօտ կը բնակէր իր նոր ամուսնացած եղբայրը : Մեզի համար հաց եւ թաս մը թան բերին : Հազիւ քանի մը պատառ կերած էի, մայրս յիշեցի, արցունքը կը հոսէր այտերէս վար : Թուրք կինը հարցուց թէ ինչո՞ւ կու լամ : «Մայրիկիս երթալ կ'ուզեմ» ըսի : «Անոնք գետին միւս կողմն են, ալ չես կրնար երթալ» ըսաւ : Երկար ատեն լացի : Երբ իրիկուն եղաւ, մարդը ինծի յայտնեց որ ես իր եղբօրը տունը պիտի բնակէի, իսկ Արամն ու Յակոբը իրեն քովը պիտի մնային : Հազիւ երեսուն տարեկան էր եղբայրը, Ալիօն, որ

պատկած էր անկողնին մէջ. իսկ իր շատ գեղեցիկ կիներ, Ֆիտիչէն, իր քովը նստած էր :

Ամէն շաբաթ հայերու կարաւան մը կը հասնէր : Ֆիտիչէն հաց եւ ոսպէ ապուր կը պատրաստէր, միասին կը տանէինք ծախելու եւ կամ բանի մը հետ փոխանակելու համար : Ծառ ու շաղրութեամբ կը հսկէր վրաս, որ չըլլայ թէ կորսուէի :

Օր մը եղները գիւղին աղբիւրը տարած էի ջրելու համար, տեսայ որ երկու մարդ եւ երեք կին կու գային : Անոնք ջուր խմելու եկան աղբիւրին քով : Կիներէն մին ու շաղրութեամբ ինծի նայելէ վերջ հարցուց . «Դուն Աննային տղան ես» : «Այո», ըսի : Ըսաւ որ մեծ մայրիկս եւ հօրքոյրս ալ իրենց հետ եկած էին, այնտեղ, շատ վերը գետին եզերքն էին : Այդ իմանալով վազեցի տիրոջ քով եւ աղաչեցի որ ինծի մեծ մօրս քով տանէր որ տեսնէի : Ըսաւ որ «անոնք արդէն գետին միւս կողմն են անցած» : Ցաւերս նորոգուեցան, սկսայ լալ :

Այիօն ծանր հիւանդ էր, Արամը զիս զգուշացուց որ հիւանդին շատ չմօտենամ . «Գուն ալ կը հիւանդանաս» ըսաւ : Քանի մը ամիս վերջ, գետին եզերքը հասած էին մեծ թուով աքսորեալներ : Մուստաֆան իշուն վրայ հեծած դնայ եւ վերադարձաւ իր հետ բերելով միջին տարիքի կին մը, անոր աղջիկը, հազիւ երեսուն տարեկան եւ թոսնիկը՝ վեց կամ եօթը տարեկան : Անոնք իրենց հետ ունէին քանի մը կապուած ծրարներ : Հիւանդ էին : Ծառ ու բախացան, որ մենք ալ հայ ենք : Արամը ինծի ըսաւ որ էրզրուցի են :

Քանի մը ամիս այդտեղ մնացինք : Գիշեր մը, իրենց ազգականներէն մէկը, վայրենի Ապզարօն, երկու հայ կիներն ալ խեղդամահ ըրաւ : Ֆէտիչէն ինծի լուր տուաւ եւ գոնէն դիտեցինք ոճիրը : Արամը եւ Յակոբը դիտե-

ները դուրս հանեցին, սեւ իշուն վրայ կապեցին եւ տարին գետը նետեցին: Յաջորդ օրը Արամին եւ ինծի հրամայեցին որ զոհերուն դժբախտ երախան Սամսաթ տանինք եւ պատի մը տակ թողլով վերադառնանք: Այդ ոճիրէն սարսափած էինք: Արամը միշտ կ'ըսէր. «ո՞ր երթանք, ի՞նչ ընենք. օր մը Ապղարօն մեզ ալ կը խեղդէ»:

Ահ ու դողով անցուցինք օրերն ու ամիսները: Ալիօն բաւական աղէկցաւ, ոտքի ելաւ: Ահա՛ եղբայրը Մուստաֆան եւ իր քուրդ կինը հիւանդացան:

Աոտու մը եղները դաշտը ձգեցինք եւ Սամսաթ փախանք: Զիս բռնեցին եւ գիւղ վերադարձուցին, բայց Արամն ու Յակոբը չկրցան գտնել:

Բաւական ատենէ ի վեր հայ աքսորեալներ չէին գար: Ալիօն օր մը ինծի ըսաւ որ՝ հայ մը բռներ է եւ գլուխը ջուրին մէջ խրելով խեղդեր է: Ատկէ վերջ ինքն ալ հիւանդացաւ: Յաճախ կը պատմէր իր դազանու-թիւնները: Կ'ըսէր թէ՛ հինդ հարիւր հայեր դիմացի կղզիին մէջ տարած էին եւ զանոնք կողոպտած ու ամէնքն ալ ջարդած էին:

Գիւղին մէջ ութը հայ տղայ եւ մէկ աղջիկ էինք: Կոտուէ Լըկար շապիկ հագած, քուրդ բոշայի կը նմանէինք: Տէտիչէին հայրը, որ Կանթառա կը բնակէր, մեռաւ եւ այդ գիւղը փոխադրուեցանք: Այնտեղ ալ կային հայ կիներ եւ տղաներ որոնց հետ բարեկամացայ:

Երեկոյ մը դաշտային աշխատանքէս վերադարձիս, մեր բակին մէջ տեսայ բարձրահասակ երիտասարդ մը որ իշու փալան կը կարէր: Սիրտս թունդ ելաւ, արդեօք հօրեղբա՞յրս էր: Վերջապէս իրար հարցուփորձելով, հասկցայ որ հօրեղբօրս ընկերներէն հայ մըն է եղեր:

«Քու հայրդ Ամերիկա է, ըսաւ, ես ալ Մալաթիացի եմ, անունս Ստեփան Անտոնեան է» :

1918ին արդէն մեծ տղայ էի, տէրս զիս Ատրեաման տարաւ ցորեն ծախելու համար, քալելով մէկ օր տեւեց մեր ճամբորդութիւնը: Իր եղբօր կնոջ տունը գացինք, խիստ հսկողութիւն կը կատարէին որ չփախչիմ: Յաջորդ օրը դիւզ վերադարձանք, բայց ճամբան սորվեցայ: Մեր դրացի հայ տղուն պատմեցի թէ՛ քաղաքին մէջ ինչե՛ր տեսայ: Առաջարկեցի իրեն որ օր մը միասին փախչինք. ընկերս հաւանութիւն տուաւ:

Օր մը, երբ Ալիօնը ցորեն տարած էր ջաղացքը, եզները դաշտին մէջ ձգելով, Ատրեաման փախանք, ուր ես պտղավաճառի մը քով ծառայ եղայ, ընկերս ալ նըսպառավաճառի մը քով, յետոյ վաճառականի մը ծառան դարձայ: Անունը Մամիչ Աղա էր: Իր տունը Մալաթիացի երեք հայեր կային՝ քոյր եւ եղբայր մը, Արուսեակ եւ Գրիգոր, եւ ուրիշ աղջիկ մը: Այդտեղ լսեցի որ մեր սոցականներէն միայն Աղանի մօրաքոյրս ազատուած է, ներկայիս Հարաւային Ամերիկա կը բնակի:

1922ին, Մամիչ աղայի հաւանութիւնով եւ Մկրտիչ անուն հայ տղու մը հետ Մալաթիա գացի: Գտայ Աղաւնի մօրաքոյրս, որ վիզս փաթթուեցաւ եւ լացաւ: Հայերէն խօսիլը բոլորովին մոռցած էի: Մօրաքոյրս յայտնեց որ հայրս Ամերիկայէն նամակ եւ դրամ պիտի ղրկէ: Հօրս ալ զրեց որ ազատուած եմ: Մալաթիոյ շուկային մէջ յանկարծ տեսայ Արամը եւ ուրախութեամբ համբուրուեցանք: Գացի մեր բնակարանը տեսնելու, այն տեղը ուր իմ մանկութեան օրերուս անուշ կեանքը ապրած էի: Սրտաբեկ, աննկարագրելի վշտով նստեցայ թութի ծառին տակը՝ ուր եղբօրս եւ քրոջս հետ խաղա-

ցեր էինք: Գազան թուրքերը մեր բոյնը քանդած էին, աւերակ մը մնացած էր:

Հագիւ ամիս մը Մալաթիա մնացի: Մեր ազգականներէն Մարինէ Տէր Պօղոսեան (ներկայիս Ս. Հայաստան կը գտնուի), իր պզտիկներով Հալէպ պիտի երթար: Մօրաքոյրս զիս անոնց ընկերացուց:

Տասն եւ չինգ ընտանիքներ կրկին հեռացանք մեր ծննդավայրէն: Անցնելով Պէսնիէն, Այնթապէն եւ Մարաշէն հասանք Հալէպ: Բազմաթիւ հայ դաղթականներ կ'ուզուէին Հալէպ եւ Պէյրութ: Մենք Մալաթիացիներս հաստատուեցանք Պրլրխեաններու հոգևտունը: Մալաթիոյ կրթասիրաց լնկերութիւնը Եղբայրական օգնութիւն հասցուց մեզի: Նաեւ հաստատեց մասնաւոր դպրոց մը որ ունեցաւ երկու հարիւրի մօտ երկսեռ աշակերտութիւն: Ի՞նչ լաւ էր, սկսանք սորվիլ մեր անուշ մայրենի լեզուն: Մեր ուսուցիչներն էին՝ Պրք. Մանուէլ Ժամազործեան, Ստեփան Անտոնեան, այն երիտասարդը որ քրդական գիւղին մէջ փալան կը շինէր, Գրիգոր Սարաֆեան, Արամ Երէցեան (տնօրէն Սասունցի): Ուսուցիչուհիներ, Եսթեր Նաճարեան, (ներկայիս Ս. Հայաստան կը գտնուի), Նարդուհի Նարինեան: Օգնականներ՝ Արաքսի Քէքէվեան եւ Ովսաննա Փափազեան: Յաւէտ սէր եւ երախտագիտական անկեղծ զգացում ունիմ բոլորին հանդէպ, որոնք սորվեցուցին ինձի մայրենի լեզուս:

1929ի մայիս 16ին Ամերիկա հասայ: Իրականացաւ սիրելի մօրս փափաքը: Հայրիկս գրկեց զիս իր թևերուն մէջ եւ հեծկտուէրով ըսաւ. «միայն դ՞ուք զաւակս...»:

Յակոբ, Եղիսաբէթ, Վարդեր, Կըլօ, Պաղտասար, Կարապետ, Սարգիս, Վարդիկ, Մարիամ, Մարգրիտ,

Մարտիրոս, Կարապետ, Գէորգ, Պաղտասար, Սարգիս, Սառա, Գրիգոր, Արուսեակ, Արմէն, Յարութիւն, Վերոնիքա, Ստեփան, ո՞ւր էք . . . :

Ամերիկա (Մ. Ն.) 1951

ՅԱԿՈՒ Պ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

(Սերաստացի)

Կը բնակէինք Սար-Գըշլա, Սերաստիոյ նահանգին մէջ: Հայրս Պոյաճեան, կապալառուի գործով կը զբաղէր: Մեր ընտանիքի անդամներն էին եօթը հոգի, հայր, մայր, քոյր, երեք եղբայր եւ մեծ մայրս:

1914ի պատերազմին զինուոր դացի երրորդ բանակին: Գրեթէ 200 հայեր էինք: Քիչ վերջը դերձակի ջոկատին միացայ, ուր 8 հայ կար: Ատոնցմէ կը յիշեմ Կիւրիւնցի Աբրահամը: Կը գործէինք Խարլի Ահմէտ էֆ.ին հսկողութեան տակ: Ահմէտ էֆ.ն դերձակներուն հրամանատարն էր, իր օգնականն էր Շորկի անունով յոյն մը: Այս մարդիկը զինուորական կերպաներք իւրացնելով կը ծախէին: Ես ալ իմ բաժինս ունէի:

Մեր բանակը շարժեցաւ դէպի էրզրում: Թամզարա գիւղին մօտ Հայերը զատեցին եւ երբ Շապին Գարահիսար հասանք, մեզ բանտարկեցին: Մեզմէ զատ բանտին մէջ 1200 հայ կար: Հոտ երեք օր մնացինք, ահանատես եղայ անլուր խոշտանգումներու: Ահմէտ էֆ. բանադալով ինձի ըսաւ թէ մեզ պիտի տանին Քոփ լեռը եւ

սպաննեն: Թիթևկի կտոր մը տուաւ որ ի հարկին գործածեմ:

Հետեւեալ աստու մեկի զոյզ զոյզ կապեցին, ըսելով որ էրզրու մի կողմերը ճամբայ պիտի շինենք: 100 պահակներու հսկողութեան տակ, ասանց հացի ու ջուրի երեք օր քալեցինք, հասանք Քոփ լեռը: Դրամ ունեցողները կողբապտուելու վախէն, ոսկիները կուլ կու տային: Ես ալ երեք ոսկի ունէի, կուլ տուի...

Քոփ լեռան վրայ խան մը կար ուր իջեւանեցանք: Հոտ երեք ծորակ ջուր կը վաղէր, թոյլ չտուին որ խրմենք: Հրաման եկաւ, Հայերը ութական հողի կանչուեցան: Կոահեցինք որ մեզ մեռցնելու կը տանին: Հոտ էր որ Ահմէտ էֆէին տուած թիթևկով պարանը կտրեցի ու երայ ծխնելոյզէն վեր, տանիքին վրայ: Այդտեղէն սարսափով տեսայ չորս պահակներ որոնք մեր ընկերներէն մէկ քանին կացինահար կը սպաննէին: Երկու հողի եւս տանիքին վրայ ինծի միացան: Յաջողեցանք դուրս ելլել սոյոսկելով հասնիլ ցորենի դաշտ մը: Երեք օր անօթի մնացինք: Տարէնտէցի մէկ ընկերս իր գիւղը գնաց, իսկ միւսը որ Ամասիացի էր, որոշեց իր քաղաքը վերադառնալ: Ես նախընտրեցի էրզրու մի ճամբով Ռուսիա անցնիլ: Համբան չէի պիտեր, կը քալէի ըստ բախտի:

Բարերգի մօտ ձորի մը մէջ ջուր գտայ եւ անօթու թիւնս յայեցնելու համար սկսայ խմել: Այնքան խմեցի որ փորհարութիւն ունեցայ եւ այդ պահուն միտքս ինքիս երեք ոսկին որ կուլ տուած էի: Երկու ոսկին միայն դտայ եւ ուրախացայ: Բարերգ մտնելով խան մը ապաստանեցայ ուր հաղարաւոր թուրք զինւորներ խոնուած էին: Մտնող ելլողին հարց ու փորձ չկար: Յուրտ էր, ախոռին տաքուկ թրիքներուն մէջ քնացայ: Տեսայ որ սարիչներ ալ կը քնանային: Վրաս-գլուխս քիչ մը կարգի

զնելու համար, թուրք զինւորներէն ճերմակեղէն եւ հազուստ զողջայ: Հետեւեալ առտուն ախոսին զինւորները ճամբայ ելան զէպի էրզրում, ես ալ կաղալով անոնց հետ: Հասանք Իլիճա (Ջերմուկ) ուր զինւորներուն մարդահամարը պիտի ըլլար: Վախը զիս պատեց որովհետեւ համրանքին մէջ չէի: Բարեբախտաբար, գըրազիրը երբ կարգաց «Շարխչլացի Հասան Օղլի Հիւսէյին» անունը եւ մարդ չներկայացաւ, «ես եմ» պուսացի ու մօտեցայ գրազիրին որ «օլան էչէկ» պոռաց ու բարկացաւ, բայց ես ուրախացայ: Յակորի տեղ «Հասան» մկրտուելով ազատուեցայ...:

Հազարաւոր զինւորացուներս, «Ինչալլահ Սալամաթ» երգելով մտանք էրզրում, Պաստրմաճի Օղլի խանը որ բանակին պարենաւորման կեդրոնն էր: Այդտեղ հանգիստ էի, միայն կը վախնայի որ ինքնութիւնս երեւան ելլէ: Պանին մէջ քանի մը շաբաթ անցուցինք: Օր մը մեզի ճամբայ հանեցին զէպի Հասան Գալէ: Ռուսիա փախչելու մասին կը մտածէի: Հասանք Թորթում: Պատեհութենէն օգտուելով խոյս տուի լեւոնները: Քանի մը օրեր թափառելով կրկին Բարերդի ճամբան ընտրեցի: Երբ մօտեցայ քաղաքին, հրացանս թաղեցի եւ ճամբաներու աշխատաւորներուն միացայ: Հայեր էին, որոնք իմ անունս իրենց ցանկին մէջ անցուցին:

Հիւսէյին էֆ. անուն թուրք մը ամէլէ թապուրին հրամանատարն էր: Հազարաւոր հայ աշխատաւորներ կային որոնք քար կը կոտրէին եւ իրիկունները բանտ կ'առաջնորդուէին խճողուած աղտոտ ախոռներու մէջ:

Ամէն առաւօտ աշխատաւորներուն բահ, բրիչ, թի եւ կամ կացին կը յանձնէին համրանքով: Վա'յ այն հայուն որ իր ունեցած գործիքը կորանցնէ, ծեծ եւ լուտանք: Հիւսէյին Աղան տեսնելով որ հաշիւ ու գիր գի-

տեմ, զիս իր քով առաւ իբր ծառայ: Յետոյ, պարենա-
ւորման բանալիներն ալ ինծի յանձնեց որ իր շահատա-
կութիւնները աւելի դիւրութեամբ գործէ իմ միջոցաւ:

Էրզրումի տեղահանութիւնը սկսած էր: Տասնեակ
հազարներ, ոմանք սայլերով, ոմանք ձիերով, ուրախ
զուարթ կը ճամբորդէին, իսկ մենք ճամբաներու վրայ
անօթի, ծարաւ քար կը կոտորէինք: Մենք գիտէինք թէ
անոնք մահուան կը դիմեն, իսկ անոնք մեր արգահա-
տելի վիճակը տեսնելով կը մեղքնային:

Օր մը մեր վերակացուն յայտարարեց որ Հայոց
Առաջնորդը պիտի անցնի: Ուրախացանք, յուսալով որ
մեր վիճակը պիտի բարւոքի: Առաջնորդին կառքը
եկաւ, պատուելի մըն ալ կար կառքին մէջ: Առաջնորդը
հազիւ ողջոյնը տուաւ: Կառքը ձիաւոր զինւորներով
չըջապատուած հեռացաւ...

Սպայակոյտի բժիշկ Մահմուտի քով ծառայու-
թեան մտայ: Չար մարդ էր չ, զիս անօթի կը պահէր:
Բարերդի հայ աքսորականներուն ինչքը ամբարած էր
չէնքի մը մէջ: Գիշեր մը այդ շէնքը մտնելով, կարի մե-
քենայ մը գողցայ ու բերի բժիշկին որ զիս անօթի
չի թողու: Սկսայ թէ զինքը հագուեցնել եւ թէ գրամ
շահիլ եւ թշուառ տեղահաններուն օգնել: Հարիւրաւոր
սայլերով պարէն կը փոխադրէին ճակատ: Արհեստա-
ւորներու չզոյութեան պատճառաւ, վնասուած սայլերը
իրենց բեռով, հաց, ալիւր, եւայլն կը մնային ճամբա-
ներուն վրայ: Բժիշկին մեղսակցութեամբ այդ ապ-
րանքները կը ծախէի եւ հասոյթը կը բաժնուէինք:

Սերաստացի հայ բժիշկ մը, Կողմոսին շնորհիւ
ծանօթացայ հայ բժիշկներու հետ որոնց պէտք ունէր
թուրք կառավարութիւնը եւ զիրենք տեղահան ըրած
չէր: Այդ օրերուն մեզմէ շատերը էրզրում քշեցին, իսկ

մնացեալներս բանտարկեցին : Երբեմն մեռելներ թաղելու կը տանէին մեզ : Եւ այսպէս , բանտ ու մեռել թաղելով ամիսներ անցան : Մունետիկներ կը պոռային «Պատրաստուեցէք , խրամ պիտի փորուի , բահ ու բրիչ վերցընելով վազեցէք Հաճի Ահմէտ Թահպեասին , Քէօռ Մոսկովը կու գայ» : Մեզ հայերս հանեցին էրզրումի Ստամպօլ դուռնէն ու կրկին քչեցին դէպի Բարերդ : Հոս սկսան մեզ կտորել , աղատւողները հաւաքեցին ու դէպի Սերաստիա քչեցին :

Երբ Երզնկա հասանք , մեզ փողոցներէն անցուցին , ծաղրեցին , հայճոյեցին , քարկոծեցին եւ նետեցին բանտ : Երզնկայէն ճամբայ հանեցին չարչարանքներով : Քեմախ հասանք : Մեր թուրք պահակները ցոյց տուին կարնոյ Առաջնորդին խողխողման տեղը : Միշտ ճար մը կը խորհէի ազատելու համար : Բժիշկ կոզմոսը Սերաստիա կ'երթար , նետուեցայ կառքին մէջ ու պահուրտեցայ բեռներու տակ : Մեր ճամբուն վրայ հազարաւոր դիակներու եւ հոգեվարքներու հանդիպեցանք :

Սերաստիոյ մօտ կառքէն իջայ որ չբռնուիմ : Հողդարէն անցած պահուս Հայ մը տեսայ , Հորքանց Քերուրէն , որուն հարցուցի ընտանիքիս մասին : Ըսաւ թէ «ամէնքն ալ կոտորեցին , միայն եղբայրդ , Ժիրայրը ողջ է» : Գացի մեր խանութը զոր թուրք մը գրաւած էր :

Վերջապէս գտայ եղբայրս , Ժիրայրը , որ Մուխթար պէյին ծառայութիւն կ'ընէր : Ութը հայ ընկերներով միատեղ կը բնակէին , Պաճախ Երուանդը , Յակոբը , Սարյիսը եւ ուրիշներ : Եղբայրս Մուխթար պէյին միջնորդութեամբ , ամրաշէն պօրաց մէջ գրել տուաւ զիս : Օր մը մեր նորոգած շէնքերը վառեցան ու մոխիր դարձան : Ըսին թէ զրդումով հրդեհուած են : Սերաստիոյ հայ վաճառականներուն հարստութիւնը եւ տեղահաննե-

րէ կոչուողտածները ամբարած էին այդ շէնքերուն մէջ : Թուրք սլաշտօնեաները մաս առ մաս այդ շէնքերէն կը գողնային : Միւս կողմէ ոռուսական յաղթական բանակին յառաջխաղացումը մինչեւ Երզնկայի մօտերը, պատճառ դարձան հրդեհին, որպէսզի տարազրութենէն հետք չի մնայ : Եւ ատոր ապացոյցներ չեն պակսիր : Երբ հաղաբաւոր թուրք զաղթականներ կու դային Ռուսիոյ սահմաններէն եւ պատսպարուելու տեղ չունէին, կառավարութիւնը հրդեհը մարելու կը դժկամակէր :

Պաճապեան Երուանդը, Ոսկեանը, դերձակ Աւետիսը, Ժիրայրը եւ ես որոշեցինք փախչիլ եւ լեռները ապաստանիլ : Պաճապեան Երուանդին տունէն եւ Թուրքերէն մէկ քանի դէնք ձեռք անցուցինք եւ գիշերանց հեռացանք քաղաքէն : Մեր նպատակն էր Տումանլի լեռը հասնիլ : Լսած էինք որ ուրիշ փախստականներ ալ կան այդ կողմերը :

Մեր փորձը անյաջող անցաւ եւ բռնուեցանք : Մեզ մէկ մէկ-երկուքը սպաննուեցան, միւսները բանտարկուեցան : Բանտին մէջ ծանօթացայ ոռուս զերիներու հետ : Թուրքերը զանոնք ամէն օր կը տանէին, չարաչար կը ծեծէին :

Մեզի բախտակից էին Սամսոնցի երկու հայ վաճառականներ՝ Միհրան եւ Բիւզանդ, որոնք կաշառք տալով անորոշ դրութեան տակ կը տառապէին :

Բամազանի օր մը, կէս գիշերին, թուրք ոստիկաններ մտան մեր բանտը եւ տեսայ զանոնք ոտքի հանեցին : Շատ որոշ էր որ սպանդանոց պիտի առաջնորդէին : Միհրան էՓ. խնդրեց որ թոյլ տան պէտքարան երթալու : Երբ մօտէս կ'անցնէր, թուղթ մը ձգեց վերմակիս քով : Քիչ վերջ, յոյն քահանայի մը աղօթքով, երկու Սամսոնցիները եւ Յակոբ անունով երրորդ հայ մը

մեր աչքին առջև կախեցին: Թուղթին մէջ գրուած էր
որ սէտքարան երթամ ուր ծրար մը պիտի գտնեմ: Ծը-
րարը գտայ, դարդեր եւ (ճ) սակի կար ծրարին մէջ: Բան-

ՎԵՐԱԺՆՈՒՆԴ

Բամբակաշատ գիւղի Մշակութային Տան ծեմարանը

տէն աղստեցանք այդ զրամներն ու զարդերը կաշառք
սաւրով:

Կէս անօթի, կէս կուշտ, միշտ սպաննուելու վտան-
գին տակ, ամիսներ անցուցինք: Ռուսական բանակը եր-

ղընկա մտաւ : Թուրք մուհաճիրներ կու գային ամէն կողմէ : Գրեթէ սով էր : Զարդէն ազատուած հայ կիներ ու Լրախաններ անօթի էին օրերով : Մուհաճիր Թուրքերն ալ անոնց չափ սովահար էին : Թուրք պաշտօնեաները , ոստիկանները , ժանտարմները , սկսան քրդական գիւղերը կողոպտել , որովհետեւ այլեւս կողոպտուելիք հայ չէր մնացած :

Իմ վիճակս ալ շատ գէշ էր : Կը ծառայէի բժիշկ Իսրահիմ անուն Թուրքի մը որ միեւնոյն ատեն պարենաւորման տնօրէն էր , սկսայ ամբարէն ուտելիք գողնալ , ինծի եւ Կիւրիինցի Արրահամ անուն Հայու մը եւ իր գաւաակներուն համար :

Դժբախտ օր մը Արրահամին կիներ հիւանդացաւ եւ շաքար ուզեց : Դժուարաւ գտայ շաքարը , բայց պահակը վրայ հասաւ եւ բռնուեցայ : Կրկին բանտ : Թուրք բանտապահը զիս մթերանոցին հսկիչ կարգեց . «գողցիր , բաւաւ , բայց չի բռնուիս» :

Այս հարիւրապետը , Իւսուֆ էֆ.ն , թէ կրօնաւոր Շէյխ էր եւ թէ բանակին մատակարար , եւ լաւ կաշառակեր : Հայերը կողոպտելով գոհ չէր մնացած , հիմակ ինքն ալ քրդական գիւղերը կը թալանէր : Ինչ որ բերէինք , գոհ կը մնար եւ մեզ կ'օրհնէր :

Շատ Հայեր որ ճամբաներուն վրայ քարի աշխատանքներու լծուած էին , կը փախչէին : Ոմանք ձորերու մէջ կը պահուրտէին , ուրիշներ կը բռնուէին եւ կը սպաննուէին :

Յուսուֆ էֆ. օր մը պատուիրեց , որ ամբարը ծակեմ : Հրամանը գործադրեցի եւ տեսայ որ մթերանոցը դատարկուած էր : Իր գողութիւնը թագցնելու համար , փախչողներուն վրայ բեռցուց յանցանքը : Պէտք է արդար ըլլալ , ես ալ պաշտիս (դրամ վերցնել) ընելու չէի

վարաներ, փորս կուշտ, եթէ քանի մը արծաթ դրամ
մէկ կողմ դնէի, ատով գոհ էի:

Արտաքին աշխարհին լուրերը վերջապէս ծայր
տուին: Պատերազմը դադրեցաւ: Հայ եւ Յոյն դէպի
Տրապիզոն ճամբայ ելանք, ուրկէ մեկնեցայ Պոլիս,
հետս տանելով երկու զնդակ, մէկը սրունքիս մէջ, միւսը
սջ բազուկիս մէջ: Այդ երկու զնդակները մինչեւ Ամե-
բիկա բերի եւ 1921ին գործողութեան ենթարկուեցայ:

(Մ · Ն ·) Ամերիկա, 1951

Կ՝ ՈՒ Ր Ա Ն Ա Ն

Այս եւ նախորդ հատորին (1915-Աղէտ եւ Վերածընունդ) ներածութեանց մէջ ըսուած է թէ՛ Ռերագարծը կ'ուրանայ իր Ռնիրը: Երկու միլիոն հայ, տեղահան ընելէ, մէկ ու կէս միլիոնը զարհուրելի պայմաններու մէջ եւ կաղմակերպուած ձեւով սպաննելէ ետք, ջարդարարները պաշտօնական ասիթներով եւ թերթերու միջոցաւ յաճախ ուրացան իրենց Ոճիրը: Որքան ալ անհաւատալի ըլլայ, իրողութիւն է Ոճրագործին ուրացումը: Ահա ամենավերջին փաստը, տպուած՝ Գոլսոյ «Սօն Փօսթա» թերթին 1955 Փետր.ի համարներուն մէջ, ուր Բահմի Արաք անուն թուրք սպայ մը, «յոզնութենէ եւ հիւանդութիւններէ մեռած հայեր»ու մասին կը գրէ.

Կը վերցնենք քանի մը տող միայն:

«Մէատիմէն սկսեալ հայ գաղթականներու հանդիպեցանք: Ասոնք Անատոլուի այլազան շրջաններէն Եփրատի հովիտը ափսորուած հայեր էին:

«Ապուֆէմալի մէջ ալ բաւական հայեր հաւաքուած էին...: Ապուֆէմալէն վերջ Տէր-Ջօր եկայ: Տէր-Ջօրի եւ Մէսֆէնէի միջեւ, ճամբուն աջ եւ ձախ կողմը, այս գաղթականի կարաւաններէն հիւանդանալով, մեռած եւ չթաղուած դիակներ տեսայ:

«... Ցաւեցայ գաղթի ընթացքին հիւանդութեան մեռած հայերուն:

«... Անկազմակերպ այս գաղթին ընթացքին, հայ գաղթականներու միջև յոգնութենէ եւ հիւանդութիւններէ մեռնողներ եղած են: Բայց այն արտնուամ հաշիւներում համաձայն, բուրբ քնակչութեան գալուստ տուած կորուստը հայերէն շատ անլի է...»

Թող ամէն հայ ի՞նչ ընէ խորհրդածութիւնը!

*Վերստիճակ
Երեւանի Պետ Մատենադարանին մէջ
Արտասամանուն այցելուներ*

Յ Ա Ն Կ

Ներածութիւն	Էշ
Յիկ. Փառանձեմ Պալեան (կենսագր.)	9
Տէր-Զօր (բազմաբ.)	17
Հայկական գաղութը	24
Միջագետքի միւս գաղութները	30
	32

ՅՈՒՇԵՐ ՏԵՐ-ԶՕՐԻ ԱՆԱՊԱՏԵՆ

Վերածին թիւնկիւքան	43
Հայկանուշ հուպէսէրեան	49
Նուարդ Այտընեան	61
Մաքրուի Տէր-Ղազարեան	66
Թրվանտա Սօլաք Միւնասեան	69
Արմենուի թուլումնեան-Հայրապետեան	76
Յովհաննէս Մութաֆեան	81
Ազանի Եփրէմեան	89
Սեդրակ Թօմպուլեան	94
Աննա Մութաֆեան	98
Արուշ Մութաֆեան	102
Յովհաննէս Սարաֆեան	110
Սրբուհի Մուրատեան	129
Նազիկ Գափտանեան	134
Իսկուհի Դանիէլեան	137
Նուրիցա Թիւթիւնեան	143
Եպրաքսէ Մելգոնեան	148
Ովսաննա Պէրպէրեան	151
Յարութիւն Մարաշլի	157

Վարդուհի Յար. Մաքաշլի	158
Եպրուհի	159
Գէորգ Գաթարեան	162
Թերեկա Ռշկէնեան	164
Գէորգ Արգարեան	166
Սաթենիկ Թերզեան	172
Կիւլիսկ-Վարդուհի Պաղտասարեան	179
Մառի Պարտազնեան	186
Մարիամ Գաթիկեան	189
Էլիզ-Խալսա	194
Արուշ Վարդանեան	128
Սուլթան Թօփէեան	206
Խանուս Թօփէեան	208
Միսաք Մարտիրոսեան	214
Եպրաֆէ Եանըզեան	214
Արեւալոյս Գարակէօզեան	215
Քրիստինէ Թերնանեան	216
Արմենուշ Նսհիկեան	216
Լուսի Ժամկոչեան	217
Մուշեղ Թուրեան	218
Վերոնիֆա Քէօշէեան	218
Հեղինէ Իգնատիոսեան	220
Սրբուհի Աւագեան	220
Հայկանուշ Շահինեան	221
Հերման Յովսէփեան	221
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ	222
ԶԱՐԴԱՐԱՐ ԶԷԶԷՆ ՄԱՀՄՈՒՏ ՊԷԿԻ . . .	
ՊԱՏՄԱԾՆԵՐԸ	228
Ազնիւ Թաղոսեան	240
Անապատի հայերուն կեանքէն դրուագներ	254

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ	258
ՅՈՒՇԵՐ՝ ՈՒՂԱՐԿՈՒԱԾ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԷ	
Վարդուհի Շամայեան	271
Թշխուհի Ալէքեան	278
Մելինն Տէրտէրեան	288
Սրբուհի Խըտրեան	318
Ռէֆիմա Նասիպեան	329
Յովսէփ Կուտեան	335
Յ. Սանկապեան	353
Բիւզանդ Ճամպազեան	357
Ստեփան Պաղտասարեան	365
Յակոբ Պոյանեան	375
ԿՈՒՐԱՆԱՆ	384

ՉՈՏԿԵՐՆԵՐ

Արարացած հայ բնտանիք մը	էջ	16
Տիկ. Փ. Պալեան		17
Կեսարիոյ Աքամեան վրժ.ի շրջամուարտուհիները		19
Գոնիա, Սանակեան վրժ.ի ազգկանց կարգերը		21
Նորայր Պասմանեան		22
Տէր-Զօրի հայ գաղութէն մայրեր		23
Տէր-Զօրի Հայոց եկեղեցին		25
Արաքացած հայ կնոջ մը ազգիկը		26
Վերածնունդ. — Ճէգիբէի հայ Արիները		27
Հայ-պետուիներու տեղափոխութիւնը		29
Հայ-պետուին կին մը իր երախտներով		30
Վերածնունդ. — Հայ Մարգիկներ		31
Խաչօ Խալօ Ազա Շաթօ		34
Վերածնունդ. — Տէր-Զօրի Ազգ. վարժարանի աշակերտները		35
Հայ-պետուին կին մը		38
Վերածնունդ. — Տէր-Զօրի Ազգ. վրժ.ի դպրացական հանդէսը		39
Հայ վրանարմակներ		42
Արարացած հայուհիներ		44
Վերածնունդ. — Տէր-Զօրի գաղութին փոքրիկները		45
Հայկանուշ Խուպէտէրեան, ամուսինը եւ գաւազները		51
Հայ-պետուիներ		57
Հայ-պետուին մը		63
Մաքրուիի Տէր-Ղազարեան		67
Հայ մօր մը ազգնակը		71
Վերածնունդ. — Բագգայի հայկ. նախակրթարանը		74

Հայ-պետուին կին մը	77
Խաշնարած եղբայրներ, մայրերնին հայ	82
Տէր-Զօրի հայոց եկեղեցիին մուտքը	85
Մերկէտէ լեռը	90
Մերկէտէ լեռը եւ ձորը	91
Հայ-պետուին ազգիկներ	96
Աննա Մութաֆեան	99
Խաշնարած հայ-պետուին տղայ մը	108
Վերածնունդ . — Տէր-Զօրի վրժ .էն աշակերտներ	108
Յովհաննէս Սարաֆեան	111
Վերածնունդ . — Տէր-Զօր, հայ երախտներ	114
Նազիկ Գարտաճեան	135
Եպրաֆսէ Մելգոնեան	148
Յարուրիւն Մարաշլի եւ կինը	157
Ռեբեկա Բըվէնեան	165
Էլիզ-Խալսա	194
Սուլքան Թօփէեան եւ գաւակը	206
Արաբացած գոյգ մը	213
Տէր-Զօրի հայոց եկեղեցին	227
Արաբացած հայ կին մը, ազգիկը եւ թողը	239
Հայ պետուին մը իր ուղտով	244
Տէր-Զօրի ազգային գերեզմանատան նահատակաց Սգառօնը	247
Վերածնունդ . — Րազգայի Ազգ . վրժ .ի մանկապարտէզը	251
Արաբացած հայ-պետուին կին մը	255
Անապատի հայ-պետուին կիներէն մէկը	256
Վերածնունդ . Տէր-Զօրի վարժարանին նախակրթարանի բաժինը	257
Նահատակաց ոսկորները	260

վերածնունդ . — Տէր-Ջօրի վարժարանին երախտները	261
վարդուհի Շամայեան	272
Դշխուհի Ալէքեան	279
վերածնունդ . — Երեւանի կերպասի վաճառատունը	315
վերածնունդ . — Լեւինականի համալսարանի ուսանողներ	325
Յովսէփ կուտեան	336
վերածնունդ . — Երեւան, Ստալինեան պողոտան	342
վերածնունդ . — Տէր-Ջօր, Փուքպօլի հայկ . խումբ մը	355
վերածնունդ . — Արզնի բուժավայրը	361
վերածնունդ . — Բաւրակաշատ գիւղի Մշակութային Տան ճեմարանը	381
վերածնունդ . — Երեւանի մատենադարանին մէջ Արտասահմանէն այցելուներ	395